

ISSN 2519-4003
e-ISSN 2519-4011

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ
Elmi-nəzəri jurnal

SİVİLİZASIYA

ЦИВИЛИЗАЦИЯ

CIVILIZATION

“Sivilizasiya” jurnalı Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısında
Tarix; Siyasi elmlər; Fəlsəfə və Sosiologiya; Filologiya; Pedaqogika
üzrə elm sahələrinə daxil edilib.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir

Cild. 15 №1 2026 (67)
Vol. 15 №1 2026 (67)
Том. 15 №1 2026 (67)

BAKİ – 2026

Təsisçi
Bakı Avrasiya Universiteti

Baş redaktor
F.e.d., prof. Hüseynli Nazim Ziyad oğlu

Baş redaktorun müavini
S.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

Məsul katib
Fil.ü.f.d., prof. Şıxıyeva Səadət Məmməd qızı

REDAKSIYA HEYƏTİ

Tarix və siyasi elmlər üzrə:

Prof. Dr. Attar Aygün (Türkiyə)
S.e.d., prof. Ryabova Yelena Lvovna (Rusiya)
T.e.d., prof. Nikonov Aleksandr Vasilyeviç (Rusiya)
T.e.d. Natia Mirianaşvili (Gürcüstan)
T.e.d., prof. Cəfərov Əsədulla Qüdrət oğlu
T.e.d., prof. İsgəndərov Anar Camal oğlu
T.e.d., prof. Qasımlı Musa Cəfər oğlu
T.e.d., prof. Şükürov Kərim Kərəm oğlu
T.ü.f.d., dos. Mehdiyev Aqşin Şəfaət oğlu
T.ü.f.d. Rüstəмова Aybəniz Vilayət qızı
S.e.d., prof. Məmmədov Hikmət Baba oğlu
S.e.ü.f.d., dos. Qasimov Səyavuş Kamran oğlu
S.e.d., prof. Nəsirli Elman Xudam oğlu (şöbə redaktoru)

Fəlsəfə və sosiologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Suat Günsel (KKTC)
Prof. Dr. Məmmədov Nizami Mustafa oğlu (Rusiya)
Doç. Dr. Abdıldayev Kurmanbek (Qırğızıstan)
F.e.d., prof. Orucov Zahid Məlik oğlu (Rusiya)
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həməzə oğlu
F.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşrəf oğlu
F.ü.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu
F.ü.f.d., dos. Rəhimov Mütəllib Qara oğlu (şöbə redaktoru)

Filologiya elmləri üzrə:

Prof. Dr. Bozkurt İsmayıl (Türkiyə)
Prof. Dr. Hikmət Koraş (Türkiyə)
Akad., fil.e.d., prof. Cəfərov Nizami Qulu oğlu
Fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu
Fil.e.d., prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu
Fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yadigar oğlu
Fil.e.d., prof. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlu
Fil.e.d., prof. Məmmədova-Kekeç Elmira Fikrət qızı
Fil.ü.f.d, prof. Məmmədov Novruz İsmayıl oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Quliyev Əsgər Qədir oğlu
Fil.ü.f.d., dos. Gündoğdu Səriyyə Gülağa qızı
Fil.ü.f.d., dos. Hüseynova Nigar Nazim qızı
Fil.ü.f.d., dos. Rzayeva Sevdə Ramiz qızı
Fil.ü.f.d. Musayev Nəsrəddin Musa oğlu
Fil.ü.f.d., prof. Tahirzadə Ədalət Şərif oğlu (şöbə redaktoru)

Pedaqogika sahəsi üzrə:

P.e.d., prof. Hüseynzadə Rəfət Lətif oğlu
P.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlu
Ps.ü.f.d., dos. Cavadov Rövşən Əli oğlu

İqtisadi elmlər üzrə:

İ.e.d., prof. Veduta Yelena Nikolayevna (Rusiya)
Prof. Dr. Jose R.Hernandez-Carrion (İspaniya)
Doç. Dr. Faruk Mike (Türkiyə)
Dr. German Martinez Prats (Meksika)
İ.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu
İ.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlu
İ.ü.f.d., dos. Ələsgərova Flora Qəməndər qızı (şöbə redaktoru)

Founder

Baku Eurasian University

Editor-in-Chief

Prof. Nazim Ziyad Huseynli, Dr.Sc in Philosophy

Deputy Editor-in-Chief

Prof. Gulzar Isakhan Ibrahimova, Doctor of Political Sciences

Executive Secretary

Prof. Saadat Mammad Shikhiyeva, PhD in Philology

EDITORIAL BOARD

History and Political Sciences:

Prof. Dr. Aygün Attar (Türkiye)
Prof. Yelena Lvovna Ryabova, Doctor of Political Sciences (Russia)
Prof. Aleksandr Vasilyevich Nikonov, Dr. Sc in History (Russia)
Natia Mirianashvili, Dr. Sc in History (Georgia)
Prof. Asadulla Gudrat Jafarov, Dr. Sc in History
Prof. Musa Jafar Gasimli, Dr. Sc in History
Prof. Karim Karam Shukurov, Dr. Sc in History
Assoc. Prof. Agshin Shafaat Mehdiyev, PhD in History
Aybaniz Vilayat Rustamova, PhD in History
Prof. Hikmat Baba Mammadov, Doctor of Political Sciences
Assoc. Prof. Sayavush Kamran Gasimov, PhD in Political Sciences
Prof. Elman Khudam Nasirli, Doctor of Political Sciences (Section Editor)

Philosophy and Sociological Sciences:

Prof. Dr. Suat Günsel (TRNC)
Prof. Dr. Nizami Mustafa Mammadov (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Kurmanbek Abdildayev (Kyrgyzstan)
Prof. Zahid Malik Orujov, Dr.Sc in Philosophy (Russia)
Corresponding Member of ANAS, Prof. Bakhtiyar Hamza Aliyev
Prof. Izzat Ashraf Rustamov, Dr.Sc in Philosophy
Assoc. Prof. Huseyn Garakhan Mammadov, PhD in Philosophy
Assoc. Prof. Mutallim Gara Rahimov, PhD in Philosophy (Section Editor)

Philological Sciences:

Prof. Dr. Ismayil Bozkurt (Türkiye)
Prof. Dr. Hikmat Korash (Türkiye)
Academician, Prof. Nizami Gulu Jafarov, Dr.Sc in Philology
Prof. Firudin Agasi Jalilov, Dr.Sc in Philology
Prof. Ikram Ziyad Gasimov, Dr.Sc in Philology
Prof. Fakhraddin Yadigar Veysalli, Dr.Sc in Philology
Prof. Seyfaddin Gulverdi Rzayev, Dr.Sc in Philology
Prof. Elmira Fikrat Mammadova-Kekech, Dr.Sc in Philology
Prof. Novruz Ismayil Mammadov, PhD in Philology
Assoc. Prof. Asgar Gadir Guliyev, PhD in Philology
Assoc. Prof. Sariyya Gulaga Gundogdu, PhD in Philology
Assoc. Prof. Nigar Nazim Huseynova, PhD in Philology
Assoc. Prof. Sevda Ramiz Rzayeva, PhD in Philology
Nasraddin Musa Musayev, PhD in Philology
Prof. Adalat Sharif Tahirzade, PhD in Philology (Section Editor)

Pedagogy:

Prof. Rufat Latif Huseynzade, Dr.Sc in Pedagogy
Assoc. Prof. Ogtay Alipasha Samadov, PhD in Pedagogy
Assoc. Prof. Rovshan Ali Javadov, PhD in Psychology

Economic Sciences:

Prof. Yelena Nikolayevna Veduta, Dr. Sc in Economics (Russia)
Assoc. Prof. Dr. Faruk Mike (Türkiye)
Dr. German Martinez Prats (Mexico)
Prof. Yadulla Hamdulla Hasanli, Dr. Sc in Economics
Prof. Elshad Yagub Mammadov, Dr. Sc in Economics
Assoc. Prof. Flora Gamandar Alasgarova, PhD in Economics (Section Editor)

İÇİNDƏKİLƏR

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

Məhəmməd CƏBRAYİLOV

Kriptovalyutaların yaranması və neoimperial güc arxitekturası 6

Nərmən FƏRƏCULLAYEVA

Heyvan teodisiyası: ənənəvi və postmodern yanaşmalar 12

Ülviyyə MİRZƏYEVA

Negativ uşaqlıq təcrübələri kontekstində Azərbaycanda repatriant uşaqlar üçün sosial xidmət strategiyaları 18

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

Gülgün QULİYEVA

Azərbaycanın geosiyasi integrasiyası: türk dövlətləri və Avrasiya perspektivləri 27

Azər QULİYEV

Suverenlik anlayışının tarixi təkamülü: konsepsiyanın formalaşması və inkişaf dinamikası 37

Eldar SALAYEV

Dövlət idarəçiliyində nəzəri yanaşmalar: klassik və müasir istiqamətlər 44

Səbinə MƏMMƏDOVA

Türkiyənin strateji maraqları və Bəşər Əsəddən sonra Suriyadakı gələcək trayektoriyaları 51

Sümbül GARAYEVA

Qoç fiquru: fərdi kimlikdən kollektiv yaddaşa 59

Nadir MİRZƏLİZADƏ

Siyasi hakimiyyətin qərar qəbul etmə mexanizmlərinin təhlili 65

FİLOLOGİYA

Qumru ŞƏHRİYAR

Qırx Batır haqqında dastan silsiləsində “Koblandı Batır” 71

Elvan Cəfərov

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu: ortaq dialektoloji areallar 77

Gülşən ŞABANOVA

Fernando Pessoa'nın yaradıcılığında modernizmin ədəbi-estetik xüsusiyyətləri 85

Nuranə CƏBRAYİLOVA

Alınma sözlərin linqvistik əsasları 92

Ayşən ZEYNALLI

Nitqdə deyktik elementlərin ifadəsi (İlham Əliyevin müharibə dövrü çıxışları əsasında) 99

Afət QİBLƏLİYEV

“Müharibə” konsepti linqvopraqmatik araşdırmaların kontekstində 107

PEDAQOGİKA

Ayşən MUSTAFAZADƏ

Ali təhsil müəssisələrində dəyişikliklərin idarə olunması: rəqəmsal dövrün çağırışları 114

İQTİSADİ ELMLƏRİ

Fərid HÜSEYNOV

Debitor və kreditor borclarının uçotu və auditi 122

Şamil ABDİNOV

Azərbaycan Respublikasının inhisarçılıq fəaliyyətlərini tənzimləməsinin iqtisadi artım
nəticələri və modelləşdirilməsi 133

Vəkil QƏNBƏRLİ, Pərvin VERDİYEVA

Kiçik və orta biznesdə maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində beynəlxalq təcrübənin
tətbiqi imkanları 140

Zeynəb HÜSEYNZADƏ

Maliyyə hesabatlarının verifikasiya və validasiyasında süni intellekt alqoritmləri 146

Bizim müəlliflər 152

Düzəlişlər 154

Yazı qaydaları 155

Правила написания 157

Rules of writing 159

Yazı kuralları 161

FƏLSƏFƏ VƏ SOSİOLOGİYA

UOT 32

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4058>

**KRİPTOVALYUTALARIN YARANMASI VƏ
NEOİMPERIAL GÜC ARXİTEKTURASI**

Məhəmməd CƏBRAYILOV*

Daxil olub: 15 fevral 2026 | Qəbul edilib: 7 mart 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 mart 2026
Received: 15 February 2026 | Accepted: 7 March 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *neo-imperializm, kriptovalyutalar, rəqəmsal maliyyə, pul suverenliyi, struktur gücü, ABŞ-Çin rəqabəti*

Giriş

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı beynəlxalq maliyyə sisteminin struktur zəifliklərini və dollar mərkəzli kapital arxitekturasının asimmetrik mahiyyətini açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu böhran, bir tərəfdən, iqtisadi tənəzzül kimi, digər tərəfdən də, qlobal maliyyə hakimiyyətinin legitimlik böhranı kimi də qiymətləndirilə bilər. Məhz belə bir kontekstdə 2008-ci ildə Satoşi Nakamotonun təqdim etdiyi “*Bitcoin: eyni-səviyyəli elektron pul sistemi*” sənədi mərkəzləşdirilmiş maliyyə institutlarından kənar alternativ ödəniş modelinin texnoloji əsasını formalaşdırdı və rəqəmsal maliyyənin yeni mərhələsinin başlanğıcını qoydu.

Bitcoin və sonrakı kriptovalyutalar ilkin mərhələdə dövlət nəzarətindən azad, mərkəzsiz və etimadsız əməliyyat mexanizminə əsaslanan maliyyə sistemi kimi təqdim olundu. “Mərkəzsizləşmə” və “şəffaflıq” kimi anlayışlar bu modelin normativ legitimliyini gücləndirsə də, zamanla blockchain infrastrukturunu qlobal maliyyə münasibətlərinin struktur transformasiyası kontekstində daha geniş siyasi-iqtisadi müzakirələrin predmetinə çevrildi. Kriptovalyutalar artıq yalnız texnoloji innovasiya və ya alternativ monetar vasitə deyil, qlobal kapital axınları və normativ tənzimləmə mexanizmləri ilə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan yeni maliyyə arxitekturasının elementi kimi çıxış edir.

Mövcud ədəbiyyatda kriptovalyutalar əsasən maliyyə bazarı aləti və ya monetar alternativ kimi təhlil edilsə də, onların qlobal hakimiyyət strukturları və neoimperial güc mexanizmləri ilə əlaqəsi sistemli şəkildə konseptuallaşdırılmamışdır. Halbuki müasir neoimperializm birbaşa ərəzi nəzarətindən daha çox maliyyə axınları, texnoloji standartlar və normativ rejimlər vasitəsilə struktur asılılıq yaradan hakimiyyət forması kimi təzahür edir. Bu baxımdan rəqəmsal maliyyə infrastrukturunu monetar suverenlik və struktur güc balansının yenidən qurulması prosesində mühüm rol oynayır.

Bu məqalənin məqsədi kriptovalyutaların meydana çıxmasını texnoloji yenilik kimi deyil, neoimperial güc arxitekturasının transformasiyası kontekstində təhlil etməkdir. Tədqiqat kriptovalyutaların mərkəzsiz alternativ kimi təqdim olunması ilə onların qlobal maliyyə sisteminə institusional integrasiyası arasındakı ziddiyyətləri siyasi güc və suverenlik prizmasından araşdırır. Metodoloji olaraq məqalə tənqidi siyasi iqtisad və neoimperializm nəzəriyyəsinə əsaslanan konseptual-analitik yanaşma tətbiq edir və rəqəmsal maliyyəni struktur hakimiyyət və normativ güc çərçivəsində qiymətləndirir.

* *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu*
e-mail: mehmetstoltanedu@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5812-1900>

1. Qlobal maliyyə arxitekturası və neoimperial struktur hakimiyyəti

Neoimperializm formal suverenliyin qorunduğu, lakin iqtisadi siyasətin struktur qaydalar vasitəsilə məhdudlaşdırıldığı sistem kimi təzahür edir. Bu sistemdə əsas güc resursu maliyyə arxitekturasıdır. Kapital axınları, kredit mexanizmləri və beynəlxalq tənzimləmə institutları siyasi qərarların sərhədlərini müəyyən edir.

Susan Strange tərəfindən struktur gücü “oyunun qaydalarını müəyyən etmək bacarığı” kimi izah edilir (11, s. 23). Onun fikrincə, maliyyə strukturu digər bütün sahələrə təsir göstərən əsas sahədir. Maliyyə bazarları hökumətlərin seçim imkanlarını formalaşdırır. Dövlət siyasəti bazar intizamına uyğunlaşmağa məcbur olur.

Erik Helleiner “qlobal maliyyə sisteminin dövlətlər tərəfindən qurulduğunu, lakin sonradan struktur asılılıq yaratdığını” göstərir (7, s. 20). Onun təhlili göstərir ki, maliyyə qloballaşması spontan proses deyil. Bu, siyasi qərarların nəticəsidir. Lakin qurulan sistem sonradan dövlətlərin özlərini də məhdudlaşdırır.

David Harvey imperializmin yeni mərhələsini maliyyələşmə ilə əlaqələndirir. O yazır ki, “kapitalın akkumulyasiyası getdikcə daha çox maliyyə mexanizmləri vasitəsilə həyata keçirilir” (6, s. 25). Maliyyə sektoru real iqtisadiyyatdan ayrılır. Borc alətə çevrilir. Borc siyasi təsir vasitəsi olur.

Covanni Arrigi “uzun dövrlü hegemoniyaların maliyyə mərhələsinə keçidini struktur transformasiya” kimi izah edir (1, s. 41). Onun fikrincə, hegemon güclər hərbi və istehsal üstünlüyündən maliyyə üstünlüyünə keçid mərhələsində yeni hakimiyyət formaları yaradır. Bu mərhələ qeyri-sabitlik yaradır. Yeni rəqabət mərkəzləri meydana çıxır.

Dolların beynəlxalq ehtiyat valyutası kimi mövqeyi qlobal kapital arxitekturasının əsas dayaqıdır. Barri Aykenqrin dolların “qeyri-mütənasib üstünlük” yaratdığını vurğulayır (3, s. 22). Dollar likvidlik üzərində nəzarət deməkdir. Bu nəzarət sanksiya və maliyyə təcridi kimi siyasi alətlər yaradır.

Benjamin Cohen qeyd edir ki, “valyuta hakimiyyəti dövlətlərin geosiyasi təsir imkanlarını genişləndirir” (2, s. 29). Monetar suverenlik bu kontekstdə strateji anlayışdır. Lakin qlobal kapital axınlarının intensivliyi milli monetar siyasətin müstəqilliyini zəiflədir.

Adam Toze 2008-ci il böhranını qlobal maliyyə sisteminin mərkəzləşməsini gücləndirən hadisə kimi qiymətləndirir (12, s.7). Böhran nəticəsində dollar sistemi daha da möhkəmləndi. ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi qlobal likvidlik təminatçısına çevrildi. Bu, struktur gücün təzahürüdür.

Eyni zamanda, Çin qlobal maliyyə sisteminə alternativ mövqe qurmağa çalışır. “Rəqəmsal yuan təşəbbüsü monetar suverenliyin gücləndirilməsi və transsərhəd ödəniş sisteminə mövqeyin artırılması məqsədi daşıyır” (9, s. 4). ABŞ və Çin arasındakı rəqabət yalnız ticarət və texnologiya sahəsində deyil, həm də monetar infrastruktur səviyyəsində cərəyan edir.

Bu çərçivədə, Daniela Qaborun (Daniela Gabor) irəli sürdüyü “Uoll-Strit konsensusu” [1] maliyyə imperializminin institusional forması kimi çıxış edir. Burada qlobal maliyyə mərkəzlərinin normativ və texniki standartları periferiya dövlətlərinin fiskal və monetar suverenliyini məhdudlaşdırır. Bu konsensus dövlət siyasətini maliyyə bazarlarının gözləntilərinə uyğunlaşdırır və nəticədə inkişaf etməkdə olan ölkələr kapital axınlarından asılı vəziyyətə düşür.

Azərbaycan kontekstində “Uoll-Strit konsensusu”nun təsir mexanizmləri daha çox potensial struktur təzyiqi kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki Azərbaycan Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) və adambaşına düşən xarici borca görə dünyada ən az borclu olan ölkələr sırasındadır ki, bu da ölkənin makroiqtisadi dayanıqlığının və fiskal manevr imkanlarının mühüm göstəricisidir. Bu göstərici dövlətin qlobal maliyyə bazarlarından asılılığını minimum səviyyədə saxlayaraq suveren qərarvermə imkanlarını gücləndirir.

Bu baxımdan Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, “Uoll-Strit konsensusu” çərçivəsində təsvir olunan maliyyə asılılığı modeli bütün dövlətlər üçün universallaşdırıla bilməz; aşağı borclanma səviyyəsi və strateji ehtiyat fondlarının mövcudluğu milli maliyyə suverenliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu nəzəri çərçivədən baxdıqda, maliyyə sisteminin neytral olmadığı və onun siyasi gücün struktur forması kimi meydana çıxdığı aydın olur. Kriptovalyutalar və rəqəmsal valyutalar məhz bu struktur daxilində təhlil edilməlidir. Onların yaranması qlobal kapital arxitekturasının transformasiya mərhələsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Digər tərəfdən, qlobal maliyyə arxitekturasının yalnız valyuta sistemindən ibarət olmadığı məlumdur; o, beynəlxalq maliyyə institutları, kredit reyting agentlikləri, investisiya bankları və ödəniş infrastrukturundan ibarət kompleks bir struktur təşkil edir. Bu struktur müəyyən qaydalar əsasında fəaliyyət göstərir və həmin qaydaları müəyyən edən aktorlar struktur üstünlük əldə edirlər.

Leo Paniç (Leo Panitch) və Sem Qindin (Sam Gindin) göstərirlər ki, qlobal kapitalizmin institutional arxitekturası dövlətlərarası təsadüfi razılaşmaların deyil, konkret siyasi strategiyaların nəticəsidir (8, s. 6). Onların fikrincə, ABŞ maliyyə sisteminin beynəlxalq mahiyyət kəsb etməsi qlobal kapitalın koordinasiya mexanizminə çevrilmişdir. Bu mexanizm "bazar azadlığı" adı altında xüsusi normativ çərçivə yaradır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı kimi institutlar da bu arxitekturanın ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu qurumlar fiskal intizam və struktur islahat şərtləri vasitəsilə dövlətlərin iqtisadi siyasətinə birbaşa təsir göstərir. Kredit mexanizmi burada yalnız maliyyə aləti deyil, həm də siyasəti şərtləndirmə vasitəsidir. Bu vəziyyət neoimperial struktur asılılığın formalarından biri kimi şərh oluna bilər.

Sanksiya mexanizmləri maliyyə hakimiyyətinin daha bir həlledici alətidir. Dollar əsaslı ödəniş sisteminə çıxışın məhdudlaşdırılması dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətini ciddi şəkildə zəiflədir. SWIFT sisteminə çıxışın bloklanması və ya maliyyə əməliyyatlarının dondurulması birbaşa hərbi müdaxilə olmadan effektiv təzyiq mexanizmi yaradır ki, bu da struktur gücün praktiki tətbiqidir.

Esvar Prasad qeyd edir ki, "qlobal maliyyə sistemində rəqəmsal texnologiyaların yayılması monetar rəqabəti daha da gücləndirir" (9, s. 49). Xüsusilə Mərkəzi Bankın Rəqəmsal Valyutaları (MBRV) monetar suverenlik və transsərhəd ödənişlər üzərində nəzarət imkanlarını genişləndirir. Bu isə qlobal kapital arxitekturasının keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidini nümayiş etdirir.

Çin tərəfindən rəqəmsal yuanın tətbiqi bu kontekstdə strateji addım kimi qiymətləndirilə bilər. Məqsəd yalnız daxili ödəniş sisteminin modernləşdirilməsi deyil. Eyni zamanda, beynəlxalq ticarətdə dollar asılılığının azaldılmasıdır. Bu proses ABŞ–Çin rəqabətini maliyyə infrastrukturuna səviyyəsinə daşıyır.

Daniela Qabor qlobal maliyyə sistemində dövlət və bazar münasibətlərinin "ictimai–özəl tərəfdaşlıq" modeli üzərində qurulduğunu göstərir (4, s. 5). Bu modeldə risk ictimailəşdirilir, gəlir isə özəlləşdirilir. Bu struktur iqtisadi siyasətin prioritetlərini dəyişir. Dövlətlər maliyyə bazarlarının sabitliyini qorumağa yönəlir. Adam Tuz "2008-ci ildən sonra ABŞ Federal Ehtiyat Sisteminin qlobal mərkəzi bank funksiyasını yerinə yetirdiyini qeyd edir" (12, s. 7). Böhran dövründə dollar likvidliyi digər ölkələrin mərkəzi banklarına ötürülmüşdür. Bu addım qlobal maliyyə sabitliyini təmin etmişdir. Eyni zamanda struktur asılılığı gücləndirmişdir.

Bu şəraitdə monetar hakimiyyət təkcə valyuta emissiyası deyil. O, qlobal likvidlik şəbəkəsinə çıxış imkanı deməkdir. Likvidlik şəbəkəsinə daxil olmayan iqtisadiyyatlar daha yüksək risk və maliyyə qeyri-sabitliyi ilə üzləşir. Bu isə siyasi qərarların sərhədlərini daraldır.

Covanni Arriginin hegemon keçid nəzəriyyəsi bu mərhələni sistem transformasiyası kimi şərh etməyə imkan verir (1, s. 9). Hegemon güclər maliyyə mərhələsində daha çox kredit və likvidlik mexanizmləri üzərindən təsir göstərir. Lakin bu mərhələ alternativ mərkəzlərin yaranmasına şərait yaradır.

Hazırkı qlobal maliyyə arxitekturası çoxqütblü proses kimi təzahür edir. Lakin, ABŞ dolları dominant olaraq qalır. Çin, Avropa Birliyi və digər regional güclər alternativ ödəniş sistemləri üzərində işləyir. Monetar rəqabət tədricən rəqəmsal infrastruktura keçir.

Bu baxımdan neoimperial hakimiyyət yeni texnoloji vasitələrlə gücləndirilə və ya yenidən qurula bilər. Maliyyə infrastrukturuna dəyişdikcə hakimiyyət mexanizmləri də dəyişir. Məsələyə bu aspektən baxdıqda aydın olur ki, rəqəmsal maliyyə texnologiyaları qlobal kapital arxitekturasının kənarında deyil. Onlar onun transformasiya mərhələsinin bir hissəsidir. Kriptovalyutaların və digər rəqəmsal valyutaların meydana çıxması struktur hakimiyyət münasibətlərinin yeni formalarını yarada bilər. Bu prosesin siyasi nəticələri xüsusi təhlil tələb edir.

2. Rəqəmsal maliyyə və yeni hakimiyyət paradoksu

Rəqəmsal maliyyə texnologiyaları ilkin mərhələdə mərkəzsizləşmə və azadlıq narrativi ilə təqdim olundu. Bitkoin və digər kriptovalyutalar dövlət nəzarətindən və bank vasitəçiliyindən kənar alternativ kimi legitimləşdirildi. Bu model etimadsız əməliyyat mexanizmi və açıq mənbəli protokollar üzərində quruldu. Texnoloji strukturun şəbəkə əsaslı olması siyasi neytrallıq təsəvvürü yaratdı. Lakin rəqəmsal maliyyənin inkişafı göstərdi ki, texnologiya hakimiyyətdən azad sahə deyil. O, mövcud qlobal kapital arxitekturası daxilində fəaliyyət göstərir. Rəqəmsal platformalar, kripto birjalar konkret qanunlar çərçivəsində qeydiyyatdan keçir. Hüquqi çərçivə və tənzimləmə mexanizmləri bu ekosistemin fəaliyyət imkanlarını müəyyən edir.

Nik Srnicek rəqəmsal iqtisadiyyatı platforma kapitalizmi kimi xarakterizə edir (10, s. 22). Onun fikrincə, platformalar məlumat axınları və əməliyyat infrastrukturunu üzərində nəzarət qurur. Bu nəzarət iqtisadi hakimiyyət yaradır. Kriptovalyuta birjalrı və rəqəmsal ödəniş platformaları da oxşar struktur yaradır. Onlar əməliyyat axınını idarə edir və likvidliyə çıxışı formalaşdırır.

Şoşana Zuboff rəqəmsal sistemləri nəzarət kapitalizmi çərçivəsində təhlil edir. O yazır ki, “məlumat yeni iqtisadi hakimiyyət formasıdır” (13, s. 7). Rəqəmsal maliyyə sistemində əməliyyat məlumatları strateji resursa çevrilir. Şəffaflıq ideologiyası altında məlumatın mərkəzləşməsi baş verir.

Kriptovalyutalar mərkəzsiz struktur kimi təqdim edilsə də, kriptovalyuta hasilatının konsentrasiyası reallıqda yüksəkdir. Hesablama gücü müəyyən regionlarda və şirkətlərdə cəmlənir. Bu vəziyyət şəbəkənin formal mərkəzsizliyi ilə faktiki təsir imkanları arasında fərq yaradır. Struktur təsir imkanı iqtisadi resurslardan asılıdır.

Stablekoin bazarı bu paradoksu daha aydın göstərir. ABŞ dollarına indekslənməmiş stablekoinlər qlobal kripto likvidliyinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, rəqəmsal maliyyə alternativ sistem kimi təqdim olunsada, dollar mərkəzli likvidlik strukturunu qorunur. Kohen qeyd edir ki, “valyuta hakimiyyəti alternativ bazarlarda belə davamlılıq nümayiş etdirə bilər” (2, s. 29).

Esvar Prasad isə rəqəmsal valyutaların mövcud monetar sistemlə paralel deyil, onun daxilində inkişaf etdiyinə vurğu edir (9, s. 41). Onun fikrincə, texnologiya monetar suverenlik məsələsini yenidən gündəmə gətirir. Lakin bu, avtomatik olaraq struktur müstəqillik demək deyil.

Rəqəmsal maliyyə infrastrukturunu beynəlxalq ödəniş sistemləri ilə integrasiya olunur. Bank kanalları və tənzimləmə mexanizmləri olmadan geniş miqyaslı fəaliyyət mümkün deyil. Helleiner göstərir ki, “qlobal maliyyə sistemi dövlətlərin qərarları ilə qurulmuş və hüquqi çərçivələrlə qorunur” (7, s. 20). Rəqəmsal maliyyə də bu çərçivədən kənar deyil.

ABŞ-Çin rəqabəti rəqəmsal maliyyə sahəsində yeni mərhələyə keçmişdir. Çin rəqəmsal yuan vasitəsilə transsərhəd ödəniş sistemində alternativ mövqə qurmağa çalışır. ABŞ isə öz tənzimləmə mexanizmləri və dollar likvidliyi vasitəsilə dominant mövqeyi qoruyur. Bu rəqabət monetar infrastruktur səviyyəsində baş verir.

Adam Tuz qeyd edir ki, “qlobal maliyyə sistemində likvidlik şəbəkələri siyasi təsir mexanizminə çevrilmişdir” (12). Bu baxımdan rəqəmsal valyutalar bu şəbəkələri dəyişdirə bilər. Lakin onların dizaynı və tənzimlənməsi hakimiyyət balansını müəyyən edəcək.

Daniela Qabor rəqəmsal maliyyənin maliyyə bazarlarının gözləntilərinə uyğun şəkildə qurulduğunu vurğulayır (4). İnfrastrukturun dizaynı investisiya axınlarını və risk bölgüsünü formalaşdırır. Bu, iqtisadi siyasət prioritetlərinə təsir göstərir.

Bu baxımdan paradoks yaranır. Rəqəmsal maliyyə mərkəzsiz alternativ kimi təqdim olunur. Lakin onun fəaliyyəti struktur hakimiyyət mexanizmləri ilə şərtlənir. Texnoloji azadlıq narrativi ilə institutional integrasiya arasında ziddiyyət mövcuddur. Bu paradoks neoimperial struktur hakimiyyət çərçivəsində izah oluna bilər. Neoimperializm mövcud qaydaların təbiqi deyil. O, yeni texnoloji vasitələrlə struktur təsirin yenidən qurulmasıdır. Rəqəmsal maliyyə bu prosesin tərkib hissəsinə çevrilə bilər.

Kriptovalyutalar mövcud maliyyə arxitekturasını zəiflədə və ya alternativ formalaşdırma bilər. Lakin onların genişmiqyaslı istifadəsi hüquqi və institutional çərçivədən asılıdır. Bu çərçivə isə qlobal kapital arxitekturası daxilində formalaşır.

Bu baxımdan, rəqəmsal maliyyə sahəsində əsas məsələ texnoloji yenilik deyil. Əsas məsələ

hakimiyyətin hansı formada yenidən qurulmasıdır. Bu səbəbdən kriptovalyutaların və rəqəmsal valyutaların təhlili siyasi güc və monetar suverenlik kontekstində aparılmalıdır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, kriptovalyutalar texnoloji innovasiya olmaqla yanaşı, qlobal kapital arxitekturasının transformasiyası prosesinin tərkib hissəsidir. İlk mərhələdə mərkəzsiz alternativ kimi təqdim olunsalar da, onların inkişafı mövcud maliyyə infrastrukturunu və struktur hakimiyyət mexanizmləri çərçivəsində baş verir. Hakimiyyət artıq təkcə valyuta emissiyası və bank sistemi üzərində deyil, rəqəmsal infrastruktur, məlumat axınları və likvidlik şəbəkələri üzərində qurulur ki, bu da neoimperial struktur gücün yeni formalarının meydana çıxmasına şərait yaradır.

ABŞ-Çin rəqabəti monetar hakimiyyətin rəqəmsal müstəviyə keçdiyini göstərir. Mərkəzi Bank Rəqəmsal Valyutaları və transsərhəd ödəniş sistemləri qlobal güc balansının yenidən formalaşmasında mühüm rol oynayır və monetar suverenlik anlayışının məzmununu dəyişdirir. Bu şəraitdə dövlətlər üçün əsas məsələ yalnız milli valyutanın qorunması deyil, rəqəmsal maliyyə infrastrukturuna çıxış və normativ çərçivənin formalaşdırılmasında iştirak imkanlarının təmin edilməsidir.

Azərbaycan üçün rəqəmsal maliyyə siyasəti qlobal transformasiyanın tərkib hissəsi kimi strateji əhəmiyyət daşıyır. Monetar suverenliyin qorunması, beynəlxalq inteqrasiyanın balanslaşdırılması və texnoloji innovasiya ilə maliyyə təhlükəsizliyi arasında institusional tarazlığın yaradılması əsas prioritetlər kimi çıxış edir. Rəqəmsal maliyyə sahəsində passiv mövqe struktur asılılıq riskini artırdığı halda, aktiv və strateji yanaşma milli iqtisadi suverenliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Arrighi G. The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times. London: Verso, 2010, 400 p.
2. Cohen B.J. Currency Power: Understanding Monetary Rivalry. Princeton: Princeton University Press, 2015, 296 p.
3. Eichengreen B. Exorbitant Privilege: The Rise and Fall of the Dollar and the Future of the International Monetary System. Oxford: Oxford University Press, 2011, 224 p.
4. Gabor D. Wall Street Consensus. Washington: Atlantic Council, 2021, 52 p.
5. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press, 2005, 247 p.
6. Harvey D. The New Imperialism. Oxford: Oxford University Press, 2003, 252 p.
7. Helleiner E. The Status Quo Crisis: Global Financial Governance After the 2008 Meltdown. Oxford: Oxford University Press, 2014, 208 p.
8. Panitch L., Gindin S. The Making of Global Capitalism. London: Verso, 2012, 464 p.
9. Prasad E. The Future of Money: How the Digital Revolution Is Transforming Currencies and Finance. Cambridge: Harvard University Press, 2021, 496 p.
10. Srnicek N. Platform Capitalism. Cambridge: Polity Press, 2017, 224 p.
11. Strange S. States and Markets. London: Pinter Publishers, 1988, 231 p.
12. Tooze A. Crashed: How a Decade of Financial Crises Changed the World. London: Allen Lane, 2018, 706 p.
13. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. New York: PublicAffairs, 2019, 704 p.

Резюме

Мухаммед Джабраилов

Возникновение криптовалют и неоимперская архитектура власти

В статье анализируется возникновение и развитие криптовалют не как исключительно технологической инновации, а в контексте трансформации неоимперских структур власти, встроенных в глобальную архитектуру капитала. Основной тезис заключается в том, что хотя криптовалюты изначально легитимировались через нарративы децентрализации, освобождения от государственного контроля и финансовой демократизации, их институциональное развитие происходит в условиях взаимозависимости с существующей монетарной инфраструктурой, глобальными сетями ликвидности и нормативно-регуляторными режимами. Исследование основано на концептуально-аналитическом подходе в рамках критической политической экономии и теории неоимпериализма, используя понятия структурной власти, финансового господства и монетарного суверенитета как теоретическую основу.

Опираясь на концепцию структурной власти Сьюзен Стрэндж, теорию гегемонических переходов Арриги и анализ финансового империализма Дэвида Харви, цифровая финансовая инфраструктура интерпретируется как новая фаза глобальных властных отношений. Соперничество между США и Китаем рассматривается как процесс перераспределения баланса сил на уровне цифровых валют и монетарной инфраструктуры. В частности, развитие цифровых валют центральных банков (CBDC) и расширение экосистемы стейблкоинов, номинированных в долларах США, демонстрируют переход монетарной власти в цифровое измерение.

Анализ показывает, что криптовалюты не устраняют существующие финансовые иерархии автоматически; напротив, они могут способствовать формированию новых форм структурной зависимости и неоимперского влияния. Следовательно, цифровые финансовые технологии являются не внешней альтернативой глобальным властным отношениям, а частью их трансформации и стратегическим фактором переосмысления монетарного суверенитета.

Ключевые слова: неоимпериализм, криптовалюты, цифровые финансы, монетарный суверенитет, структурная власть, конкуренция США и Китая

Summary

Mahammad Jabrayilov

Cryptocurrencies and the Neo-Imperial Architecture of Power

This article analyzes the emergence and development of cryptocurrencies not as a purely technological innovation, but within the context of the transformation of neo-imperial structures of power embedded in the global capital architecture. The central argument is that although cryptocurrencies were initially legitimized through narratives of decentralization, freedom from state control, and financial democratization, their institutional evolution has unfolded in conditions of interdependence with existing monetary infrastructures, global liquidity networks, and regulatory frameworks. The study adopts a conceptual-analytical approach grounded in critical political economy and neo-imperialism theory, employing the concepts of structural power, financial authority, and monetary sovereignty as its theoretical framework.

Drawing on Susan Strange's concept of structural power, Arrighi's theory of hegemonic transitions, and Harvey's analysis of financial imperialism, digital financial infrastructure is interpreted as a new phase in global power relations. The U.S. – China rivalry is evaluated as a process of restructuring the balance of power at the level of digital currencies and monetary infrastructure. In particular, the development of Central Bank Digital Currencies (CBDCs) and the expansion of the dollar-denominated stablecoin ecosystem demonstrate the transition of monetary authority into the digital sphere.

The analysis shows that cryptocurrencies do not automatically dismantle existing financial hierarchies; rather, they may facilitate the emergence of new forms of structural dependence and neo-imperial influence. Consequently, digital financial technologies are not external alternatives to global power relations, but components of their ongoing transformation and strategic factors redefining the meaning of monetary sovereignty.

Key words: neo-imperialism, cryptocurrencies, digital finance, monetary sovereignty, structural power, U.S.–China competition

Rəyçi: f.e.d., prof. Rüstəmov İzzət Əşraf oğlu

HEYVAN TEODİSİYASI: ƏNƏNƏVİ VƏ POSTMODERN YANAŞMALAR

Nərmin FƏRƏCULLAYEVA*

Daxil olub: 17 Noyabr 2026 | Qəbul edilib: 9 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
 Received: 17 November 2026 | Accepted: 9 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *fəlsəfə, teodisiya, heyvan izzirabı, Leybnis, Dölöz, postmodernizm*

Giriş

Bu məqalədə teodisiya probleminə ənənəvi və çağdaş yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Umberto Ekonun postmodern fəlsəfəsində mərkəzi yer tutan interpretasiya nəzəriyyəsi isə məqalədə metodoloji istiqamətverici prinsip kimi çıxış edir.

Teodisiya yüzillərlə davam edən dini-fəlsəfi müzakirənin adıdır. Bu müzakirə xeyirxah və qüdrətli Tanrı ilə dünyadakı izzirab arasında yaranan paradoksu aydınlaşdırmağa çalışır. Sual belə qoyulur: “Tanrı xeyirxah və qüdrətlidir, bəs dünyadakı izzirabı necə izah etməli?”

Teodisiya müzakirəsi xristian ilahiyyatında başlayıb. Qədim yunan dilindən tərcümədə *theos* (Tanrı) və *dikē* (ədalət, bəraət) sözlərinin birləşməsindən yaranaraq “Tanrıya bəraət” mənasını verir. Erkən xristian ilahiyyatının formalaşdığı dövrdə intellektual ənənənin dili yunan dili olduğuna görə, “teodisiya” da bir anlayış kimi məhz bu dildə yaranmışdır.

Ənənəvi xristian ilahiyyatı Tanrı və insan izzirabı haqqındakı sualları müxtəlif cür cavablandırırdı. Avreli Avqustinə (IV əsr) görə, insanların çekdiyi hər bir əzab Adəmin “ilk günah”ının nəticəsidir, lakin Tanrı bu izzirablardan xilas yolunu göstərir. Foma Akvinalının (XIII əsr) yanaşmasına görə, insan izzirabı ədalətli Tanrının böyük planının tərkib hissəsidir. Yepiskop İreneusa (II əsr) görə isə Tanrı əzablara izn verir, çünki əzab insana mənən təkmilləşməyə imkan yaradır; insan əzab çəkərək inkişaf edir və Tanrıya yaxınlaşır.

Sonralar İslam ilahiyyatı da teodisiya müzakirəsinə qoşuldu. Burada da fərqli yanaşmalar mövcuddur: “hikmət teodisiyası”na görə, Allahın səhv etməsi məntiqlə mümkün deyil və hər bir izzirab Onun gizli hikmətli planına uyğundur. “Sınaq teodisiyası”na görə, izzirablar insanın imanını yoxlamaq üçün bir sınaqdır; ağrı əbəs deyil, onun məqsədi insana Allahı xatırlatmaqdır. “Sufi teodisiyası” isə izzirabı insanın mənəvi saflaşmasının və ruhun kamilləşməsinin bir mərhələsi kimi görür.

Göründüyü kimi, klassik teodisiya “əzab” dedikdə birbaşa insanın çekdiyi ağrıları nəzərdə tutur. Heyvanların izzirabı mövzusu isə daha mürəkkəb və cavablandırılması çətin olan suallar doğurur. Əgər insanın çekdiyi əzablar azad iradə, günah, sınaq və ya mənəvi saflaşma ilə izah olunursa, bu arqumentlərin heç biri heyvanlara aid edilə bilməz. Bəs onların izzirabını necə izah etməli? Heyvanların da xəstəliklərin, yırtıcılığın, zəlzələ və vulkan kimi təbii proseslərin qurbanı olması teodisiya müzakirələrini yeni bir istiqamətə yönəltdi.

U.Eko “İnterpretasiya və həddən ziyadə interpretasiya” əsərində göstərir ki, dini və fəlsəfi mətnlər “açıq struktur”a malik olsalar da, bu açıqlıq istənilən interpretasiyanın legitimliyi demək deyil. Teodisiya kimi mövzular məhz bu təhlükə ilə üz-üzədir: izzirabı izah etmək cəhdi tez-tez spekulativ, etik nəticələri zəiflədən və ya əzabı estetikləşdirən “həddən ziyadə interpretasiya”ya çevrilir. Bu baxımdan, Ekonun “interpretasiya məhdudiyyəti” prinsipi heyvan teodisiyasının postmodern müzakirəsində əsas metodoloji filtr rolunu oynaya bilər.

* doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
 e-mail: info@nerrminkamal.com
 ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5954-6804>

1. Fəlsəfədə heyvan teodisiyası müzakirəsinin ilk şərtləri

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “heyvan teodisiyası” – yaradılış nizamında xeyirxah və qüdrətli Tanrının niyə insan kimi şüuru, əxlaqı, azad iradəsi və seçim imkanı olmayan varlıqların iztirabına icazə verdiyini izah etməyə çalışan dini-fəlsəfi arqumentlərin ümumi adıdır. Əslində, antik yunanlardan hindlilərə qədər bütün qədim sivilizasiyalar heyvanlar haqqında düşündürdülər: Aristotel heyvanların təsnifatını aparır, Ezop onların dilindən təmsillər yazır, antik dünya incəsənəti isə heyvanları qayaların və məişət əşyalarının üzərində təsvir edirdi. Lakin heyvanların məhz teodisiya kontekstində – yəni Tanrının niyə heyvan əzabına yol verməsi müstəvisində – müzakirəsi xeyli dərəcədə yeni hadisədir.

Hətta yeni dövr fəlsəfəsinin ilk mərhələsi hesab olunan XVII-XVIII əsrlərdə belə, bu mövzu ciddi teoloji-fəlsəfi problem kimi qəbul edilmirdi. Rene Dekart (1596–1650) birmənalı şəkildə hesab edirdi ki, heyvanlar “ruhsuz avtomaton”, yəni “heyvan-maşın”dır (*bête machine*). Onun fikrincə, heyvanların hiss etdiyi ağrı mexaniki reaksiyalardan başqa bir şey deyil. Dekart bu mövqeyini həm çağdaşları ilə məktublaşmalarında, həm də “Metod haqqında mülahizə” əsərində ifadə etmişdir.

Qərb fəlsəfəsində heyvan əzabına mexaniki rəasionalistlərdən fərqli yanaşan ilk mütəfəkkirlərdən biri ingilis filosofu Anna Konveydir (1631–1679). Onun “Antik və modern fəlsəfənin prinsipləri” monoqrafiyasında irəli sürdüyü yanaşma, müasir teodisiyada “ruh formalaşdırma” (soul-making) adlanan baxışın ibtidai formasıdır. Bu baxışa görə, əzab heyvanın ruhunu inkişaf etdirərək onu növbəti həyatda bir formadan digərinə çevirir; məsələn, əzab çəkən at “o dünyaya” insan kimi daxil olur. Bütün canlılarda mükəmməlləşmə potensialı var və əzab-əziyyət bu yolda zəruri prosesdir. Konvey bütün canlıların ruhu olduğunu müdafiə edərək, onlara qarşı etik məsuliyyət daşımağımızın vacibliyini vurğulayır.

Fəlsəfə tarixində teodisiyanın ilk sistemli təhlilinə Q.V.Leybnisin (1646–1716) “Teodisiya mövzusunda esselər” (1710) əsərində rast gəlirik. Leybnis bu əsərdə heyvan teodisiyasına da geniş yer ayırır. Onun fikrincə, heyvanlarda müşahidə etdiyimiz hərəkətlər sadəcə mexaniki reaksiyalar deyil; onlar da insanlar kimi “monad”lardan təşkil olunduqları üçün (tutqun olsa da) müəyyən qavrayışa malikdirlər.

Leybnisə görə, ağrı, əzab və ölüm “şər” deyil, təbii nizamın bir parçasıdır. Tanrı heyvanlara bu əzablara görə axirətdə mükafat vermək məcburiyyətində deyil, çünki onlar rəasional-mənəvi varlıq sayılmırlar. Heyvan ağrısına yol verilməsinin səbəbi bütövlükdə dünyanın təkmilliyinə xidmət etməsidir. Leybnis bunu rəssamlıqdakı kölgə və ya musiqidəki dissonans səslərlə müqayisə edir: ayrıca götürüldükdə xoş gəlməsə də, ümumi planda varlığın harmoniyasını tamamlayır. Bu baxış fəlsəfədə “ən yaxşı mümkün dünya” yanaşması kimi tanınır. Leybnisin bu mövqeyi sonradan heyvan ağrısının daha geniş teoloji və fəlsəfi müstəvidə müzakirə edilməsinə güclü təkan vermişdir.

2. Heyvan teodisiyasına teoloji yanaşmaların əsas aspektləri

İlahiyyət heyvan əzabına münasibət məsələsində uzun bir təkamül yolu keçib. İnsan teodisiyası müzakirələri xristian ilahiyyatında başladığı üçün heyvan ağrısı məsələsinə dair də ilk növbədə xristianlığın mövqeyinə nəzər salmaq. İncilə görə, Allah heyvanları Öz hikmət və qayğıkeşliyini göstərmək, yer üzünü doldurmaq və insan həyatını dəstəkləmək üçün “yaxşı varlıqlar” kimi yaradıb. İnsanlar heyvanlardan daha üstün mərtəbədə yaradılsa da, bu, onları istismar etmək üçün bir imtiyaz kimi başa düşülməməlidir; insan işləyən heyvanlara istirahət verməli, onları incitməməli və zəif fərdlərin qayğısına qalmalıdır.

Quranda da heyvanların yaradılış məqsədi və statusu haqqında bəhs olunur. Burada heyvanlar yalnız insana xidmət edən “obyektlər” deyil, həm də özünəməxsus dəyəri və məqsədi olan varlıqlar kimi təqdim edilir. “Ənam” surəsinin 38-ci ayəsində buyrulur: “Yer üzündə hərəkət edən elə bir heyvan və iki qanadlı uçuşlu qanadlı quş yoxdur ki, sizin kimi ümmətlər olmasınlar”. Bu ayə heyvanların da özünəməxsus “ümmət” təşkil etdiyini, yəni müəyyən nizamla yaşayan icmalar olduğunu gös-

tərir. Burada insanla heyvan arasında ontoloji bağlılığa və yaradılışdakı ortaq taleyə işarə edilir. Həm xristianlıq, həm də İslam heyvanlara mərhəməti Allaha olan ehtiramın bir parçası sayır.

XX əsrdə ilahiyyatda heyvan əzabı həm təbiət elmlərinin, həm də əxlaqi məsuliyyətin işığında şərh edilməyə başladı. Xüsusilə Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsi ilə qarşılaşan xristian ilahiyyatı heyvanların ağrı və əzabını yeni müstəvidə izah etməyə ehtiyac duydu. Müasir ilahiyyat bu məsələni əsasən üç çərçivədə izah edir: təkamül teodisiyası, ruh formalaşdırma və proses teodisiyası.

Təkamül teodisiyasına görə, bir heyvanın digərinə ov olması həyatın mürəkkəbliyi və gözəlliyinin rəhni olan “təbii seçmə” üçün zəruridir. Bu yanaşma heyvan əzabını həm yaradılışın məqsədi, həm də bioloji zərurət kimi izah etdiyi üçün “Birləşmiş təkamül teodisiyası” adlanır. Bu mövqedən çıxış edən K.Sautgeyt öz arqumentini İncilə istinad edərək qurur: *“Bütün yaradılış doğuş sancıları kimi inləyir”*. Sautgeytnin tezisində görə, yer üzündəki həyat mahiyyətcə yaxşı olsa da, bu proses əzabla müşayiət olunur. O, aşağıdakı məntiqi nəticəyə gəlir:

1. Yaxşı olan bir xassənin mövcudluğu (məsələn, azad iradə və ya bioloji inkişaf) eyni zamanda ziyanlı nəticələrin yaranma ehtimalını da daşıyır.
2. Xeyir, daxilində ziyanı da ehtiva edən bir proses vasitəsilə inkişaf edən bir məqsəddir (məsələn, mənəvi formalaşma).
3. Xeyirli olanın mövcudluğu əzab və ya ziyan təcrübəsindən ayrılmazdır (məsələn, təkamül prosesi).

Sautgeyt hesab edir ki, Tanrının xeyirxahlığı ilə təkamülün çətinlikləri daxilən əlaqəlidir və heyvan əzabı həyatın inkişafının qaçılmaz yan təsiridir.

Proses teodisiyasına görə isə yaradılış bitmiş bir akt deyil, o hələ də formalaşmaqdadır. Tanrı dünyayla daimi əlaqədədir, yaradılışla birlikdə inkişaf edir, canlılarla bircə əzab çəkir və onlara yol yoldaşı olur.

Ruh formalaşdırma teodisiyası isə inanır ki, əzab heyvanların ruhunu yetkinləşdirir; nəticədə ölümdən sonra onlar “o dünyaya” kamil bir mahiyyətdə daxil ola bilirlər. Əgər əzab ali bir xeyirə xidmət edirsə, o, əxlaqi baxımdan bəraət qazanmış sayılır.

Teodisiya müzakirələrindəki ən çətin məqamlardan biri parazitlik, bətdaxili kannibalizm və fərdlərin bir-birini öldürməsi kimi hallardır. Tədqiqatçı Nosal bu faktların teoloji çaşqınlıq yaratdığını qəbul etsə də, maraqlı bir tezis irəli sürür: bu “çətin sevilən” davranışlar insan üçün etik bir fürsətdir. Mömin bu cür canlılara da mərhəmət göstərməklə Tanrı ilə münasibətini dərinləşdirə bilər. Beləliklə, müasir tədqiqatçılar məsələni spekulativ müstəvidən praktik-mənəvi müstəviyə keçirirlər.

3. Müasir fəlsəfi yanaşmaların əsas istiqaməti

Müasir fəlsəfə, digər sahələrdə olduğu kimi, bu məsələdə də elmin nailiyyətlərini yaxından izləyir. Elm artıq sübuta yetirib ki, vaxtilə heyvan əzabını inkar edən metafizik-teoloji baxışlar əsassızdır: heyvanlar da emosiyalara malikdir, ağrı hiss edirlər, hətta mürəkkəb sosial bacarıqlara sahibdirlər. Heyvan davranışlarını öyrənən etologiya elmi sübut etmişdir ki, məsələn, fillər ölmüş sürü üzvləri üçün dərin emosional sarsıntı keçirərək yas saxlayırlar – bu xüsusiyyət əvvəllər yalnız insanlara aid edilirdi. Neyrobioloji tədqiqatlar da heyvan və quşların mürəkkəb sinir sisteminə malik olduğunu, onların da stress və ağrı keçirdiyini göstərir. Məməlilərdən gəmiricilər və meymunlarda uzunmüddətli stress, eynilə insanlarda olduğu kimi, beynin emosiya və yaddaşa cavabdeh hissələrində ciddi dəyişikliklər yaradır. Beləliklə, Leybnisin “ən yaxşı mümkün dünya” və Dekartın “heyvan-maşın” kimi metafizik-teoloji yanaşmaları empirik sübutlarla təkzib olunub. Heyvanlar sadəcə avtomaton deyil, onlar subyektiv təcrübəyə malik varlıqlardır.

Əgər heyvanlar ağrı hiss edirsə, onlara ağrı vermək mənəvi problemdir. Empirik sübutlar fəlsəfəni abstrakt debatlardan praktik etikaya doğru çəkir. Müasir fəlsəfi fikir heyvan teodisiyasının ənənəvi sualını – “Tanrı xeyirxah və qüdrətlidir, bəs heyvanların iztirabına niyə razı olur?” – “niyə” müstəvisindən “nə etməli” müstəvisinə keçirərək etik münasibəti ön plana çıxarır. Qərb fəlsəfəsi XX əsrin 70-80-ci illərindən etibarən heyvan iztirabını insanın əxlaqi məsuliyyətinin bir hissəsi kimi qə-

bul edir. Bu, insanın iyerarxik üstünlüyünü və təbiətin mərkəzi sayılmasını (antroposentrizm) tənqid edən postmodern dövrün təsiridir. Bu dövrdə insanın digər canlılarla münasibəti təkcə utilitar yanaşmalarla deyil, həm də empatiya, məsuliyyət və qarşılıqlı asılılıq anlayışları çərçivəsində yenidən qurulur.

Postmodern yanaşma insanı bilik və mənanın yeganə mərkəzi kimi qəbul edən anlayışlara qarşı çıxır, varlığı çoxsaylı münasibətlər şəbəkəsi kimi görür. Məsələn, J. Dölöz “Min zəmi” əsərində “heyvana çevrilmə” (devenir-animal) anlayışını irəli sürərək insan və heyvan arasındakı sərt sərhədləri yenidən düşünməyə çağırır. Bu, heyvanı təqlid etmək deyil, insanla heyvanın ortaqlar cəhətləri və bir-birinə qarşılıqlı təsiri üzərində qurulan yeni bir dünyagörüşüdür. J.Derrida da “Heyvanam, deməli, varam” (L'Animal que donc je suis) adlı əsərində antroposentrik təfəkkürlə heyvanlara ziyan vurduğumuzu vurğulayır. Derridanın əsas tezisində görə: “Heyvanlar yalnız bioloji obyektlər deyil, həm də etik subyektlərdir”. O, etik münasibətin əsasını insanın üstünlüyündə deyil, baxılanla baxan arasındakı münasibətdən doğan məsuliyyətdə görür.

Umberto Ekoya görə, mətn “açıqdır”, lakin bu, etik və semantik məsuliyyətdən azad interpretasiya demək deyil. Eko “həddən ziyadə interpretasiya” anlayışı ilə xəbərdarlıq edir ki, metafizik və dini mövzuların ifrat simvolik oxunuşu real iztirabı nəzəri konstruksiyaya çevirərək onu görünməz edə bilər. Heyvan teodisiyası kontekstində iztirabın “böyük plan” və ya “ilahi estetikə” nəminə normalaşdırılması etik korluğa səbəb olur. Bu nöqtədə amerikalı filosof Marta Nussbaum mövzunu “imkanlar yanaşması” (capabilities approach) ilə zənginləşdirir. Onun fikrincə, heyvanlar sadəcə əzab çəkən varlıqlar deyil, özünəməxsus potensiala malik canlılardır. Biz heyvanların hüquqlarını yalnız əzabın azaldılması kimi deyil, geniş sosial ədalət kontekstində dəyərləndirməliyik.

Yekun olaraq, müasir Qərb fəlsəfəsi heyvan məsələsində metafizik izahların yerinə etik məsuliyyəti irəli çəkir. Əgər teodisiya sualını mücərrəd cavablarla tam izah edə bilmiriksə, necə hərəkət etməli olduğumuz haqqında düşünmək daha faydalıdır. Heyvanlara qarşı empatiya hissi abstrakt teoloji cavablar əvəzinə ədəbiyyat, media və təhsil vasitəsilə cəmiyyətə aşılmalıdır.

Nəticə

Bu məqalədə heyvan teodisiyası mövzusunda teoloji və fəlsəfi baxışlar müqayisəli şəkildə təqdim edilmiş, həmin yanaşmalara U.Ekonun interpretasiya metodu prizmasından baxmaq təklif olunmuşdur. Tədqiqat zamanı əvvəlcə ilahiyatdakı insan teodisiyası, daha sonra heyvan teodisiyasına dair ilkin metafizik münasibətlər nəzərdən keçirilmişdir. Müasir teologiyada formalaşan təkamül teodisiyası, “ruh formalaşdırma” və proses teodisiyası kimi baxışlar təhlil edildikdən sonra, postmodern dövrdə heyvan əzabının geniş etik perspektivdə qiymətləndirildiyi göstərilmişdir.

Postmodern yanaşmanın bariz nümunələri kimi J.Dölözün “heyvana çevrilmə” anlayışına və J.Derridanın “Heyvanam, deməli, varam” əsərinə müraciət edilmişdir. Heyvanları hissiz maşın hesab edən karteziyan rəşənalizmi ilə heyvanların etik subyektlər olduğunu bəyan edən postmodern fəlsəfə arasındakı fundamental fərq vurğulanmışdır. Beləliklə, aydın olur ki, heyvan teodisiyası tarixən teoloji-metafizik müzakirə kimi başlasa da, zamanla insanın varlıq qarşısındakı məsuliyyətini yenidən düşünməyə çağıran dərin bir etik diskursa çevrilmişdir.

Heyvan əzabı məsələsinə mədəni-əxlaqi şəüurun təkamülünün bir tərkib hissəsi kimi baxsaq, bu istiqamətdə aparılacaq yeni araşdırmalar din, etika və ekologiya arasındakı üzvi əlaqələri daha aydın üzə çıxara bilər. İnsan cəmiyyətində ali dəyərlərin bərqərar olması üçün intellektual fikrin səfərbər edildiyi kimi, “bizim kimi ümmət olan” heyvanlar üçün də ədalət prinsipi tam təsdiqini tapana qədər bu fəlsəfi müzakirələr davam etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Brown D. Animal Souls and Beast Machines: Descartes's Mechanical Biology // *Animals: A History*, edit. by Peter Adamson and G. Fay Edwards. Oxford: Oxford University Press, 2018, pp. 187-209.
2. Deleuze G., and Félix G. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Translated by Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987, 632 p.
3. Derrida J. The Animal That Therefore I Am. *Critical Inquiry*, Vol. 28, no. 2, 2002, pp. 369-418.
4. Descartes R. *Discourse on the Method & Meditations on First Philosophy*. Create Space Independent Publishing Platform, 2017, 96 p. (createspace independent publishing platform).
5. Eco U. *Interpretation and Overinterpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992, 160 p.
6. Halper P., and Kyle W. A Soul-Making Theodicy for Animals? // *International Journal for Philosophy of Religion*, Vol. 97, no. 1, 2025, pp. 45-60.
7. Hick, J. *Evil and the God of Love*. London: Macmillan, 1966. 384 p.
8. Leibniz G.W. *Theodicy: Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man, and the Origin of Evil*. Translated by E.M. Huggard, edit. by Austin Farrer. La Salle, IL: Open Court Publishing Company, 1985, 448 p.
9. Murray M. The Problem of Animal Pain: A Theodicy for All Creatures Great and Small. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, 197 p.
10. Nosal A.P. Theological Implications of the Existence of 'Offensive' Animals and the Ascetical Opportunities They Provide // *Zygon: Journal of Religion and Science*, Vol. 60, no. 1, 2025, pp. 3-25.
11. Nussbaum M.C. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species*. Belknap Press of Harvard University Press, 2006, 512 p.
12. Southgate C. *The Groaning of Creation: God, Evolution, and the Problem of Evil*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2008, 196 p.

Резюме

Нармин Фараджуллаева

Теодицея страдания животных: традиционные и постмодернистские подходы

Статья посвящена проблеме страдания животных в контексте истории теологии и философии. Теодицея традиционно исследует противоречие между всеблагим и всемогущим Богом и существованием зла и страдания. В первые века христианской теологии под страданием понималось преимущественно человеческое страдание, объясняемое категориями свободной воли, наказания или нравственного очищения. Однако животное страдание не подпадает под эти объяснения и представляет особую проблему.

В статье представлен обзор истории теодицеи, включая взгляды Р.Декарта, который рассматривал животных как «бездушные автоматы», а также последующее развитие дискуссии в западной философии. Рассмотрены работы А.Конвея и Г.Лейбница, которые, исходя из метафизических позиций, подчеркивали значимость страдания животных для духовного формирования или гармонии мира. Особое внимание уделено современным постмодернистским концепциям, таким как «становление-животным» Ж.Делёза и эссе Ж.Деррида, смещающим акцент с метафизики на этическую ответственность человека перед животными.

Автор утверждает, что интеграция проблемы страдания животных в философский и богословский дискурс выявляет ограничения традиционного антропоцентризма, обостряет моральные обязательства и способствует формированию новых подходов к отношению человека к другим живым существам. Современная философия рассматривает животных не только как объекты страдания, но и как этических субъектов, чьи права и благополучие должны учитываться. Постмодернистский подход призывает переосмыслить антропоцентрические нормы. Современная мысль, включая работы таких философов, как Ниссбаум, переносит ответственность за животных с индивидуального уровня на социальный, показывая, что проблема страдания животных требует практического внедрения этических принципов. Эта статья предлагает новый взгляд на животную теодицею в Азербайджане, объединяя традиционные и постмодернистские подходы, стимулируя дискуссии о правах животных и моральной ответственности человека.

Ключевые слова: философия, теодицея, страдания животных, Лейбниц, Делёз, постмодернизм

Summary

Narmin Farajullayeva

Animal Theodicy: Traditional and Postmodern Perspectives

This article examines the issue of animal suffering within the history of theology and philosophy. Theodicy is a religious-philosophical discourse that seeks to answer the question: "If God is omnipotent and benevolent, why does suffering exist in the world?" In traditional theodicy suffering was understood primarily as human suffering, explained in terms of free will, punishment, trial, or moral purification. Animal suffering, however, cannot be interpreted through these categories.

The article first, provides an overview of perspectives, including R.Descartes's conception of animals as "soulless automats," and the subsequent development of the debate in Western philosophy. The discussion also addresses A.Conway and G.W.Leibniz, who, despite metaphysical assumptions, emphasized the significance of animal suffering for spiritual formation and the overall harmony of the world. Special attention is given to contemporary postmodern perspectives, including J.Deleuze's 'becoming-animal' and J.Derrida's essay *The Animal That Therefore I Am*, which shift the focus from metaphysical explanations to human ethical responsibility for animals.

The article argues that theological and metaphysical approaches to animal theodicy fail to provide satisfactory answers, making ethical discussion the necessary focus. Contemporary Western philosophy increasingly recognizes animals as ethical subjects whose rights and welfare must be considered. New perspectives, including the work of M.Nussbaum, extend responsibility from the individual to the social level, demonstrating that addressing animal suffering requires practical ethical engagement. This article presents a renewed view of animal theodicy in Azerbaijan, bridging traditional and postmodern perspectives and promoting discussion on animal welfare and human moral responsibility.

Key words: *philosophy, theodicy, animal suffering, Leibniz, Deleuze, postmodernism*

Rəyçi: *AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Əliyev Bəxtiyar Həmzə oğlu*

UOT 316.334:61

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4065>

NEQATİV UŞAQLIQ TƏCRÜBƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ AZƏRBAYCANDA REPATRIANT UŞAQLAR ÜÇÜN SOSIAL XİDMƏT STRATEGİYALARI

Ülviyyə MİRZƏYEVA*

Daxil olub: 24 Oktyabr 2025 | Qəbul edilib: 4 Noyabr 2025 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026

Received: 24 October 2025 | Accepted: 4 November 2025 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *neqativ uşaqılıq təcrübələri, repatriasiya, uşaq müdafiəsi, toksik stress, psixososial dəstək, müharibədən təsirlənmiş uşaqlar, sosial xidmətlər*

Giriş

Hal-hazırda müşahidə olunan sosial-iqtisadi və siyasi problemlər gənc nəslin, xüsusilə də uşaqların həyatında dərin və bəzən geridönməz izlər buraxmaqdadır. Bu problemlər təkcə uşaqların rifah halına deyil, həm də onların psixoloji və sosial inkişafına mənfi təsir göstərir, gələcək həyat perspektivlərini məhdudlaşdırır. Uşaqların müxtəlif səbəblərdən neqativ uşaqılıq təcrübələri (NUT) ilə üzləşməsi bəzən qaçınılmaz olsa da, bu istiqamətdə sosial xidmətlərin vaxtında və adekvat şəkildə göstərilməməsi, eləcə də NUT barədə ictimai məlumatlılıq səviyyəsinin aşağı olması vəziyyəti daha da ağırlaşdırır. Bundan əlavə, cəmiyyətdə zorakılığı dolayı və ya açıq şəkildə dəstəkləyən bəzi sosial və mədəni normaların mövcudluğu, baş verən neqativ halların artmasına, həmçinin uşaqların psixoloji və sosial rifahına mənfi təsirlərin güclənməsinə gətirib çıxarır.

Məqalənin məqsədi ümumilikdə neqativ uşaqılıq təcrübələrini araşdırmaq, həmçinin Azərbaycanda NUT ilə daha tez-tez qarşılaşan həssas qrup olan repatriant uşaqların təmsalında, onların hansı sosial xidmətlərə ehtiyac duyduqlarını və bu xidmətlərin mövcud vəziyyətdə hansı formada göstərildiyini təhlil etməkdir.

1. Neqativ uşaqılıq təcrübələri tədqiqatlarda

Neqativ uşaqılıq təcrübələri (NUT) 0-18 yaş arasında uşağın psixoloji, emosional və ya fiziki inkişafına mənfi təsir edən, stress yaradan və travmatik xüsusiyyət daşıyan hadisələr toplusudur. NUT uşağın ya birbaşa zorakılığa, etinasızlığa, sui-istifadəyə məruz qalması, ya da ailə və icma səviyyəsində sosial, iqtisadi və ya mədəni disfunksiyanın içində böyüməsi ilə formalaşır.

Elmi təsnifata görə, NUT beş əsas qrupa ayrılır:

1. *Uşağa qarşı zorakılıq* (emosional, fiziki və cinsi);
2. *Etinasızlıq* (emosional və fiziki);
3. *Məişət disfunksiyası* (valideynin psixi xəstəliyi, maddə asılılığı, boşanma və ya həbs);
4. *İcma və ya müharibə zorakılığı* (silahlı münaqişələr, qaçqınlıq, məcburi köç);
5. *Yoxsulluq və sosial məhrumiyyət* (qida çatışmazlığı, mənzil qeyri-sabitliyi, səhiyyəyə çıxışın məhdudluğu).

Müasir elmi yanaşmalarda NUT iki əsas dimensiyada – “təhdid” (threat) və “məhrumiyyət” (deprivation) – təsnif olunur. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına əsasən, neqativ

* dissertant, Azərbaycan universiteti
e-mail: ulviyya.mirzayeva@uafa.az

uşaqılıq təcürbələrı uşaqılqın erkən yaşılarda mərəz qala biləcəyi ən intensiv və tez-tez baş verən stress mənələrindən biridir.

Araşdırmalar göstərir ki, insanlarn böyük əksəriyyəti uşaqılıqda bu və ya digər təzahür formasında və müxtəlif sayda NUT-a mərəz qalır. “*Prevalence of Adverse Childhood Experiences From the 2011-2014 Behavioral Risk Factor Surveillance System in 23 States*” (23 ştatda 2011-2014-cü illər üzrə Mənfi Uşaqılıq Təcürbələrının Yayılması) araşdırmasına görə, ABŞ-ın 23 ştatında aparılan sorğuda böyüklərin 61.55%-i uşaqılıqda ən azı bir ACE (NUT) yaşadıqlarını, 24.64%-i isə üç və ya daha çox belə halla üzləşdiklərini qeyd etmişdir (11).

Serbiyada aparılan UNICEF tədqiqatına əsasən, hər 100 yetkindən təxminən 70-i uşaqılıqda ən azı bir mənfi uşaqılıq təcürbəsi yaşamış, 20%-i isə dörd və ya daha çox belə hadisə ilə qarşılaşmışdır (UNICEF Serbia, 2019) (14). Sheri Madigan və başqalarının “*Prevalence of Adverse Childhood Experiences in Child Population Samples: A Systematic Review and Meta-Analysis*” (Uşaq populyasiyası nümunələrində Mənfi Uşaqılıq Təcürbələrının Yayılması: Sistemətik İcmal və Meta-analiz) tədqiqatına görə – bura 18 ölkədən 490,423 uşağı əhatə edən 65 araşdırma daxildir – uşaqılqın təxminən 42.3%-i heç bir ACE yaşamamışdır; bu isə o deməkdir ki, uşaqılqın $\approx 57.7\%$ -i ən azı bir mənfi təcürbə ilə üzləşmişdir (6). Eyni tədqiqatda uşaqılqın təxminən 8.1%-nin üç, 14.8%-nin isə dörd və daha çox ACE yaşaması bildirilmişdir.

Ümumilikdə, statistik göstəricilərə əsasən, dünya üzrə uşaqılqın təxminən 60%-ə yaxını ən azı bir neqativ uşaqılıq təcürbəsi, hər yeddi-səkkiz uşaqdan biri ($\approx 14\text{-}16\%$) isə üç və daha çox belə hal ilə üzləşir (10).

2. Neqativ uşaqılıq təcürbələrının təsirləri

Neqativ uşaqılıq təcürbələrı (NUT) uşağın fiziki, emosional və sosial inkişafına uzunmüddətli təsir göstərən mühüm sosial-səhiyyə problemidir. Uzun illər aparılmış araşdırmaların nəticəsindən məlum olmuşdur ki: “Bir şəxs nə qədər çox neqativ təcürbə barədə məlumat verirsə, həmin şəxsin yetkin fərd kimi ciddi psixi xəstəliyə malik olmaq ehtimalı da bir o qədər çox olur” (13; 4).

NUT bu təcürbələrı yaşamış insanın həyatı ərzində narkotik maddələrdən istifadə də daxil olmaqla, çox müxtəlif sağlamlıq problemlərinin yaranması və yayılması ilə sıx bağlıdır (9).

Nigeriyada 2010-cu ildə B.D.Oladeji, V.A.Makanjuola və O.Gureje tərəfindən aparılan “Ailə ilə əlaqəli neqativ uşaqılıq təcürbələrı psixi pozuntular üçün risk faktorları kimi” (12) araşdırmasının nəticəsinə görə – ailədə zorakılığı əks etdirən valideyn cinayəti, psixi xəstəliklər və narkotik aludəçiliyi kimi NUT yaşayan uşaqılqda yetkinlik dövründə psixi sağlamlıq problemlərinin rastgəlmə ehtimalı daha yüksəkdir. Araşdırmaya cəlb edilmiş respondentlərin, demək olar ki, yarısı 16 yaşından əvvəl ailə kontekstində neqativ uşaqılıq təcürbəsi yaşamışdılar (12).

Bu mərəz qalmalar gələcəkdə cinsi yolla keçən infeksiyalar (o cümlədən HIV), psixi sağlamlıq problemləri, yeniyetmə hamiləliyi, erkən cinsi əlaqə və evliliklər, insan alveri, həmçinin xərcəng, diabet, ürək xəstəlikləri kimi geniş spektrli xroniki xəstəliklərə, psixi pozuntulara və intihara gətirib çıxara bilir (8, s. 7-8). Harvard Universitetinin qiymətləndirməsinə əsasən, “NUT gələcəkdə öyrənmə, münasibət qurma və əqli/fiziki sağlamlıq üzərində həlledici təsirə malik ola bilər” (8).

Neqativ uşaqılıq təcürbələrı uşaqılqın gələcəkdəki təhsil, məşğulluq və iqtisadi potensialına mənfi təsir göstərən mühüm amillərdən biridir. Erkən uşaqılıq mərhələsində neqativ təcürbələr nəticəsində birbaşa zərər görən iki əsas inkişaf sahəsi bunlardır:

- Qavrama bacarıqları: İdrak, diqqət və yaddaş funksiyalarında geriləmə.
- Akademik nailiyyətlər: Aşağı öyrənmə motivasiyası, zəif məktəb göstəriciləri və təhsil prosesinə çətin adaptasiya.

NUT çoxsaylı sağlamlıq problemləri ilə “doza-effekt” əlaqəsi (yaşanan travmaların sayı artdıqca riskin artması) nümayiş etdirir. Aparılan uzunmüddətli tədqiqatlar göstərmişdir ki, iştirakçıların

yaşadıqları neqativ uşaqılıq təcrübələrinin miqdarı onların həyat boyunca sağlamlıq, sosial və davranış problemləri, o cümlədən zərərli vərdişlərə meyllilik riski ilə birbaşa mütənəşibdir.

Neqativ uşaqılıq təcrübələri ilə bağı olan sağlamlıq riskləri.

Cədvəl 1.

NUT-un sağlamlıq, sosial və davranış təsirləri (7)

Xronik xəstəlik Autoimmun xəstəliklər Onkoloji xəstəliklər Xroniki başağrıları İşemik ürək xəstəlikləri Qaraciyər xəstəliklər	Sağlamlıq riski daşıyan davranışlar Narkotik maddələrdən istifadə Alkoqollu içkilərdən istifadə Piylənmə və fiziki sağlamlıq problemləri Seksual riskli davranışlar Başlıpozuq cinsi həyat Cinsi yolla keçən xəstəliklər Azyaşlılarda hamiləlik Arzu olunmayan hamiləlik
Psixi sağlamlıq Yaddaş pozğunluğu Depressiya Hallusinasiyalar Özünə sui-qəsd meylləri Məsuliyyətlərdən yayınma	Qurban seçmə Partnyorlar arasında zorakılıq Cinsi zorakılıq

3. Neqativ uşaqılıq təcrübələri və yoxsulluq

Yoxsulluq müasir dünyanın üzləşdiyi və həll edilməsi vacib olan ictimai səhiyyə problemlərindən biridir. Bu, uşaqların sağlamlığının demək olar ki, bütün göstəricilərinə mənfi təsir göstərən mühüm amildir. Dünyada təxminən 1 milyard uşaq yoxsulluq səviyyəsində yaşayır. UNICEF-in məlumatına görə, hər gün yoxsulluq səbəbi ilə təxminən 22,000 uşaq həyatını itirir (16).

Yoxsulluq uşaqılıq dövründə neqativ təcrübələrin yaşanmasına və yetkinlik dövründə qeyri-kafi sağlamlıqla əlaqəli toksik stressin formalaşmasına səbəb olan əsas faktorlardan biridir. Yoxsulluqla üzləşmək o qədər çox mənfi təcrübə ilə assosiasiya olunur ki, bəzən özü-özlüyündə digər NUT-lardan daha genişmiqyaslı və təhlükəli bir neqativ uşaqılıq təcrübəsi kimi qəbul edilir. Artan elmi sübutlar göstərir ki, yoxsulluq içərisində yaşayan uşaqlar, digər həmyaşıdlarına nisbətən daha tez-tez və ciddi neqativ təcrübələrə məruz qalırlar (5). Bu da o deməkdir ki, bir çox uşaqılıq travmalarının kökü yoxsulluğa söykənir; yəni yoxsulluq, çox güman ki, əksər uşaqların rast gəldiyi ilk neqativ təcrübədir (15).

Uşaqılıq dövründə yaşanan yoxsulluq gələcəkdə zəif akademik nailiyyətlər, zorakılığa meyllilik, aclıq, valideynlərin həbs olunması, eləcə də birbaşa zorakılıq və etinasızlığa məruz qalma kimi neqativ nəticələrlə sıx əlaqəlidir.

Daha kasıb ailələrin səhiyyə xidmətlərinə çıxışı məhduud olduğundan, hamiləlik dövründə və doğumdan sonra uşaqların qida rasionu və ümumi sağlamlıq ehtiyacları yetərincə təmin edilmir. Nəticə etibarilə, doğulan körpələrin təxminən 10%-nin çəkisi normadan aşağı olur. Bu isə onların həyatda qarşılaşdıqları ilk neqativ uşaqılıq təcrübəsi (NUT) kimi qiymətləndirilir.

4. Müharibə kontekstində neqativ uşaqılıq təcrübələri. Silahlı münaqişənin uşaq qurbanları

Neqativ uşaqılıq təcrübələrinə səbəb olan digər amillərlə yanaşı, hazırda Azərbaycanda ən önəmli və aktualıq kəşb edən səbəblərdən biri də müharibədir. Yaşadığımız Birinci və İkinci Qarabağ müha-

ribələrindən başqa, son illər Azərbaycandan münafişə ocağı olan müxtəlif ölkələrə getmiş çox sayda vətəndaşın həmin bölgələrdə ağır NUT-lara məruz qalmış övladlarının taleyi dövlətimizin və Prezident cənab İlham Əliyevin xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu diqqət və qayğının təzahürü olaraq, 2018-ci ildən həmin vətəndaşların və onların övladlarının vətənə repatriasiyası prosesinə başlanılmışdır.

Repatriasiya (lat. repatriate) və ya vətənə qayıtma – şəxsin, əmlakın və ya simvolik əşyanın könüllü yaxud məcburi şəkildə öz mənşəcə aid olduğu yerə, sahibinə və ya vətəndaşı olduğu ölkəyə qayıtması deməkdir.

2018-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi (DİN) tərəfindən Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının (BMqT) nümayəndələrinə verilən məlumata əsasən, terror təşkilatlarına qoşulmaq üçün Suriya və İraqa Azərbaycandan 1477 nəfərin (1136 kişi və 341 qadın) getdiyi, onlardan 903 nəfərin (749 kişi və 154 qadın) öldüyü və ya itkin düşdüyü güman edilir (3).

Azərbaycan vətəndaşlarının repatriasiyası bir neçə dövlət qurumunun birgə əməkdaşlığı ilə həyata keçirilir. Repatriasiya edilmiş şəxslərin ölkə ərazisində sosial reinteqrasiyası və sosial-reabilitasiyası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin (ƏƏSMN) tabeliyindəki Sosial Xidmətlər Agentliyi (SXA) tərəfindən icra olunur. Agentliyin verdiyi məlumata əsasən, repatriantların böyük əksəriyyətini qadınlar və uşaqlar təşkil edir (1).

2018-ci ildən bəri cəmi 424 Azərbaycan Respublikası vətəndaşının ölkəyə repatriasiyası təmin edilmişdir. Bu kateqoriyadan olan şəxslərin mənsub olduğu ailələrin sayı 159-dur.

İllər və ölkələr üzrə repatriasiya göstəriciləri:

	İraq	Suriya	Cəmi
2018			
Uşaq	19	7	26
Ana	0	2	2
CƏMİ	19	9	28
2019			
Uşaq	37	10	47
Ana	2	2	4
CƏMİ	39	12	51
2020			
Uşaq	194	9	203
Ana	0	2	2
CƏMİ	194	11	205
2021			
Uşaq	38	26	64
Ana	0	10	10
CƏMİ	38	36	74
2022			
Uşaq	2	48	50
Ana	3	13	16
CƏMİ	5	61	66
Ümumi Uşaq	290	100	390
Ümumi Ana	5	29	34
Ümumi Cəmi	295	129	424

Azərbaycan vətəndaşlarının repatriasiyası prosesində İraq və Suriyadan geri dönlənlərin statistik bölgüsü aşağıdakı kimidir:

1. *İraqdan repatriasiya edilmiş şəxslər*: 295 nəfər (290 uşaq, 5 qadın);
2. *Suriya Ərəb Respublikasından repatriasiya edilmiş şəxslər*: 129 nəfər (100 uşaq, 29 qadın);
3. *Suriya Ərəb Respublikasından öz imkanları ilə geri dönlənlər*: 12 nəfər (10 uşaq, 2 qadın).
4. Statistik məlumatlardan görüldüyü kimi, repatriantların 395 nəfəri müxtəlif yaş qruplarına aid uşaqlardır. Onların yaş üzrə bölgüsü aşağıdakı kimidir:
 1. 0–4 yaş qrupu: 11 uşaq
 2. 5–9 yaş qrupu: 202 uşaq
 3. 10–14 yaş qrupu: 113 uşaq
 4. 15–17 yaş qrupu: 37 uşaq
 5. 18 yaş qrupu: 11 nəfər

Təhlükəsizlik hüququ təmin olunmayan bu uşaqların münəqişə bölgələrində ciddi Neqativ Uşaqılıq Təcrübələrinə (NUT) məruz qaldıqları məlumdur. Münəqişə səbəbindən ailə mühitində və yaşayış şəraitində baş verən qəfil, sarsıdıcı dəyişikliklər uşaqların həyatını alt-üst etmiş, onların fundamental hüquqları kəskin şəkildə pozulmuşdur.

1. Uşaqlar təhsilə cəlb edilməyərək, onların təhsil hüquqları kobud şəkildə pozulmuşdur.
2. Uşaqlar qeyri-qənaətbəxş, bir çox hallarda heç bir minimum tibbi gigiyena və sanitar epidemioloji tələbata cavab verməyən şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində olublar.
3. Uşaqların erkən nikahlara cəlb edilməsi halları geniş yayılmışdır.

Qeyd: Uşaqların Hüquqları üzrə Konvensiyaya əsasən 18 yaşa çatmamış hər bir şəxs uşaq hesab edildiyindən 18 yaşa çatmamış hər hansı bir şəxsin evliliyi də texniki olaraq uşaq nikahı sayılır.

Azərbaycanın Mülki Məcəlləsi qızlar üçün nikah yaşını 17 olaraq müəyyən edir.

Bəhs edilən mühitdə isə qızların subaylıq statusundan doğan sosial damğa səbəbindən 13 və 14 yaşda evliliklər geniş yayılıb.

Azərbaycan Uşaq Hüquqları üzrə BMT Konvensiyasını ratifikasiya edib və bu səbəbdən həmin 390 (0–18 yaş) uşağın hüquqlarının təmin olunması üçün müxtəlif sosial tədbirlər görülməkdədir. Bu tədbirlər aşağıdakılardır:

1. Uşaqların ailələrdə yerləşdirilməsi:

Uşaqların əksəriyyəti valideynlərinin İraq və Suriya Ərəb Respublikasındakı statusu – ataların böyük qisminin vəfat etməsi və ya itkin düşməsi, anaların isə əsasən həbsdə olması – səbəbindən vətənə ailəsiz qayıtmışlar. Hazırda bu kateqoriyadan olan uşaqların böyük hissəsi 159 qəyyum ailədə (I və II dərəcəli mənşə ailələri), 101 uşaq isə öz bioloji anası ilə birlikdə (cəmi 34 ailə olmaqla) öz ailə mühitində yaşayır. NUT-un təsirinin reabilitasiyası və uşaqların ailələrə uyğunlaşdırılması.

Reabilitasiya prosesində müəyyən edilmişdir ki, uşaqların məruz qaldıqları NUT (ailə üzvlərinin itirilməsi və ya itkin düşməsi, pis rəftar, davamlı zorakılığa məruz qalma, somatik problemlər, həbsxanada saxlanılma, anadangəlmə və ya sonradan qazanılmış sağlamlıq imkanlarının məhdudluğu) onların hazırkı psixoloji durumlarının orta və orta-ağır vəziyyətdə olmasına səbəb olmuşdur.

Xüsusilə yeniyetmə və kiçik yaşlı uşaqlarda aşağıdakı simptomlar qeydə alınmışdır:

- ✓ *Psixoloji reaksiyalar*: Yuxu problemləri, obsesiv düşüncələr (həddindən çox düşünmə), aqressivlik, suallardan yayınma, utanma, təşviş və qəmgin əhval;
- ✓ *Fizioloji reaksiyalar*: Qorxu reaksiyası (taxikardiya – ürək döyüntülərinin artması, həddindən artıq həyəcanlanma), hiperaktivlik və enurez (sidik qaçırma);
- ✓ *Travmatik simptomlar*: Fləşbəklər (hadisəni yenidən yaşamaq), rabitəsiz nitq və dissosiasiya.

Psixoloji yardım xidməti zamanı zorakılığa məruz qalan uşaq və yeniyetmələrin böyükldərdən daha çox dissosiasiyaya meyilli olduğu təsbit edilmişdir. Həmçinin, uşaqların yeni situasiyaya adaptasiyası və ailələrə uyğunlaşması zamanı dezadaptasiya və deprivasiya kimi müxtəlif problemlər ortaya çıxmışdır.

Yeni mühitə adaptasiya dövründə repatriasiya edilmiş uşaqıların, ilkin mərhələdə yerləşdirildikləri mənşə ailələrini tanımama halları müşahidə olunmuşdur. Tanış olmayan ortamda rast gəlinən güvənsizlik, yenidən tərkd edilmə qorxusu, gecə qorxuları və kabuslar Travma Sonrası Stress Pozğunluğunun (TSSP) bir hissəsi hesab edilir.

Qiymətləndirmələr göstərir ki, repatriant uşaqıların gördüyü kabuslar çox vaxt canlı və dəhşətli səhnələrdən ibarət olsa da, yuxunun hekayə strukturu (personajlar və mesajlar) əksər hallarda kəsadır. Uşaqıların travmaya verdiyi reaksiyalar oyunların və xəyalların patoloji elementlərində özünü büruzə verir. Bu səbəbdən duyğuların tənziqlənməsi bu uşaqıar üçün reabilitasiya prosesinin mühüm hədəfidir, çünki onlar müxtəlif mühitələrdə aqressiv emosiyalarını idarə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Mürəkkəb travmanın uşaqıar üzərində yaratdığı simptomları korreksiya etmək məqsədilə psixoloqlar tərəfindən ilboyu keçirilən psixoloji qrup və fərdi konsultasiyalar zamanı aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparılır:

1. Uşaqıların impulsivliyinin tənziqlənməsi;
2. Hisslərlə tanışlıq və emosional tənziqlənmənin öyrədilməsi;
3. Təşviş və qorxunun minimuma endirilməsi;
4. Sosial əlaqələrin sağlam şəkildə qurulması və aqressiv davranışların korreksiyası.

Dezadaptasiya və deprivasiya hallarında (sosial yadırgama və sosial məhrumiyyət zamanı) repatriasiya edilmiş uşaqıara və onların yerləşdirildiyi mənşə ailələrinə sosial xidmətlər təqdim olunur. Müəssisəyə yerləşdirilmiş repatriant uşaqıar bu prosesdə istisnadır, çünki bu halda bütün məsuliyyət müəssisə rəhbərliyinə aiddir və yuxarıda sadalanan tədbirləri müəssisə özü həyata keçirir. Təqdim olunan sosial xidmətlər aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- *Sosial-məsləhət xidməti*: Digər müvafiq qurumlara yönləndirmə, ailənin səlahiyyətəndirilməsi, yəni ailənin öz funksionallığını bərpa etməsi üçün zəruri dəstəyin göstərilməsi.
- *Sosial-pedaqoji xidmət*: Repatriasiya edilmiş şəxslərin təhsil hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı məsələlərin həllinə dəstək.
- *Sosial-hüquqi xidmət*: Repatriasiya edilmiş şəxslərin şəxsi identifikasiya sənədlərinin (doğum haqqında şəhadətnamə, şəxsiyyət vəsiqəsi, ölüm haqqında şəhadətnamə və s.) əldə edilməsinə köməklik.
- *Sosial-iqtisadi xidmət*: Repatriasiya edilmiş şəxslərin və onların yerləşdirildiyi mənşə ailələrinin maddi-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına (ailə başçısını itirməyə və əlilliyə görə müavinətlər, Ünvanlı Dövlət Sosial Yardım (ÜDSY), məşğulluq və özünüməşğulluq proqramları, digər xeyriyyə yardımları) istiqamətlənmiş dəstək.
- *Sosial-tibbi xidmət*: Səhiyyə və sağlamlıqla bağlı yaranmış problemlərin (tibbi müdaxilə, müayinə və müalicə, əlilliyin müəyyən edilməsi) həllinə dəstək.
- *Sosial-psixoloji xidmət*: Repatriantlar və mənşə ailə üzvlərinin dezadaptasiya və deprivasiyasının psixoloji nəticələrinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş sosial işçi və psixoloqun birgə fəaliyyəti.

Hazırda Sosial Xidmətlər Agentliyində 2 sosial işçinin superviziyası altında ümumilikdə 26 sosial işçi 153 keysin (işin) icrasını həyata keçirir. İxtisaslaşmış təlimlərdən keçmiş 7 psixoloq tərəfindən 11 rayon üzrə repatriasiya olunmuş şəxslərə davamlı sosial-psixoloji yardım xidmətləri göstərilməkdədir.

Agentlik əməkdaşlarının (sosial işçilərin) repatriasiya olunmuş ailələri qiymətləndirməsi zamanı aşkar olunan əsas problemləri aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

- *Sosial təminat problemləri*: Müavinətlərin və ünvanlı dövlət sosial yardımının (ÜDSY) təyin edilməsində rast gəlinən çətinliklər;
- *Məşğulluq və reabilitasiya*: Ailə üzvlərinin işlə təminatı və reabilitasiya xidmətlərinə əlçatanlıq problemləri;
- *Əlilliyin müəyyən edilməsi*: Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin əlillik dərəcəsinin təyini ilə bağlı prosedurlar;

- *Təhsil problemi*: 2018-ci ildən etibarən repatriasiya edilmiş məktəbyaşlı uşaqların böyük qismi təhsilə cəlb olunsada, 15 yaşı tamam olmuş və ya bu yaşı keçmiş yeniyetmələrin təhsilə reinteqrasiyası məsələsi hələ də aktual problem olaraq qalmaqdadır;
- *Sənədləşmə*: İraq və Suriya Ərəb Respublikasında doğulmuş uşaqların şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlərin alınması prosesi. Qeyd edilməlidir ki, doğum haqqında şəhadətnamələrin əldə olunması üçün tələb olunan 24 məhkəmə prosesinin dövlət rüsumu (cəmi 2400 AZN) Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən qarşılanmışdır;
- *Mülkiyyət və yaşayış yeri*: Mübahisəli torpaq sahələri və mənzil şəraiti ilə bağlı yaranan çətinliklər;
- *Səhiyyə*: Tibbi xidmətlərə çıxış və spesifik müalicə ehtiyacları.

Repatriant uşaqların dövlət müəssisələrinə (uşaq evlərinə) deyil, ailələrə (qəyyum və ya mənşə ailə) verilməsi uşağın rifahının ailə mühitində daha səmərəli təmin olunması prinsipi nəzərə alınaraq həyata keçirilir.

Nəticə

Ölkəmizdə uşaqlara yönəlmiş fəaliyyətlərin gücləndirilməsi, ailələrlə işləyən sosial işçilərin sayının artırılması və sosial xidmətlərin əlçatanlığının təmin edilməsi, yuxarıda qeyd olunan Neqativ Uşaqlıq Təcrübələrinin (NUT) fəsadlarının aradan qaldırılması istiqamətində atılmış vacib addım hesab edilə bilər. Lakin şəhər yerlərində müxtəlif sosial xidmətlər müəyyən dərəcədə mövcud olsa da, regionlarda bu xidmətlərin əlçatanlığı hələ də məhduddur.

Əhalinin NUT və onun uzunmüddətli təsirləri barədə məlumatlı olması, fərdlərin öz səviyyəsində qabaqlayıcı tədbirlər görməsi uşaqların qorunması baxımından önəmlidir. Bu səbəbdən aşağıdakı maarifləndirici və təbliğat fəaliyyətlərinin təşkili tövsiyə edilir:

1. *Regional mərkəzlərin inkişafı*: Rayonlarda kitabxanaların modernləşdirilərək maarifləndirici mərkəzlərə çevrilməsi;
2. *Maarifləndirici materialların istehsalı*: NUT-un mahiyyəti və təsirləri barədə məlumatlandırıcı reklam lövhələrinin yerləşdirilməsi, peşəkar videoçarxların hazırlanması;
3. *Sosial təbliğat kampaniyaları*: Sosial işçilər tərəfindən ailələrə NUT barədə fundamental məlumatların verilməsi, qarşısını alma üsullarının öyrədilməsi və travmaya məruz qalma hallarında uşaqlara düzgün yanaşma metodlarının izah edilməsi.

Daha uğurlu nəticə əldə etmək üçün təhsil sisteminin gücləndirilməsi mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, NUT-un qarşısının alınmasında tam effekt əldə etmək üçün sektorlararası əməkdaşlıq mütləqdir. Müvafiq strategiyalar profilaktikanın bütün istiqamətlərini əhatə etməlidir:

1. *Ümumi profilaktika*: Bütün əhali qrupları üçün nəzərdə tutulmuş kütləvi tədbirlər;
2. *Selektiv profilaktika*: Risk altında olan qruplara (məsələn, repatriant ailələr) yönəlmiş xüsusi müdaxilələr;
3. *İntervensiya və reabilitasiya*: Neqativ təcrübələr baş verdikdən sonra sosial işçilərin prosesə cəlb olunması, NUT-un davam etməsinin və ağır nəticələrinin qarşısının alınması.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) 2014-cü il "Zorakılığın Qarşısının Alınması üzrə Qlobal Status Hesabatı"na əsasən, zorakılığın qarşısını almaq üçün aşağıdakı tədbirlər tövsiyə edilir (2, s. 48):

Uşaqlar, valideynlər və baxıcılar arasında təhlükəsiz, sabit və tərbiyəvi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi;

- ✓ Uşaqlarda və yeniyetmələrdə həyat bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- ✓ Gender bərabərliyinin təşviq edilməsi;
- ✓ Zorakılığı dəstəkləyən mədəni və sosial normaların dəyişdirilməsi;
- ✓ Qurbanların vaxtında müəyyənləşdirilməsi, onlara qayğı və dəstək proqramlarının təqdim edilməsi.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlər Azərbaycan üçün də prioritetdir. Bu hədəflərə nail olmaq üçün müxtəlif sektorların və maraqlı tərəflərin birgə fəaliyyəti uşaqların sağlam gələcəyi üçün atılan ən önəmli addımdır.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Sosial Xidmətlər Agentliyi (SXA). Repatriasiya olunmuş uşaqlarla sosial iş hesabatı. Bakı, 2023. (<https://sxa.gov.az/media-sxa/xeberler/sosial-xidmetler-agentliyi-hazirda-78-repatriantla-sosial-reabilitasiya-isi-aparir>).
2. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO). Global Status Report on Violence Prevention, 2014. (<https://www.who.int/publications/i/item/9789241564793>).
3. Voice of America (Amerikanın Səsi). Suriyadan 20 Azərbaycan vətəndaşı repatriasiya olunub, 2021. (<https://www.amerikaninsesi.org/a/suriyadan-20-az%C9%99rbycan-v%C9%99t%C9%99nda%C5%9F%C4%B1-repatriasiya-olunub/5906835.html>).

İngilis dilində:

4. Abate B.B., Sendekie A.K., Merchaw A., Abebe G.K., Azmeraw M., Alamaw A.W., Zemariam, A.B., Kitaw T.A., Kassaw A., Wodaynew T., Kassie A.M., Yilak G. & Kassa M.A. Adverse Childhood Experiences Are Associated with Mental Health Problems Later in Life: An Umbrella Review of Systematic Review and Meta-Analysis. *Neuropsychobiology*//. 2025, 84(1), pp. 48-64. (<https://doi.org/10.1159/000542392>).
5. Bellis M.A., Hughes K., Leckenby N., Perkins C. & Lowey H. National household survey of adverse childhood experiences and their relationship with resilience to health-harming behaviors in England// *BMC Medicine*, 2014, 12, 72 p. (<https://doi.org/10.1186/1741-7015-12-72>).
6. Centers for Disease Control and Prevention (CDC)//. Preventing ACES, 2019. (<https://www.cdc.gov/violenceprevention/pdf/preventingACES.pdf>).
7. Felitti V.J., Anda R.F., Nordenberg D., Williamson D.F., Spitz A.M., Edwards V., Koss M.P. & Marks J.S. Relationship of Childhood Abuse and Household Dysfunction to Many of the Leading Causes of Death in Adults: The Adverse Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*, 1998,14(4), pp. 245-258. ([https://doi.org/10.1016/S0749-3797\(98\)00017-8](https://doi.org/10.1016/S0749-3797(98)00017-8)).
8. Harvard University, Center on the Developing Child. (2020). Connecting the Brain to the Rest of the Body: Early Childhood Development and Lifelong Health Are Deeply Intertwined (Working Paper No. 15). Cambridge, MA. (<https://developingchild.harvard.edu/resources/working-paper/connecting-the-brain-to-the-rest-of-the-body-early-childhood-development-and-lifelong-health-are-deeply-intertwined>).
9. Hughes K., Bellis M.A., Hardcastle K.A., Sethi D., Butchart A., Mikton C., Jones L. & Dunne M.P. The effect of multiple adverse childhood experiences on health: a systematic review and meta-analysis // *The Lancet Public Health*, 2017, 2(8), pp 356-366. ([https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(17\)30118-4](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(17)30118-4)).
10. Madigan S., Thiemann R., Deneault A.A., Fearon R.M.P., Racine N., Park J., Lunney C.A., Dimitropoulos, G., Jenkins, S., Williamson, T., & Neville, R. D. Prevalence of Adverse Childhood Experiences in Child Population Samples: A Systematic Review and Meta-Analysis. *JAMA Pediatrics*, 2025, 179(1), pp. 19. (<https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2024.4385>).
11. Merrick, M.T., Ford D.C., Ports K.A. & Guinn A.S. Prevalence of Adverse Childhood Experiences From the 2011–2014 Behavioral Risk Factor Surveillance System in 23 States. *JAMA Pediatrics*, 2018, 172(11), pp. 1038–1044. (<https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2018.2537>).
12. Oladeji B.D., Makanjuola V.A. & Gureje O. Family-Related Adverse Childhood Experiences as Risk Factors for Psychiatric Disorders in Nigeria // *The British Journal of Psychiatry*, 2010, 196(3), pp. 186–191. (<https://doi.org/10.1192/bjp.bp.109.063m677>).
13. Thurston C., Murray A.L., Franchino-Olsen H., Silima M., Hemady C.L. & Meinck F. Prospective Longitudinal Associations Between Adverse Childhood Experiences and Adult Mental Health Outcomes: Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence & Abuse*, 2025. (<https://doi.org/10.1177/15248380251358223>).
14. UNICEF Serbia. Research on Adverse Childhood Experiences (ACE) in Serbia, 2019. (<https://www.unicef.org/serbia/en/research-adverse-childhood-experiences-serbia-ace>).
15. UNICEF. Child Poverty, 2023. (<https://www.unicef.org/social-policy/child-poverty>).
16. UNICEF. Child Poverty SDG Guide, 2024. (<https://www.unicef.org/media/65161/file/Child-Poverty-SDG-Guide-EN.pdf>).

Стратегии социальной службы для детей-репатриантов в контексте негативного детского опыта (НДО) в Азербайджане

Статья анализирует негативный детский опыт (НДО, ACEs) в увязке со стратегиями социальных услуг для репатриированных детей в Азербайджане. К НДО относятся насилие и пренебрежение, семейная дисфункция, бедность, институционализация, стихийные бедствия и война. Мировая распространённость высока: около 60% детей переживают по крайней мере один эпизод НДО, а 14-16% – три и более. НДО демонстрирует дозозависимую связь с последующими психическими, поведенческими и соматическими рисками, снижая когнитивные функции, учебную успеваемость и социальную адаптацию. Бедность часто сосуществует с НДО, усиливая токсический стресс на протяжении жизни. В контексте войн Азербайджан с 2018 года репатрирует граждан из зон конфликтов. Всего возвращены 424 человека из Ирака и Сирии, в том числе 390 детей (преимущественно 202 – в возрасте 5-9 лет и 113 – 10-14 лет). У репатриированных детей фиксируются нарушения сна, гипервозбудимость, навязчивые воспоминания, тревога, раздражительность, диссоциативные проявления, энурез и трудности школьной и социальной адаптации. Агентство социальных услуг координирует многоуровневую поддержку: социальное консультирование и направление; педагогическую помощь при возвращении в школу; юридическое сопровождение оформления документов; социально-экономическую поддержку (пособия, занятость/самозанятость); медицинские услуги; устойчивую психосоциальную помощь, осуществляемую подготовленными психологами и кураторами кейсов (153 активных кейса; 26 соцработников под супервизией двух специалистов в 11 районах). Сохраняющиеся проблемы: судебные и документальные издержки, доступ к образованию для детей 15+, потребности в здравоохранении и реабилитации, жилищные споры. Рекомендуются модернизация районных библиотек в просветительские центры, разработка материалов о НДО и семейно-ориентированная профилактика. Эффективная модель – межсекторное взаимодействие и трёхуровневый подход: универсальная, селективная и адресная профилактика/реабилитация для предупреждения НДО и снижения их последствий.

Ключевые слова: негативный детский опыт, репатриация, защита детей, токсический стресс, психосоциальная поддержка, дети, пострадавшие от войны, социальные услуги.

Summary

Ulviyya Mirzayeva

Social service strategies for repatriated children within the context of adverse childhood experiences (aces) in Azerbaijan

This article examines Adverse Childhood Experiences (ACEs) in relation to social service strategies for repatriated children in Azerbaijan. ACEs—encompassing violence, neglect, household dysfunction, poverty, institutionalization, disasters and war—are highly prevalent globally; roughly six in ten children experience at least one ACE, and about 14–16% face three or more. ACE exposure shows a dose–response association with later mental, behavioral, and physical health risks, undermining cognition, academic achievement, and social adaptation. Poverty frequently co-occurs with ACEs and amplifies toxic stress across the life course. Within the war context, Azerbaijan has repatriated citizens from conflict zones since 2018. A total of 424 individuals have returned from Iraq and Syria, including 390 children (notably 202 aged 5–9 and 113 aged 10–14). Documented symptoms among repatriated minors include sleep disturbances, intrusive memories, anxiety, irritability, dissociative tendencies, enuresis, and social/educational maladaptation. The Social Services Agency coordinates multi-component support: social counseling and referral; pedagogical assistance for school reintegration; legal help with identity documents; socio-economic support (benefits, employment/self-employment); medical services; and sustained psychosocial care delivered by trained psychologists and case-managed by social workers (153 active cases, with 26 social workers under two supervisors across 11 districts). Persistent challenges include documentation and court fees, access to education for those aged 15+, healthcare needs, rehabilitation continuity, and housing disputes. The paper recommends modernizing regional libraries as community awareness hubs, developing public education materials on ACEs, and conducting family-focused outreach. Effective prevention requires cross-sector collaboration and a tiered approach: universal, selective, and indicated (intervention/rehabilitation) measures to both prevent ACEs and mitigate their impacts among repatriated children.

Key words: adverse childhood experiences, repatriation, child protection, toxic stress, psychosocial support, war-affected children, social services

Rəyçi: f.ü.f.d., dos. Məmmədov Hüseyn Qaraxan oğlu

TARİX VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT 32:91

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4073>

**AZƏRBAYCANIN GEOSİYASİ İNTEQRASIYASI:
TÜRK DÖVLƏTLƏRİ VƏ AVRASIYA PERSPEKTİVLƏRİ**

Gülgün QULİYEVA*

Daxil olub: 9 Oktyabr 2025 | Qəbul edilib: 6 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026.

Received: 9 October 2025 | Accepted: 6 February 2025 | Published online: 24 March 2026.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Türk Dövlətləri, geosiyasət, integrasiya, enerji diplomatiyası, nəqliyyat dəhlizləri, çoxvektorlu xarici siyasət, Avrasiya, Qarabağ zəfəri, regional əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq*

Giriş

Azərbaycan Respublikası coğrafi mövqeyi, zəngin enerji resursları və tarixi-mədəni irsi baxımından Cənubi Qafqaz regionunun aparıcı dövlətlərindən biri kimi formalaşmışdır. Ölkənin yerləşdiyi geostrateji məkan Qafqaz, Xəzər hövzəsi, Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiyanın kəsişmə nöqtəsi olması onu regional və qlobal siyasətin mühüm iştirakçısına çevirir. XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan, beynəlxalq sistemin dəyişən dinamikasına uyğun olaraq öz xarici siyasət strategiyasını müəyyənləşdirmiş və çoxvektorlu diplomatiya prinsipi əsasında müxtəlif istiqamətlərdə integrasiya proseslərinə qoşulmuşdur.

Azərbaycanın geosiyasi integrasiya siyasəti, bir tərəfdən, türk dünyası ilə tarixi, mədəni və etnolinqvistik bağlara əsaslanan yaxınlaşmanı, digər tərəfdən isə, Avrasiya məkanında iqtisadi, enerji və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlığı ehtiva edir. Bu yanaşma nəticəsində ölkə həm regional güc mərkəzi rolunu möhkəmləndirmiş, həm də qlobal güclərlə balanslaşdırılmış münasibətlər qurmağa nail olmuşdur. Xüsusilə son onilliklərdə Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə əlaqələrinin dərinləşməsi və Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində integrasiya təşəbbüslərində aparıcı rol oynaması bu istiqamətdə yeni mərhələnin başlanğıcı hesab oluna bilər. Digər tərəfdən, Azərbaycanın Avrasiya geosiyasətində, xüsusən də “Bir kəmər, bir yol” təşəbbüsü, “Şimal-Cənub” və “Orta dəhliz” kimi layihələrdəki fəallığı ölkənin geoiqtisadi əhəmiyyətini artırmışdır.

Eyni zamanda, 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar Azərbaycanın integrasiya siyasətini daha fəal və çevik şəkildə həyata keçirməsinə şərait yaratmışdır. Bütün bu amillər Azərbaycanın türk dünyasında və Avrasiya məkanındakı yeri və rolunun analitik təhlilinə zərurət yaradır.

Məqalənin məqsədi Azərbaycanın geosiyasi integrasiya siyasətini sistemli şəkildə araşdırmaq, Türk dövlətləri ilə artan əməkdaşlığın məzmununu və perspektivlərini təhlil etmək, həmçinin Avrasiya regionunda formalaşan yeni geoiqtisadi reallıqlar fonunda ölkənin strateji mövqeyini qiymətləndirməkdir.

1. Türk dövlətləri ilə integrasiya

Azərbaycanın türk dövlətləri ilə münasibətləri ölkənin xarici siyasətində strateji əhəmiyyət kəsb edən prioritet istiqamətlərdən biridir. Bu əlaqələr tarixi, mədəni, dil və etnik bağlılıqlara əsaslanmaqla yanaşı, son dövrlərdə siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində də dinamik şəkildə inkişaf etməkdədir. Xüsusilə XXI əsrin əvvəllərindən etibarən türk dünyasının institusional çərçivədə birləşməsi ideyası aktuallaşmış və bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmışdır.

* siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: gulgun2004@mail.ru

Tarixi-mədəni əsaslar: Azərbaycan və digər Türk dövlətləri (Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan) eyni dil ailəsinə, ortaq tarixi keçmişə və bənzər mədəni dəyərlərə sahibdirlər. Sovet imperiyasının dağılmasından sonra türkdilli respublikaların müstəqillik qazanması, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri başda olmaqla, bütün Türk dünyasında yenidən yaxınlaşma meyhlərinin artmasına zəmin yaratdı. Bu mərhələdə “Bir millət, iki dövlət” anlayışı yalnız Azərbaycanla Türkiyə arasında deyil, digər Türk dövlətləri ilə də ideoloji və siyasi əməkdaşlığın təməlinə çevrildi.

Strateji tərəfdaşlıq və regional koordinasiya: Azərbaycanla Türk dövlətləri arasında ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində enerji, nəqliyyat, aqrar inkişaf, müdafiə sənayesi və rəqəmsal texnologiyalar sahəsində çoxsaylı razılaşmalar imzalanmışdır. Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) 2022-ci ildə Səmərqənddə keçirilən Zirvə görüşündə qəbul edilən “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” strateji sənədi ortaq inkişaf modelinə doğru atılmış mühüm addım olmuşdur. Bundan əlavə, Azərbaycan “Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu” və “Orta Dəhliz” kimi layihələrdə əsas körpü rolunu oynayaraq Türk dövlətlərinin Avropa və Asiya bazarlarına çıxışını təmin edir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT): TDT türkdilli dövlətlərin siyasi, iqtisadi, mədəni və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığını gücləndirmək məqsədilə qurulmuş regional təşkilatdır. Təşkilatın əsası 2009-cu ildə Naxçıvanda imzalanan “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Saziş” (Naxçıvan Sazişi) ilə qoyulmuşdur. 2021-ci ildə isə bu qurum rəsmi olaraq Türk Dövlətləri Təşkilatı adını alaraq institusional strukturunu daha da möhkəmləndirmişdir.

Azərbaycan TDT-nin formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynamış, təşkilatın aparıcı və təşəbbüskar üzvlərindən biri kimi çıxış etmişdir. Prezident İlham Əliyevin liderliyi ilə Azərbaycan həm təşkilatın gündəliyinin müəyyən edilməsində, həm də praktiki əməkdaşlıq layihələrinin irəli sürülməsində fəal iştirak edir. Ölkəmiz, xüsusilə postmünaqişə dövründə Türk dünyasının siyasi həmrəyliyi gücləndirmək üçün TDT platformasından strateji vasitə kimi geniş istifadə edir.

Azərbaycanın təşəbbüskarlıq missiyası:

Azərbaycanın TDT daxilindəki təşəbbüskarlığı bir neçə strateji istiqamətdə təzahür edir:

- *Geoiqtisadi layihələr:* Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Cənub Qaz Dəhlizi və Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr Türk dövlətləri arasında iqtisadi və nəqliyyat integrasiyasını dərinləşdirir, eyni zamanda Azərbaycanın regional tranzit potensialını ön plana çıxarır [9].
- *Enerji və logistika sahəsində koordinasiya:* Azərbaycan özünün neft və qaz resurslarını Türkiyə vasitəsilə Avropa bazarlarına çatdırmaqla TDT çərçivəsində enerji təhlükəsizliyi və əməkdaşlığını fəal şəkildə təşviq edir.
- *Təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlıq:* Azərbaycanın Türkiyə ilə mövcud strateji hərbi müttəfiqliyi, xüsusilə 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə nümayiş etdirilən qarşılıqlı dəstək, TDT-nin kollektiv təhlükəsizlik perspektivlərinə yeni və daha konseptual bir baxış gətirmişdir.

İnstitusional çərçivə və sammitlər:

TDT-nin əsas qərarverici orqanı dövlət başçılarının zirvə görüşləridir. Azərbaycan bu sammitlərdə fəal iştirak etməklə yanaşı, bir neçə mühüm görüşə ev sahibliyi də etmişdir. 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra keçirilən Türk Şurasının qeyri-rəsmi zirvə görüşündə Prezident İlham Əliyevin proqram xarakterli çıxışı Azərbaycanın Türk dünyası ilə əməkdaşlığa verdiyi yüksək siyasi önəmi bir daha təsdiqləmişdir. 2021-ci ildə Təşkilatın İstanbul sammitində qəbul edilən “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” strateji sənədi gələcək integrasiya hədəflərini müəyyən etmişdir ki, bu da Azərbaycanın milli və regional maraqları ilə tam üst-üstə düşür [29].

TDT Çərçivəsində Sektorlar Üzrə Əməkdaşlıq

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində əməkdaşlıq yalnız siyasi və mədəni sahələrlə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda iqtisadiyyat, nəqliyyat, enerji, humanitar sahə və təhlükəsizlik üzrə çoxşaxəli tərəfdaşlıq platformasına çevrilmişdir. Bu əməkdaşlıq regional integrasiyanın dərinləşməsi ilə yanaşı, Türk dövlətlərinin qlobal miqyasda əlaqələndirilmiş şəkildə çıxış etməsinə şərait yaradır.

İqtisadi əməkdaşlıq

TDT daxilində iqtisadi əlaqələr, əsasən, ticarətin liberallaşdırılması, qarşılıqlı sərmayə qoyuluşu və ortaq bazarın təşviqi istiqamətində inkişaf etdirilir. 2022-ci ildə Təşkilatın iqtisadiyyat nazirlərinin görüşündə Türk Ticarət və Sənaye Palatası, Türk İnvestisiya Fondu və Ortaq Elektron Ticarət Platformasının yaradılması ilə bağlı mühüm təşəbbüslər irəli sürülmüşdür (TDT, 2022). Bu layihələr üzv dövlətlər arasında ticarət dövriyyəsinin artırılmasına və biznes mühitinin harmonizasiyasına xidmət edir.

Nəqliyyat və logistika

Türk dövlətlərinin coğrafi mövqeyi *Orta Dəhliz* (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) vasitəsilə Asiya və Avropa arasında strateji körpü rolunu oynamağa imkan verir. Azərbaycan bu marşrutda əsas tranzit qovşağı olaraq Bakı Tbilisi Qars dəmir yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı vasitəsilə regional logistik infrastrukturuna böyük töhfə vermişdir. Hazırda TDT çərçivəsində rəqəmsal gömrük sistemləri, birgə nəqliyyat operatorları və yeni logistik dəhlizlərin yaradılması istiqamətində aktiv işlər aparılır [17].

Enerji əməkdaşlığı

Azərbaycan, Xəzər hövzəsindəki enerji ehtiyatları və müasir infrastruktur imkanları ilə bu sahədə mərkəzi rol oynayır. TDT çərçivəsində enerji diplomatiyası ənənəvi neft-qaz sahəsi ilə yanaşı, bərpa olunan enerji istiqamətində də genişlənir. Xüsusilə Azərbaycan Qazaxıstan və Azərbaycan–Özbəkistan arasında “yaşıl enerji”, külək və günəş enerjisi layihələrinin icrası planlaşdırılır. Bu sahədə ortaq enerji bazarının və interkonnektor sistemlərinin formalaşdırılması prioritet hədəf hesab edilir [18].

Hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq

Türk dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlıq, əsasən, ikitərəfli strateji tərəfdaşlıqlar, birgə hərbi təlimlər və müdafiə sənayesi üzrə təcrübə mübadiləsi formasında reallaşdırılır. Azərbaycan–Türkiyə müttəfiqlik münasibətləri bu sahədə nümunəvi model kimi çıxış edir. Son illərdə TDT-nin kollektiv təhlükəsizlik mexanizmlərinin yaradılması ideyaları daha tez-tez gündəmə gətirilir. Regional sabitliyin təmini, sərhəd təhlükəsizliyi və terrorizmə qarşı birgə mübarizə bu tərəfdaşlığın əsas prioritetləridir.

“Zəngəzur dəhlizi”: türk dünyasını birləşdirən geostrateji layihə

“Zəngəzur dəhlizi” layihəsi 2020-ci il 10 noyabr tarixli üçtərəfli bəyanata əsasən gündəmə gəlmiş, yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Türk dünyasının strateji maraqlarına xidmət edən mühüm nəqliyyat və geosiyasi təşəbbüs kimi ön plana çıxmışdır. Dəhlizin əsas məqsədi Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birləşdirmək, eyni zamanda Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya arasında birbaşa quru bağlantısı yaratmaqdır.

Zəngəzur dəhlizi həm regional, həm də qlobal geosiyasi müstəvidə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu dəhliz vasitəsilə:

- **Birbaşa əlaqə:** Azərbaycan və Türkiyə arasında birbaşa quru nəqliyyat əlaqəsi bərpa olunur;
- **Fiziki bağlantı:** Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya türk respublikaları arasında birbaşa çıxış təmin edilir;
- **Logistik status:** Orta Dəhliz (Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu) daha funksional və alternativsiz status qazanır;
- **Güc balansı:** Regional tranzit asılılıqları dəyişir və yeni geosiyasi güc balansı formalaşır [7].

Zəngəzur dəhlizi təkcə logistik layihə deyil, həm də türk dünyasının vahid geosiyasi məkan kimi birləşməsinə imkan verən strateji transformasiya alətidir. Bu layihə Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) integrasiyasına yeni impuls verir. Dəhliz sayəsində Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan kimi dövlətlər Türkiyə bazarına və Aralıq dənizi vasitəsilə Avropaya birbaşa çıxış əldə edir, nəqliyyat-enerji infrastrukturuları integrasiya olunur və coğrafi parçalanma azalaraq siyasi-iqtisadi birliyi gücləndirir.

Təhsil və dil sahəsində təşəbbüslər

Ortaq türk dili və əlifbası məsələsi Türk dünyasında mədəni birliyi dərinləşdirən əsas sütunlardan biridir. Azərbaycan bu sahədə ortaqların əlifba, ümumtürk tarixi, ədəbiyyatı və dil təlim proqramları üzrə təşəbbüsləri fəal dəstəkləyən ölkələr sırasındadır. Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti və digər ali təhsil müəssisələri Türk dövlətləri ilə akademik əməkdaşlığı davamlı olaraq inkişaf etdirir. Bundan əlavə, Türk Akademiyası və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu çərçivəsində türk dillərinin tədqiqi, tarixi irsin qorunması və ortaqların dəyərlərinin təşviqi məqsədilə mühüm layihələr icra olunur. Bu qurumların Bakı ilə sıx əməkdaşlığı Azərbaycanın mədəni integrasiya siyasətinin davamlılığını təmin edir.

Mədəni Diplomatiya və "Yumşaq Güc" Strategiyası

Azərbaycan üçün mədəni diplomatiya yalnız tarixi irsi tanıtmayla məqsəd deyil, həm də strateji "yumşaq güc" (soft power) alətidir. Ortaqların tarixi və dəyərlər üzərindən qurulan humanitar diplomatiya Azərbaycanı regionda mədəni liderlərdən birinə çevirir. Bu, TDT çərçivəsində ideoloji və mədəni konsolidasiyanın mühüm təməli hesab edilir.

Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə mədəni-ideoloji integrasiyası ortaqların tarixi, dil və sivilizasiyaya əsaslanan möhkəm zəmin üzərində qurulmuşdur. Bu əlaqələr Türk kimliyinin müasir beynəlxalq sistemdə güclü faktor kimi tanınmasına xidmət edir. Azərbaycan bu prosesdə həm təşviqatçı, həm də təşkilatçı rolu ilə seçilir.

2. Mədəni və ideoloji cəhətlər

Türk dövlətləri arasında integrasiyanın əsas sütunlarından biri ortaqların mədəni və ideoloji əsasların mövcudluğudur. Bu xüsusda ortaqların kimliyi və tarixinin yenidən canlandırılması, integrasiya prosesini gücləndirən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Azərbaycan bu sahədə fəal təşəbbüskar kimi çıxış edərək, türk dünyasında ortaqların dəyərlərinin təbliğinə, tarixi yaddaşın bərpasına və ideoloji yaxınlaşmaya önəm verir. Ortaqların tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı və folklorunun araşdırılması, elmi tədqiqat mərkəzlərinin və ortaqların layihələrinin yaradılması bu sahədə nəzərəcarpacaq nəticələr verməkdədir. Xüsusilə, TÜRKSOY və TDT-nin mədəniyyət proqramları vasitəsilə türk dövlətləri arasında ideoloji və mədəni yaxınlaşma güclənir. Azərbaycan tərəfindən Bakıda və Şuşada keçirilən Türk Mədəniyyəti Günləri, Türk Dünyası Mədəniyyət Paytaxtı layihəsi çərçivəsindəki tədbirlər bu prosesin bariz nümunələrindəndir. Bundan əlavə, ümumtürk simvollarının (məsələn, Dədə Qorqud, Orxon-Yenisey abidələri, qədim türk dastanları) ideoloji səviyyədə qəbul olunması və ümumi simvolik kapital kimi paylaşılması da mədəni integrasiyanı gücləndirir. Bu amil yalnız dövlət siyasətində deyil, eyni zamanda cəmiyyətlərarası münasibətlərdə də birləşdirici rol oynayır. Ortaqların ideyasının təkcə mədəni deyil, həm də geosiyasi aspektlərə təsiri vardır. Bu ideya Türk Dövlətləri Təşkilatının möhkəmlənməsində və yeni regional kimliyin formalaşmasında strateji əhəmiyyətə malikdir.

"Bir millət, iki dövlət" prinsipi və "Bir millət, altı dövlət" ideyasına keçid

Əvvəllər, əsasən Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərini xarakterizə edən məşhur "Bir millət, iki dövlət" formulu, bu gün daha geniş miqyasda "Bir millət, altı dövlət" konsepsiyası ilə əvəzlənməkdədir. Bu ideoloji yanaşma ortaqların Türk kimliyinin siyasi və mədəni çərçivədə konsolidasiyasını (bütövləşməsinə) əks etdirir. Azərbaycanın rəsmi dövlət xəttində bu anlayışın tez-tez vurğulanması, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) zirvə görüşlərindəki nitqləri Türk birliyinin mədəni-ideoloji əsaslarının artıq xarici siyasət strategiyasına tam integrasiya edildiyini göstərir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında uzun illər boyu formalaşmış "Bir millət, iki dövlət" prinsipi Türk dünyasında həm siyasi, həm də mədəni əlaqələrin rəmzinə çevrilmişdir. Bu ifadənin kökləri tarixi olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qədər uzanır və sonrakı onilliklərdə iki qardaş ölkə arasındakı strateji müttəfiqliyin fundamental əsasını təşkil etmişdir [10].

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən digər Türk respublikalarının beynəlxalq müstəvidə fəallığının artması və TDT-nin institusional bir qurum kimi formalaşması ilə bu ənənəvi prinsip daha geniş kon-

tekstdə “*Bir millət, altı dövlət*” ideyası çərçivəsində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu yeni konsepsiya yalnız Azərbaycan və Türkiyəni deyil, həmçinin Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanı da vahid mədəni-siyasi məkanda birləşdirən müasir integrasiya modelidir [23].

Avrasiya perspektivləri

Azərbaycanın Avrasiya regionunda fəal xarici siyasəti onun həm Qərbi, həm də Şərqi istiqamətlərində strateji əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Bu çoxvektorlu yanaşma ölkənin regional sabitlik və inkişafını təmin etməklə yanaşı, geosiyasi balansın qorunmasına da töhfə verir.

3. Avrasiya regionunda Azərbaycanın rolu və perspektivləri

Azərbaycan, yerləşdiyi strateji mövqeyə əsaslanaraq, Avrasiya regionunda regional integrasiya və əməkdaşlığın inkişafında fəal rol oynayır. Bu, həmçinin ölkənin regional münasibətlərin həllində vasitəçilik potensialını artırır. Azərbaycanın enerji ehtiyatları və tranzit infrastrukturuları regionun iqtisadi integrasiyasına təkan verir və onu Avrasiya ölkələri arasında körpü funksiyasını daşıyan mühüm oyunçuya çevirir [15]. Azərbaycanın Avrasiya siyasəti regional əməkdaşlıq və çoxvektorlu əlaqələr üzərində qurulub. Bu yanaşma ölkənin həm Qərbi, həm də Şərqi ilə münasibətlərini balanslaşdırmaqla, onun regional nüfuzunu və strateji imkanlarını artırır. Azərbaycanın Avrasiya integrasiyasındakı rolu gələcəkdə daha da genişlənmə potensialına malikdir.

Avrasiya iqtisadi ittifaqı ilə münasibətlər

Azərbaycan hələlik Avrasiya İqtisadi İttifaqının (AEİ) üzvü olmamaqla yanaşı, təşkilata daxil olan əsas dövlətlər, xüsusilə, Rusiya və Qazaxıstan ilə iqtisadi və ticarət sahəsində sıx əməkdaşlıq həyata keçirir. Bu münasibətlər Azərbaycanın Avrasiya iqtisadi məkanında dolayı yolla iştirakına, regional ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına şərait yaradır [29]. Azərbaycanın AEİ-yə birbaşa qoşulmaması onun çoxvektorlu xarici siyasət strategiyasının bir hissəsidir və Qərbi ilə əməkdaşlığın davam etdirilməsi məqsədilə atılan balanslaşdırıcı addım kimi qiymətləndirilir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Rusiya və Qazaxıstan kimi ittifaq üzvləri ilə sərhəd ticarətini, sərmayə qoyuluşlarını və enerji sahəsində əməkdaşlığı gücləndirir [15]. Bundan əlavə, Azərbaycanın Avrasiya regionunda nəqliyyat-logistika potensialının artırılması məqsədilə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi kimi strateji layihələr həyata keçirilir. Bu təşəbbüslər həm AEİ ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, həm də Azərbaycanın regional tranzit mərkəzi kimi mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir [19].

İqtisadi layihələr: Azərbaycanın əsas iqtisadi təşəbbüslərindən biri Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsidir. Bu nəqliyyat dəhlizi, Avrasiya regionunu Avropa və Asiya bazarlarına birləşdirərək regional ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə səbəb olur [16]. Eyni zamanda, Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən digər tranzit layihələr, o cümlədən “Şimal-Cənub” nəqliyyat dəhlizi, ölkənin regional iqtisadi integrasiya prosesində dolayı iştirakını artırır.

Enerji layihələri: Enerji sektorunda Azərbaycan Xəzər dənizindəki zəngin neft və qaz ehtiyatları ilə Avrasiya bazarlarında vacib təchizatçı rolunu oynayır. Cənub Qaz Dəhlizi (Southern Gas Corridor) vasitəsilə Azərbaycan qazı Türkiyə və Avropa bazarlarına çatdırılır və bu layihə enerji əməkdaşlığında Avrasiya regionuna dolayı integrasiya yaradır [18]. Bununla yanaşı, Azərbaycan enerji layihələrində Qazaxıstan və Özbəkistan kimi digər türk dövlətləri ilə əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirir. Yaşıl enerji və bərpaolunan enerji sahəsində ortaqlayihələrin inkişafı isə gələcəkdə enerji integrasiyasını daha da dərinləşdirə bilər. İqtisadi və enerji layihələri Azərbaycan üçün Avrasiya integrasiyasına dolayı qoşulma imkanı yaradır. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan regional iqtisadi şəbəkələrdə fəal iştirak edir, enerji təchizatçı və tranzit ölkə kimi strateji mövqeyini gücləndirir.

Çin və “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü: Çin Xalq Respublikasının irəli sürdüyü “Bir Kəmə, Bir Yol” (BKBY) təşəbbüsü global iqtisadi əlaqələrin yenidən təşkili və nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin yaradılması məqsədini daşıyır. Bu strategiya çərçivəsində Azərbaycan regionun əsas tranzit ölkələrindən biri kimi seçilmişdir və bu, ölkənin geoiqtisadi rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır [19]. Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe BKBY-nin Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişmə nöqtəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bakı-Tbilisi Qars dəmir yolu, Bakı Beynəlxalq

Dəniz Limanı və digər logistika infrastrukturunu vasitəsilə Azərbaycan Çin mallarının Avropa bazarına çıxışında əsas keçid rolunu oynayır [9]. Bununla yanaşı, Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə genişlənir, xüsusilə enerji və infrastruktur layihələrində strateji tərəfdaşlıq formalaşır. BKBY təşəbbüsü çərçivəsində həyata keçirilən layihələr Azərbaycanın regional tranzit potensialını artırmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini də möhkəmləndirir. Azərbaycan “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsündə əsas tranzit ölkə kimi mühüm mövqə tutur. Bu təşəbbüs ölkənin Avrasiya regionunda nəqliyyat və ticarət əlaqələrini genişləndirməsinə, həmçinin global iqtisadi integrasiyada iştirakını artırmasına şərait yaradır.

4. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı:

Çin-Avropa əlaqələrində strateji infrastruktur. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Azərbaycan üçün nəqliyyat-logistika sahəsində əsas strateji layihələrdən hesab olunur. Bu infrastruktur, Çin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün Avropa ilə Asiya arasında nəqliyyat dəhlizlərini optimallaşdırmaq məqsədində xidmət edən mühüm hissələrdir [19]. BTQ dəmir yolu, Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Azərbaycanı Avropa bazarlarına birbaşa bağlayaraq, malların daşınmasını sürətləndirir və logistika xərclərini azaldır. Eyni zamanda, Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Xəzər regionunda multimodal nəqliyyatın mərkəzinə çevrilərək, Çin mallarının Avropaya daşınmasında kritik tranzit nöqtəsi kimi çıxış edir [15]. Bu iki infrastruktur layihəsi Azərbaycanın regional nəqliyyat sistemindəki rolunu möhkəmləndirməklə yanaşı, Çin mallarının Avropa bazarlarına səmərəli və təhlükəsiz çıxışını təmin edir. Nəticədə, Azərbaycanın geoiqtisadi mövqeyi güclənir və ölkə Avrasiya regionunda nəqliyyat-logistika sahəsində strateji oyunçu kimi tanınır.

Geosiyasi balans və xarici siyasət:

Azərbaycanın xarici siyasəti regional və global səviyyədə mövcud olan mürəkkəb geosiyasi mühitə uyğun olaraq çoxvektorlu yanaşmaya əsaslanır. Bu strategiya ölkənin milli maraqlarını maksimum səviyyədə təmin etmək üçün müxtəlif böyük güclərlə eyni zamanda əlaqələrin qurulması və balanslaşdırılmasını nəzərdə tutur [13]. Çoxvektorlu siyasət Azərbaycan üçün yalnız təhlükəsizlik və iqtisadi inkişaf baxımından deyil, həm də regional integrasiya və beynəlxalq nüfuzun artırılması üçün əsasdır. Bu yanaşma, xüsusilə Rusiya, Türkiyə, İran, Avropa İttifaqı və ABŞ kimi global və regional aktorlarla əlaqələrin koordinasiya şəkildə idarə olunmasına imkan yaradır [15]. Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasətinin təməl prinsipləri arasında regional sabitliyin qorunması, enerji resurslarından səmərəli istifadə, nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı və milli suverenliyin möhkəmləndirilməsi mühüm yer tutur. Eyni zamanda, ölkə öz strateji mövqeyindən istifadə edərək, regional münaqişələrin həllində vasitəçilik rolunu oynamağa çalışır. Bu çərçivədə Azərbaycanın geosiyasi balans siyasəti həm Qərbi, həm də Şərqi ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanır. Bu balans siyasəti ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək, iqtisadi potensialını artırmaq və regional nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün vacib vasitə kimi çıxış edir.

Qərblə münasibətlər: enerji təhlükəsizliyi, insan haqları və iqtisadi əməkdaşlıq

Azərbaycanın xarici siyasətində Qərbi ölkələri, xüsusilə ABŞ və Avropa İttifaqı (AI), strateji əhəmiyyətə malik tərəfdaşlardır. Bu münasibətlər ölkənin enerji təhlükəsizliyi, insan haqları sahəsində islahatlar və iqtisadi əməkdaşlıq baxımından mühüm rol oynayır. Enerji təhlükəsizliyi. Azərbaycan regionun əsas enerji təminatçılarından biri kimi, Qərbi ölkələri üçün alternativ enerji mənbəyi və tranzit ölkəsi rolunu oynayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi və digər enerji layihələri Avropa enerji təhlükəsizliyinin diversifikasiyasında vacib elementlərdir. Bu layihələr vasitəsilə Azərbaycan Avropanın enerji asılılığını azaltmağa kömək edir və Qərblə strateji əməkdaşlığını dərinləşdirir [18].

Rusiya ilə münasibətlər: tarixi və coğrafi yaxınlıq, təhlükəsizlik və ticarət: Azərbaycan və Rusiya arasındakı münasibətlər dərin tarixi və coğrafi köklərə əsaslanır. Bu əlaqələr regional təhlükəsizlik, ticarət və enerji sahələrində strateji əməkdaşlıq şəklində formalaşır və Azərbaycanın çoxvektorlu xarici siyasətinin əsas sütunlarından biridir [13].

Tarixi və coğrafi yaxınlıq: Rusiya ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr əsrlər boyu formalaşmışdır. Sovet İttifaqı dövründə Azərbaycan bu imperiyanın bir hissəsi olmuş və müstəqillikdən sonra da müxtəlif sahələrdə sıx əlaqələrini saxlamışdır. Coğrafi yaxınlıq və ortaq sərhədlər ölkələr arasında ticarət və təhlükəsizlik əməkdaşlığını daha da vacib edir [10].

Təhlükəsizlik məsələləri: Rusiya Azərbaycan üçün həm regional təhlükəsizliyin təminatında, həm də münaqişələrin həllində vacib tərəfdaşdır. Xüsusilə, Qarabağ münaqişəsi və Cənubi Qafqazda sülhün qorunması məsələlərində Moskva ilə dialoq mühüm rol oynayır. Hər iki ölkə müxtəlif formatlarda qarşılıqlı təhlükəsizlik maraqlarını müdafiə edir və regionda stabil vəziyyətin qorunması üçün əməkdaşlıq edir [13].

Ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq: Rusiya Azərbaycanın ən böyük ticarət tərəfdaşlarından biridir. Enerji sektoru, nəqliyyat, sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrində əməkdaşlıq genişlənir. Rusiya şirkətləri Azərbaycanın energetika infrastrukturunda iştirak edir və qarşılıqlı sərmayə yatırımları həyata keçirilir. Eyni zamanda, iki ölkə arasında sərhəd ticarəti regional iqtisadi integrasiyaya təkan verir.

İranla əlaqələr: mürəkkəb, lakin qarşılıqlı maraqlara əsaslanan münasibətlər

Azərbaycan və İran arasında əlaqələr tarixi, mədəni və regional siyasi faktorların təsiri ilə mürəkkəb xarakter daşıyır. İki ölkə həm coğrafi qonşuluq, həm də ortaq mədəni köklər əsasında qarşılıqlı maraqlara əsaslanan əlaqələr qurmağa çalışırlar, lakin bu münasibətlər müəyyən problemlər və tarazlıq tələb edən çətinliklərlə müşayiət olunur [27].

Mürəkkəb tarix və siyasi kontekst: Azərbaycanın cənubunda böyük Azərbaycanlı əhalisi yaşayan İran ilə münasibətlər həm etnik-mədəni yaxınlıq, həm də suverenlik və regional təhlükəsizlik məsələləri səbəbilə mürəkkəbləşir. İki ölkə arasında siyasi münasibətlərdə zaman-zaman gərginliklər müşahidə olunsada, qarşılıqlı dialoq və əməkdaşlıq platformaları fəaliyyət göstərir [2].

Qarşılıqlı maraqlar və əməkdaşlıq: Hər iki tərəf regional sabitlik, iqtisadi inkişaf və təhlükəsizlik məsələlərində əməkdaşlığı davam etdirmək niyyətindədir. Ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, sərhəd təhlükəsizliyi və enerji sahəsində əməkdaşlıq İran-Azərbaycan münasibətlərinin müsbət aspektlərindəndir. Xüsusilə, nəqliyyat layihələri və sərhəd keçidlərinin asanlaşdırılması iki ölkə arasında iqtisadi integrasiyanı gücləndirir [27].

Qarabağ zəfəri və yeni reallıqlar: 2020-ci ildə baş verən İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan 30 ilə yaxın işğal altında olan ərazilərini azad edərək regionun geosiyasi mənzərəsini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu qələbə təkcə ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yekunlaşmadı, həm də Azərbaycanın regional və beynəlxalq miqyasda siyasi çəkisini artırdı. Azərbaycan tərəfindən aparılan 44 günlük Vətən Müharibəsi nəticəsində Ermənistanın uzun illər işğal altında saxladığı torpaqların əhəmiyyətli hissəsi azad olundu. Bu müharibə təkcə hərbi-siyasi nəticələrlə deyil, həm də regional və beynəlxalq münasibətlər sistemində yaratdığı geosiyasi dəyişikliklərlə seçildi. Azərbaycanın əldə etdiyi qələbə nəticəsində Cənubi Qafqazın güc balansı dəyişdi, ölkənin regional statusu daha da möhkəmləndi. Bu zəfər Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi ilə yanaşı, onun regional təşəbbüslərdə və çoxtərəfli platformalarda daha fəal rol almasına da şərait yaratdı. Həmçinin, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa və yenidənqurma işləri Azərbaycanın iqtisadi və strateji imkanlarını artırdı. Zəngəzur dəhlizi kimi kommunikasiya layihələri təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə Türk dünyasının integrasiyasına yeni imkanlar yaratdı. Qarabağ zəfəri, eyni zamanda Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərini daha da gücləndirdi və Türk Dövlətləri Təşkilatında (TDT) Azərbaycanın lider rolunu artırdı. TDT daxilində əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, mədəni kimliyin bərpası və iqtisadi integrasiyanın genişlənməsi baxımından bu zəfər simvolik və praktiki əhəmiyyətə malik oldu [12]. Bundan əlavə, Rusiya, İran və Qərb ölkələrinin regiondakı maraqları da yeni reallıqlara uyğun olaraq yenidən formalaşmağa başladı. Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin bölgəyə yerləşdirilməsi isə bu ölkənin bölgədəki mövqeyini qorumağa çalışdığının göstəricisidir. Eyni zamanda, Qərbin xüsusən də Avropa İttifaqının post-münaqişə mərhələsində artan iqtisadi-humanitar təşəbbüsləri bölgənin gələcək inkişafında Qərb faktorunun da əhəmiyyətli olacağını göstərdi.

Azərbaycan güclənmiş regional aktor kimi: 2020-ci il Vətən Müharibəsindən sonra Azərbaycan yalnız hərbi-siyasi baxımdan deyil, həm də iqtisadi, diplomatik və mədəni sahələrdə regional güc

kimi öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Ərazi bütövlüyünün bərpası ölkənin suverenliyini tam şəkildə təmin etməklə yanaşı, onun beynəlxalq imicini və siyasi nüfuzunu artırdı.

Post-müharibə dövründə nəqliyyat xətləri və regional əməkdaşlıq gündəmi formalaşdı: Azərbaycan post-müharibə dövründə regionda sülhün və sabitliyin təmin olunması üçün nəqliyyat xətlərinin açılması və yeni əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulmasını prioritet elan etdi. Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr regional integrasiyanı və Avrasiya boyunca Şərq-Qərb ticarətini təşviq edən əsas təşəbbüslərdən biri kimi önə çıxır [1]. Bu, həm də Türk dünyasının fiziki integrasiyası üçün mühüm addım sayılır.

Türk dövlətləri ilə yaxınlaşma daha da sürətləndi: Qarabağ zəfəri türk dövlətləri arasında həmrəyliyi artırdı və Azərbaycanı ortaq tarixi, dil və mədəniyyəti paylaşan bu dövlətlərlə daha sıx integrasiyaya yönəltdi. Xüsusilə, 2021-ci ildə Türk Şurasının İstanbul Sammitində təşkilatın adının “Türk Dövlətləri Təşkilatı” olaraq dəyişdirilməsi və Azərbaycanın bu platformada liderlik təşəbbüsləri regional əməkdaşlığın yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərdi [27]. Bu kontekstdə Qarabağ zəfəri yalnız hərbi deyil, eyni zamanda siyasi və geoiqtisadi baxımdan Azərbaycanın yeni dövrdə artan rolunu simvolizə edir.

Nəticə

Azərbaycan son illərdə təkcə regional deyil, həm də Avrasiya məkanında mühüm geosiyasi və geoiqtisadi aktora çevrilmişdir. Türk Dövlətləri Təşkilatının güclənən çərçivəsində ölkənin oynadığı təşəbbüskar və əlaqələndirici rol, həm tarixi-mədəni faktorlarla, həm də strateji maraqların kəsişməsindəki mövqeyi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanın enerji resursları, nəqliyyat-tranzit potensialı və çoxvektorlu diplomatik strategiyası onu türk dünyasının integrasiya proseslərində mərkəzi fiqura çevirmişdir.

“Bir millət, iki dövlət” prinsipindən “Bir millət, altı dövlət” fəlsəfəsinə keçid Azərbaycanın təşviq etdiyi mədəni və ideoloji konsolidasiyanın göstəricisidir. Bu yanaşma, eyni zamanda, Cənubi Qafqazda və daha geniş Avrasiya coğrafiyasında sabitliyin və əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə töhfə verir. Xüsusilə, 2020-ci il Vətən Müharibəsindən sonra yaranmış yeni reallıqlar, Azərbaycanın regional təsir imkanlarını artırmış, onu türk dünyası ilə daha sıx bağlı fəaliyyətə təşviq etmişdir.

Azərbaycanın Avrasiya İqtisadi İttifaqı, “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü və digər çoxtərəfli əməkdaşlıq platformalarına paralel şəkildə Türk Dövlətləri Təşkilatındakı fəallığı göstərir ki, Bakı nəinki integrasiya proseslərinin iştirakçısı, eyni zamanda onları formalaşdıran əsas qüvvələrdən biridir. Bütün bu tendensiyalar fonunda, Azərbaycanın türk dünyasında birləşdirici güc kimi rolu yaxın illərdə daha da möhkəmlənəcək. Bu rol həm iqtisadi-ticarəti şaxələndirməyə, həm enerji təhlükəsizliyinə, həm də mədəni və strateji həmrəyliyə xidmət edir. Gələcək üçün əsas çağırış isə bu mövqeyi daha da gücləndirmək, integrasiya proseslərini dərinləşdirmək və ümumtürk məkanında qarşılıqlı etimad və infrastruktur bağlantılarını inkişaf etdirməkdir. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri tarixən formalaşmış, coğrafi yaxınlıq və strateji maraqlarla möhkəmlənmişdir. Təhlükəsizlik və ticarət sahələrində əməkdaşlıq regional sabitlik və iqtisadi inkişaf üçün vacib şərtlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Əliyev H. *Qərbi Azərbaycanın tarixi və deportasiya siyasəti*. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 342 s.
2. Əliyev İ. Türk Dövlətləri Zirvəsi nitqi. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi Saytı. (<https://president.az/articles/50985>).
3. Həsənov R. *Azərbaycan və türk dövlətləri: tarixi bağlar və çağdaş integrasiya*. Bakı: Elm, 2021, 345 s.
4. İsmayılov E. Türk Dövlətləri Təşkilatı: Yeni geosiyasi platforma // *Geosiyasət Jurnalı*, 2020, 5(3), s. 15-29.
5. Məmmədov A. *Geosiyasi transformasiyalar dövründə Azərbaycan*. Bakı: Qanun, 2022, 243 s.
6. Məmmədova T. Orta dəhliz və türk dünyasının integrasiyasında Azərbaycanın rolu // *Avrasiya Strateji Tədqiqatlar Jurnalı*, 2023, 9(1), s. 22-38.

7. Mehdiyev V. *Avrasiya integrasiyası və Azərbaycanın strateji rolu. Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya*, 2023, 14(2), s. 30-44.
8. Orucov N. *Azərbaycanın Avrasiya məkanında enerji və nəqliyyat strategiyası. Geopolitika və Enerji Təhlükəsizliyi*, 2022, 6(1), s. 44-59.

Türk dilində:

9. Atakan Y. *Türk Dünyasında Jeopolitik Dönüşüm: Yeni İttifaqlar və Entegrasiya Süreçləri*. İstanbul: Küre Yayınları, 2021, 243 s.

İngilis dilində:

10. Altstadt A.L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule // *Hoover Institution Press*, 1992, 143 p.
11. Cornell S.E. Azerbaijan and the West: Energy, Democracy, and Security // *Journal of Eurasian Studies*, 2019, 10(2), pp. 112-130.
12. Cornell S.E. *The Geopolitics of Eurasia: New Regional Orders and Power Alignments*. Washington: Central Asia-Caucasus Institute, 2022, 324 p.
13. Cornell S.E. The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia // *Routledge*, 2017, 234 p.
14. Esenbel S. *Turkey's Global Strategy and Eurasian Vision*. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2019, 432 s.
15. Freedom House. *Nations in Transit: Azerbaijan*. Retrieved from, 2022. (<https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2022/azerbaijanp.4>)
16. Guliyev F. Azerbaijan's Foreign Policy: Between Turkic Identity and Strategic Pragmatism // *Caucasus Review*, 2023, 11(2), pp. 78-95.
17. Guliyev F. Azerbaijan's Foreign Policy and Regional Dynamics // *Caucasus International*, 2021, 11(1), pp. 45-62.
18. Hillman J. The Belt and Road Initiative: China's New Grand Strategy? // *Center for Strategic and International Studies*, 2020, 324 p.
19. Huseynov R. The Rise of the Organization of Turkic States: Azerbaijan's Strategic Outlook // *Journal of Eurasian Integration Studies*, 2022, 8(1), pp. 56-72.
20. Ismayilova N. Energy Diplomacy of Azerbaijan in the Eurasian Context // *Energy Policy Journal*, 2023, 15(2), pp. 112-130.
21. Kamrava M. *Geopolitics and Global Governance in the South Caucasus*. London: I.B. Tauris, 2020, 332 p.
22. Kazemi F. *Ethnic Politics and Regional Dynamics: Azerbaijan-Iran Relations*. Middle East Review, 2018, 20(2), pp. 95-110.
23. Kirişçi K. Turkey and the Eurasian Energy Politics // *Middle East Policy*, 2013, 20(1), pp. 102-113.
24. Knysh A. Islamic Thought in Central Asia: The Evolution of Religious Ideas in Uzbekistan // *Tajikistan and Kazakhstan*, Tauris, 2014, 546 p.
25. Kucera J. *The New Great Game: The West, Russia, and China in Central Asia*. London, 2021, 354 p.
26. Paas T. Economic Integration in Eurasia: Challenges and Prospects // *Eurasian Geography and Economics*, 2017, 58(4), pp. 345-362.
27. Shaffer B. *Energy Politics*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011, 243 p.
28. Shaffer B. Iran's Foreign Policy in the South Caucasus: Between Conflict and Cooperation // *Journal of Eurasian Studies*, 2020, 11(3), pp. 203-220.
29. Ziyadov T. *Azerbaijan as a Regional Hub in Central Eurasia: Strategic Assessment of Euro-Asian Trade and Transportation*. Baku: ADA Press, 2014, 243 p.

Резюме

Гюльгюн Гулиева

***Геополитическая интеграция Азербайджана:
тюркские государства и евразийские перспективы***

В данной статье анализируется растущая интеграция Азербайджана с тюркскими государствами, его геополитическое положение и евразийские перспективы с различных точек зрения. Особое внимание уделяется инициативам возрождения общей тюркской идентичности в культурной и идеологической сферах, а также переходу от принципа «Одна нация, два государства» к идее «Одна нация, пять государств». Азербайджан также становится ключевым игроком в евразийской геополитике благодаря энергетическим и транспортным проектам, в частности инициативе «Один пояс, один путь» и железной дороге Баку-Тбилиси-Карс. В рамках многовекторной внешней политики Азербайджан стремится поддерживать сбалансированные отношения как с Западом (США, ЕС), так и с Востоком (Россия, Китай, Иран и Турция).

Ключевые слова: *Азербайджан, тюркские государства, геополитика, интеграция, энергетическая дипломатия, транспортные коридоры, многовекторная внешняя политика, Евразия, победа в Карабахе, региональное сотрудничество, стратегическое партнёрство.*

Summary

Gulgun Guliyeva

Azerbaijan's Geopolitical Integration: Turkic States and Eurasian Perspectives

This article analyzes Azerbaijan's increasing integration with Turkic states, its geopolitical position, and Eurasian perspectives from various angles. It highlights initiatives such as the revival of a common Turkic identity in cultural and ideological spheres and the transition from the principle of "One nation, two states" to the idea of "One nation, five states." Azerbaijan is also becoming a key player in Eurasian geopolitics through energy and transport projects, especially the Belt and Road Initiative and the Baku-Tbilisi-Kars railway. Within the framework of its multi-vector foreign policy, Azerbaijan strives to maintain balanced relations with both the West (the USA, EU) and the East (Russia, China, Iran, and Turkey).

Key words: *Azerbaijan, Turkic States, geopolitics, integration, energy diplomacy, transport corridors, multi-vector foreign policy, Eurasia, Karabakh victory, regional cooperation, strategic partnership*

Rəyçi: s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı

UOT 94

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4079>

SUVERENLİK ANLAYIŞININ TARİXİ TƏKAMÜLÜ: KONSEPSİYANIN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF DİNAMİKASI

Azər QULİYEV*

Daxil olub: 25 Oktyabr 2025 | Qəbul edilib: 4 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 25 October 2025 | Accepted: 4 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *suverenlik, Jan Bodin, Vestfaliya sülhü, paylaşılan suverenlik, rəqəmsal suverenlik*

Giriş

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə suverenlik anlayışı yalnız dövlətlərin daxili idarəetmə səlahiyyətləri ilə məhdudlaşmır; o həm də beynəlxalq hüququn normativ strukturları, qloballaşma prosesi, regional integrasiyalar və rəqəmsal texnologiyalar fonunda yenidən interpretasiya edilir. Xüsusilə informasiya axınının və kibertəhlükələrin artması, beynəlxalq təşkilatların normativ gücünün yüksəlməsi və insan hüquqları prinsiplərinin universallaşması klassik suverenlik modelinin dəyişən reallıqlara uyğunlaşmasını zəruri edir. Bu baxımdan, suverenliyin tarixi təkamülünü və transformasiya mərhələlərini araşdırmaq onun müasir hüquqi və siyasi statusunu anlamaq üçün aktual elmi ehtiyac doğurur.

Bu çərçivədə tədqiqatın məqsədi suverenlik anlayışının tarixi inkişafını və müasir dövrdə keçirdiyi konseptual transformasiyaları təhlil etməkdir. İşdə tarixi-nəzəri yanaşma və analitik metodlar tətbiq olunmuş; həm klassik siyasi nəzəriyyəçilərin fikirləri, həm də müasir beynəlxalq münasibətlər kontekstində suverenliyin transformasiyasına dair akademik mənbələr müqayisəli şəkildə dəyərləndirilmişdir. Eyni zamanda, empirik nümunələr (beynəlxalq müqavilələr, institutların fəaliyyəti və rəqəmsal dövrün təzahürləri) vasitəsilə nəzəri müddəalar praktik realıqla uzlaşdırılmışdır.

Tədqiqat suverenlik anlayışının statik deyil, əksinə, zamanla dəyişən çoxqatlı və dinamik bir konsepsiya olduğunu ortaya qoyur. Beləliklə, bu iş integrativ və tarixi-nəzəri təhlil əsasında müasir hüquq və beynəlxalq münasibətlər elminə töhfə verir.

1. Antik dövrdə və orta əsrlərdə hakimiyyət anlayışları

Antik Yunanıstan və Roma imperiyası dövründə siyasi hakimiyyət və idarəetmə strukturları sonrakı dövrlərdə formalaşacaq suverenlik konsepsiyasına zəmin hazırlasa da, həmin dövrdə bu anlayış müstəqil və sistemli şəkildə mövcud deyildi. Antik Yunanıstanda şəhər-dövlətlər (*polislər*) əsas siyasi təşkilatlanma forması idi və bu şəhər-dövlətlər hər biri özünün qərarvermə orqanına, qanunvericiliyinə və vətəndaşlıq hüququna malik idi. Məsələn, Afinada vətəndaşlar siyasi qərarların qəbulunda birbaşa iştirak edə bilirdi, bu isə müəyyən dərəcədə kollektiv muxtariyyətin ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər [12]. Lakin bu muxtariyyət “suverenlik” kimi ali və bölünməz hakimiyyət anlayışı ilə deyil, daha çox iştirakçılıq və yerli muxtariyyət çərçivəsində izah olunurdu.

Roma imperiyasında isə daha mərkəzləşmiş və hüquqi çərçivəyə əsaslanan idarəetmə modeli mövcud idi. Roma hüququnda imperatorun qanunverici səlahiyyətləri “*imperium*” anlayışı ilə ifadə edilirdi. Bu anlayış müəyyən mənada imperatorun ali güc sahibi olduğunu göstərsə də, suverenlik ideyasının əsas komponentlərindən biri olan qanun qarşısında bərabərlik və universal hüquqi çərçivə hələ tam formalaşmamışdı. Roma hüququ daha çox idarəetməni və hakimiyyətin praktiki tət-

* doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: azar.guliyev98@gmail.com

biqini sistemləşdirir, lakin dövlətin daxili və xarici müstəqilliyi, kənar müdaxilələrə qarşı qorunması kimi elementlər suverenlik çərçivəsində deyil, imperiyanın idarə və inzibati gücü kontekstində dərk edilirdi [9].

Orta əsrlərə keçid dövründə isə siyasi hakimiyyət parçalanmış və çoxmərkəzli bir struktura malik idi. Feodal sistemin hökm sürdüyü Avropada torpaq sahibləri (senyorlar), kral və imperatorla paralel olaraq müəyyən siyasi və hüquqi səlahiyyətlərə malik idi. Bu dövrdə mülki hakimiyyətlə dini hakimiyyət, yəni kral və papa arasında gedən nüfuz mübarizəsi siyasi düşüncədə “ali hakim kimdir” sualını aktuallaşdırırdı. Məsələn, 1075-1122-ci illər arasında davam edən Qriqorian islahatları və “*Investitura mübahisəsi*”¹ bu mübarizənin konkret nümunələrindən biridir [10]. Papaların kral və imperatorları vəzifədən uzaqlaşdırmaq və ya onları xristian icmasından çıxarmaq səlahiyyəti, kralın isə kilsəyə torpaq və siyasi dəstək verərək dini idarəetməni təsir altına almağa çalışması suverenlik ideyasının yaranmasına bilavasitə təsir etmişdir. Bu parçalanmış struktur hüquqi və siyasi baxımdan yekcins və sabit bir dövlət modelinin formalaşmasına imkan vermirdi [14]. Həm dini, həm də dünyəvi mərkəzlər eyni vaxtda hakimiyyət iddiasında olduğuna görə, siyasi düşüncədə ali hakimiyyətin mənbəyi və hədləri haqqında suallar meydana çıxmağa başladı. Bu ziddiyyətli struktur həm də Avropada mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranmasına aparan tarixi prosesləri hərəkətə gətirdi. Hakimiyyətin bölünməsi siyasi təfəkkürdə vahid və bölünməz güc ideyasının, yəni sonradan Jan Bodin tərəfindən formal şəkildə ifadə olunacaq suverenlik anlayışının nəzəri zəminini yaratdı.

Nəticə etibarilə, antik dövr və orta əsrlər suverenlik anlayışının birbaşa mövcud olduğu deyil, onun ideya əsaslarının və zərurətinin tədricən formalaşdığı dövrlər kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrlərdə mövcud olan siyasi və hüquqi institutlar, qərarvermə modelləri və ideoloji qarşıdurmalar sonrakı əsrlərdə dövlətin vahid və ali hakimiyyət orqanı kimi formalaşması üçün intellektual və institusional şərait hazırlamışdır.

2. Jan Bodin və suverenlik konsepsiyasının intellektual başlanğıcı

Jan Bodin XVI əsrin ikinci yarısında yaşamış fransız hüquqşünas və siyasi nəzəriyyəçi kimi, müasir dövrün suverenlik anlayışının banisi hesab olunur. Onun ən məşhur əsəri olan “*Les Six Livres de la République*” (Respublika haqqında altı kitab, 1576) suverenlik konsepsiyasını ilk dəfə sistemli və nəzəri baxımdan təhlil edən fundamental mənbədir. Bodin bu əsərində dövlətin möhkəmliyinin və siyasi sabitliyinin yalnız ali və bölünməz hakimiyyətə əsaslanma biləcəyini vurğulamışdır. Ona görə, dövlətin yaşaması və funksional olması üçün, hökmən bir ali güc mərkəzi olmalıdır; bu isə öz növbəsində *suveren* gücdür [2]. Bodin suverenliyi “qanun qoyma gücü” kimi təsvir edir və onu yalnız dövlət başçısında cəmləşdirir. Onun fikrincə, suveren hakim, yəni kral qanunlara tabe deyil; əksinə, qanunların mənbəyidir. O yazırdı: “*Suveren şəxs yalnız Tanrıya və təbii qanuna cavabdehdir, çünki o, dövlətin ali və bölünməz gücünə malikdir.*” Bu fikir kralın kilsə, zadəganlar və digər feodal strukturlar qarşısında hüquqi məsuliyyət daşmadığı mənasına gəlirdi. Məhz bu səbəbdən Bodin mütləq monarxiyanın nəzəri əsasını formalaşdıraraq, kralların Tanrı tərəfindən vəzifələndirildiyi fikrini siyasi doktrinaya çevirdi [4].

Lakin Bodin bu gücün tamamilə ixtiyari olmasını müdafiə etmirdi. O, *suverenin* özbaşına davranmamalı olduğunu, əksinə təbii hüquqa, ilahi qanunlara və cəmiyyətin ümumi rifahına uyğun idarəçilik aparmalı olduğunu vurğulayırdı. Məsələn, Bodin qeyd edirdi ki, suveren vergiləri istədiyi vaxt dəyişə bilməz; xalqın razılığı olmadan vergi yığılması legitim sayıla bilməz. Bu yanaşma göstərir ki, o, mütləq gücü müdafiə etsə də, onun sərhədsiz və məhdudiyyətsiz olmasını qəbul etmirdi. Suverenlik anlayışını təkcə hüquqi səlahiyyətlər kimi deyil, həm də etik və rəşadət prinsipi kimi təqdim edirdi [6].

J.Bodin suverenlik konsepsiyası, xüsusilə Fransada baş verən dini müharibələrin yaratdığı xaos və dövlətin parçalanma təhlükəsi fonunda xüsusi aktuallıq qazanmışdı. Müəllif hesab edirdi ki,

¹ Investitura mübahisəsi XI-XII əsrlərdə Roma papaları ilə Müqəddəs Roma imperatorları arasında baş vermiş hakimiyyət qarşıdurması idi. Bu mübahisə kilsə vəzifələrinə (xüsusən yepiskoplara) kimin təyinat vermək hüququna sahib olması ilə bağlı idi. Nəticədə 1122-ci ildə “Vorms Konkordatu” imzalanaraq mübahisəyə qismən son qoyuldu.

parçalanmış siyasi strukturlar və dini ziddiyyətlər yalnız mərkəzləşdirilmiş, ali gücə malik vahid dövlət strukturu vasitəsilə həll edilə bilər. Bodin qeyd edirdi ki, “çoxbaşlılıq olan yerdə dövlət yaşaya bilməz”. Bu yanaşma təkcə Fransa deyil, digər Avropa ölkələrində də dövlətin mərkəzləşməsi və monarxiyanın legitimliyinin güclənməsi üçün intellektual zəmin yaratdı [2]. Beləliklə, Bodin suverenliyi yalnız nəzəri bir kateqoriya kimi deyil, həm də praktiki dövlət quruculuğunun təməli kimi irəli sürdü. Bu ideya sonrakı əsrlərdə T.Hobbs, J.J.Russo və digər siyasi nəzəriyyəçilər üçün fundamental istinad nöqtəsinə çevrildi.

3. Vestfal sülhü və beynəlxalq sistemdə suverenlik

1648-ci ildə imzalanan Vestfaliya (və ya Vestfal) sülhü Avropanın siyasi xəritəsində və beynəlxalq münasibətlər sistemində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Otuzillik müharibənin sonunu bildirən bu müqavilə yalnız hərbi münaqişələri dayandırmaqla kifayətlənməmiş, həm də dövlətlər arasında münasibətlərin hüquqi əsaslarını yenidən müəyyən etmişdir. Vestfaliya sülhü çərçivəsində imzalanan *Münster* və *Osnabrück* müqavilələri ilə müstəqil dövlətlərin daxili işlərinə xarici müdaxilənin yolverilməzliyi ilk dəfə beynəlxalq səviyyədə rəsmiləşdirildi. Beləliklə, suverenlik yalnız daxili idarəetmə prinsipi olmaqdan çıxaraq, beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas təməl daşına çevrildi. Vestfaliya ilə formalaşan ilk beynəlxalq düzən milli dövlətlərin hüquqi bərabərliyi ideyasına əsaslanırdı. Bu, o demək idi ki, dövlətlərin gücü və ərazisinin böyüklüyündən asılı olmayaraq, onların beynəlxalq hüquq qarşısında bərabər statusu tanınırdı. Məsələn, İsveç və Niderland bu müqavilələrlə rəsmi şəkildə müstəqil dövlətlər kimi tanındılar, bu isə onların beynəlxalq hüquq subyekti statusunu qazandığını göstərirdi. Bu bərabərlik prinsipi dövlətlərin öz sərhədləri daxilində istədikləri siyasi və dini sistemi seçmək hüququnu təsbit etdi və bu da Avropada konfessional münaqişələrin yumşalmasına səbəb oldu [3].

Bu baxımdan, Vestfaliya sülhü suverenlik anlayışına iki mühüm ölçü əlavə etdi: birincisi, daxili müstəqillik, yəni dövlətin öz ərazisində hər hansı bir xarici gücün təsiri olmadan qərarlar qəbul etmək hüququ; ikincisi isə beynəlxalq hüquqda tanınma və bərabər statusa malik olmaqdır. Bu çərçivədə bir dövlətin suveren olması onun sadəcə güc sahibi olması ilə deyil, həm də digər dövlətlər tərəfindən müstəqil subyekt kimi tanınması ilə bağlı idi. Beləliklə, suverenlik anlayışı təkcə dövlətin daxili idarəetmə səlahiyyətlərini deyil, onun beynəlxalq sistemdəki statusunu və hüquqi şəxsiyyətini də əhatə etməyə başladı.

Bu dövrdən sonra beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərarası sistem Vestfaliya prinsipləri əsasında quruldu. Bu sistemdə hər bir dövlət öz ərazisində qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanlarını sərbəst şəkildə təşkil etmək, eləcə də xarici siyasətini müstəqil müəyyənləşdirmək hüququna malik idi. Eyni zamanda, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq beynəlxalq hüququn pozulması hesab olunurdu. Bu baxımdan, Vestfaliya suverenliyi həm siyasi praktika, həm də hüquqi doktrina nöqtəyi-nəzərindən dövlətlər arasında qarşılıqlı hörmət və bərabərlik üzərində qurulmuş yeni bir düzən yaratdı.

Vestfaliya sülhündən sonra formalaşan bu suverenlik modeli müasir beynəlxalq hüququn və dövlətlərarası münasibətlərin əsası kimi qəbul edildi. Hətta bugünkü Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində belə üzv dövlətlərin suverenliyi və bərabərliyi əsas prinsip kimi qeyd olunur [5].

4. Müasir dövrdə suverenliyin transformasiyası

Müasir dövrdə, xüsusilə İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlərdə və hüquqi düşüncədə baş verən dərin dəyişikliklər suverenlik anlayışının klassik, yəni bölünməz, məhdudiyyətsiz və ərazi əsaslı – formasını ciddi şəkildə sorgulamağa başlamışdır. Qloballaşma, transsərhəd əməkdaşlıq, beynəlxalq hüququn əhatə dairəsinin genişlənməsi və beynəlxalq institutların artması nəticəsində dövlətlərin müstəqilliyi və qərar vermə səlahiyyəti əvvəlki qədər mütləq (absolut) hesab olunmur. Xüsusilə iqtisadiyyat, informasiya texnologiyaları və təhlükəsizlik sahələrində dövlətlərin digər subyektlərdən tam müstəqil şəkildə qərar verməsi çətinləşmişdir. Beləliklə, suverenlik anlayışı daha elastik və çoxölçülü formada dərk edilməyə başlamışdır.

Avropa İttifaqı bu transformasiyanın ən konkret və sistemli nümunəsidir. Üzv dövlətlər milli

suverenliklərinin müəyyən aspektlərini – xüsusilə iqtisadi siyasət, gömrük tənzimləmələri, hüquqi norma yaradıcılığı və bəzən xarici siyasət sahəsindəki səlahiyyətlərini – könüllü şəkildə ittifaqın ortaq strukturlarına ötürmüşlər. Bu, “paylaşılan suverenlik” (*shared sovereignty*) modelinə bariz nümunədir. Məsələn, İtaliya və ya İspaniya artıq öz milli valyutasını təkbəşinə idarə etmir, çünki Avrozonaya daxil olmaqla monetar siyasət səlahiyyətlərini Avropa Mərkəzi Bankına dövr etmişdir [11]. Bu isə klassik suverenlik nəzəriyyəsinə görə mümkün hesab olunmayan hüquqi və siyasi durumdur.

Eyni zamanda, beynəlxalq təşkilatların və beynəlxalq hüquq normalarının nüfuzunun artması dövlətlərin suverenlik imkanlarına yeni məhdudiyyətlər gətirmişdir. BMT, ÜST, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi və ya Dünya Ticarət Təşkilatı kimi qurumlar vasitəsilə dövlətlər müəyyən öhdəliklər götürür və bu öhdəliklərdən birtərəfli qaydada imtina etmək hüququna malik deyillər. Məsələn, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi üzv dövlətlərin ərazi və suverenlik toxunulmazlığına baxmayaraq, insanlığa qarşı cinayət törətmiş liderləri məsuliyyətə cəlb edə bilər. Bu, suverenliyin “şərti xarakter” daşması ideyasını ön plana çıxarır; yəni dövlətin suverenliyi beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə riayət edilməsi şərti ilə etibarlı sayılır.

Bununla yanaşı, “funksional suverenlik” anlayışı da müasir diskursda getdikcə daha çox qəbul edilməyə başlamışdır. Bu anlayışa görə, dövlətin real gücü və təsir imkanları onun formal hüquqi statusundan daha önəmlidir. Başqa sözlə, bəzi dövlətlər hüquqi baxımdan suveren olsalar da, faktiki olaraq öz iqtisadi, hərbi və informasiya siyasətlərini kənar güclərin təsirindən asılı olmayaraq müəyyənənləşdirə bilmirlər [13]. Məsələn, iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş dövlətlər beynəlxalq maliyyə institutlarının və yardım donorlarının şərtlərinə uyğun siyasət yürütmək məcburiyyətində qalaraq defakto suverenliklərini məhdudlaşdırırlar.

İnsan hüquqları və universal dəyərlərin yüksəlişi də suverenlik konsepsiyasının sərhədlərini dəyişmişdir. Artıq dövlətlərin daxili məsələlərinə qarışmamaq prinsipi, insan hüquqları ciddi şəkildə pozulduqda öz aktuallığını itirə bilər. Məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən humanitar müdaxilə qərarlarının verilməsi və ya “müdafiə məsuliyyəti” (*Responsibility to Protect – R2P*) doktrinası dövlətlərin öz vətəndaşlarını qoruma öhdəliyini beynəlxalq səviyyəyə daşıyır [15]. Bu, bir tərəfdən, dövlətin daxili suverenliyini zəiflətsə də, digər tərəfdən, beynəlxalq hüququn inkişafına və global etik məsuliyyətin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticə etibarilə, müasir dövrdə suverenlik anlayışı bir tərəfdən dövlətlərin daxili müstəqilliyini qorumağa davam etsə də, digər tərəfdən bu müstəqilliyin çoxsaylı hüquqi, siyasi və funksional çərçivələrlə əhatələndiyini göstərir. Artıq suverenlik sabit və dəyişməz bir status deyil, dövlətlərin beynəlxalq sistemdəki yerinə, öhdəliklərinə və fəaliyyət imkanlarına bağlı olaraq dinamik şəkildə formalaşan bir vəziyyətdir. Bu da onu göstərir ki, suverenlik anlayışı müasir dövrdə normativlik və reallıq arasında balans axtarışında olan çevik və çoxtərəfli bir konsepsiyaya çevrilmişdir.

5. Rəqəmsal era və post-millətçi suverenlik diskursu

XXI əsrdə rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı suverenlik anlayışını yeni müstəviyə daşımışdır. Ənənəvi olaraq ərazi, xalq və hakimiyyət triadası üzərində qurulan dövlət suverenliyi, artıq bu fiziki sərhədləri aşan informasiya axınları və rəqəmsal infrastruktur qarşısında ciddi sınaqlarla üz-üzədir. Google, Meta, X (keçmiş Twitter) kimi global texnologiya nəhəngləri milyardlarla istifadəçinin məlumatlarını emal edərək, informasiya sahəsində bəzi dövlətlərdən daha geniş təsir gücü qazanmışlar. Bu texnoloji aktorların fəaliyyəti klassik suverenlik prinsiplərini birbaşa pozmasa da, onları əhəmiyyətli dərəcədə aşındırır və yeni hüquqi, siyasi, eləcə də texniki mexanizmlərin yaradılması zərurətini ortaya qoyur.

Bu baxımdan rəqəmsal mühitin transmilli xarakteri dövlətlərin normativ nəzarət imkanlarını məhdudlaşdırır. Məsələn, hər hansı bir sosial media platformasında yayılan dezinformasiya və ya nifrət nitqi ölkənin daxili sabitliyinə təhlükə yaratsa da, həmin platforma həmin dövlətin yurisdiksiyasına tabe olmaya bilər. Belə hallarda dövlətin informasiya məkanını tənzimləmə cəhdləri suverenliyin texnoloji alətlər vasitəsilə təmin olunması ehtiyacını yaradır. Çin və Rusiya kimi bəzi dövlətlər bu boşluğu doldurmaq üçün milli internet şəbəkələri və lokal məlumat saxlama qanunları ilə “rəqəmsal suverenlik” iddiasını ön plana çıxarmışlar. Digər tərəfdən, Avropa İttifaqı “Rəqəmsal xidmətlər

aktı” (Digital Services Act) və “Ümumi məlumatların qorunması rəqlamenti” (General Data Protection Regulation – GDPR) kimi hüquqi çərçivələrlə rəqəmsal məkan üzərində normativ nəzarət qurmağa çalışır [7; 8].

Kibertəhlükəsizlik də bu yeni suverenlik konsepsiyasının mühüm komponentinə çevrilmişdir. Artıq dövlətlərin ərazi bütövlüyünə olan təhdidlər yalnız fiziki işğal və ya hərbi hücumlarla məhdudlaşmır; kiberməkanda həyata keçirilən hücumlar, məsələn, seçkilərə müdaxilə, dövlət sistemlərinin iflic edilməsi və ya kritik infrastrukturun hədəfə alınması vasitəsilə də reallaşa bilər. ABŞ-da 2016-cı il prezident seçkilərinə kiber müdaxilə iddiaları və ya 2007-cı ildə Estoniyada baş verən genişmiqyaslı kiberhücumlar rəqəmsal məkanın dövlət təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsi olduğunu sübut etmişdir. Bu səbəbdən müasir dövlətlər yalnız fiziki deyil, həm də virtual sərhədlərini qorumaq üçün texniki resurslar və beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmləri inkişaf etdirmək məcburiyyətindədir.

Postmillətçi dövrdə suverenlik təkcə dövlətin ərazisi və xalqı üzərindəki hökmranlığı ilə deyil, həm də rəqəmsal aləmdəki təsir imkanları ilə ölçülür. Bu şəraitdə “rəqəmsal suverenlik” anlayışı yalnız texnoloji avtonomiya deyil, həm də normativ və etik suverenlik kimi başa düşülməyə başlamışdır [1]. Dövlətlər bu yeni reallıq qarşısında ya texnologiya sahəsində milli özünütəminat yolunu seçir, ya da beynəlxalq koalisiyalar çərçivəsində texnologiya şirkətləri üzərində nəzarət qurmağa çalışırlar. Beləliklə, rəqəmsal dövr klassik suverenlik modelini bir daha sorğulayaraq, onu yenidən şərh etməyə və hüquqi, siyasi, eləcə də texnoloji baxımdan təhlil etməyə vadar edir.

Nəticə

Əldə edilən nəticələri təqdim etməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, suverenlik anlayışının tarixi inkişafı sadəcə bir hüquqi və siyasi terminologiyanın izahı deyil, həm də müxtəlif dövrlərin dövlət modeli, hakimiyyət bölgüsü, beynəlxalq münasibətlər və texnoloji reallıqları ilə sıx bağlı olan dinamik bir konsepsiyanın izahıdır. Antik dövrdən rəqəmsal eraya qədər uzanan bu inkişaf xətti göstərir ki, suverenlik anlayışı sabit və dəyişməz olmamış; əksinə, dövrün siyasi, iqtisadi və texnoloji kontekstinə uyğun olaraq yenidən formalaşmışdır. Bu baxımdan, aşağıda tədqiqat çərçivəsində ortaya çıxan əsas nəticələr təqdim olunur:

– Suverenliyin ilkin ideya əsasları antik dövr və orta əsrlərdə formalaşmış, lakin sistemli və vahid konsepsiya şəklini Jan Bodin tərəfindən verildiyi XVI əsrdə almışdır. Bodin suverenliyi dövlətin mövcudluğu üçün bölünməz və ali güc kimi təsəvvür etmiş, bu ideya mütləq monarxiyanın hüquqi təməli olmuşdur.

– 1648-ci il Vestfaliya sülhü suverenliyi beynəlxalq münasibətlər sisteminin struktur prinsipi halına gətirmişdir. Bu mərhələdə suverenlik yalnız daxili hakimiyyət deyil, həm də beynəlxalq tanınma, hüquqi bərabərlik və sərhəd toxunulmazlığı kimi yeni ölçülərlə tamamlanmışdır.

– XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq qloballaşma, beynəlxalq hüquq və insan hüquqları suverenliyin klassik formasını nisbi və şərti xarakterə çevirmişdir. Beynəlxalq təşkilatlar, hüquqi rejimlər və normativ çərçivələr dövlətlərin sərbəst qərarvermə imkanlarını məhdudlaşdırmağa başlamışdır.

– Avropa İttifaqı “paylaşılan suverenlik” modelinin institusional nümunəsidir və suverenliyin könüllü şəkildə kollektiv strukturlara transfer oluna biləcəyini göstərmişdir. Bu modeldə milli dövlət öz hüquqlarını müəyyən sahələrdə bölüşür, lakin suverenlik tamamilə itirilmir, yenidən tərif olunur.

– Rəqəmsal dövrdə suverenlik texnoloji, informasiya və kiber sahələri də əhatə etməyə başlamışdır və “rəqəmsal suverenlik” anlayışı yüksəlişdədir. Bu vəziyyət dövlətləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə yeni tənzimləmə və müdafiə mexanizmləri qurmağa vadar etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov S. Rəqəmsal suverenlik: geosiyasi trenddən həyati məsələ statusuna // Xalq qəzeti. (<https://xalqqazeti.az/az/ikt/230260-reqemsal-suverenlik-geosiyasi-trendden-heya-ti>).
2. Ekiz S. Jean Bodin'in Siyaset Felsefesinde Devlet ve Egemenlik // Dokuz Eylul Üniversitesi: Hukuk Fakültesi Dergisi, 2020, 22(2), s. 633-691.

3. Kiraz S. Uluslararası İlişkilerde Egemenliğin Değişen Yüzü // Niğde Üniversitesi: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2012, 5(1), s. 93-102.
4. Ильгизовна Б. Г. Теория суверенитета Жана Бодена и рождение республики Соединенных провинций. CyberLeninka. (<https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-suvereniteta-zhana-bodena-i-rozhdenie-respubliki-soedinennyh-provintsiy>)
5. Charter of the United Nations. San Francisco, 1945. (https://treaties.un.org/doc/publication/ctc/unc_harter.pdf)
6. Dunning W. A. Jean Bodin on Sovereignty. Political Science Quarterly, 11, No.1, (1896): 85. (<https://archive.org/details/jstor-2139603>)
7. European Commission. The Digital Services Act. (https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en)
8. General Data Protection Regulation. gdpr-info. (<https://gdpr-info.eu/>)
9. Imperium as power: Augustus and the beginning of the empire. The Open University. (<https://shorturl.at/1CfXS>)
10. Investiture Controversy summary. Encyclopedia Britannica. (<https://www.britannica.com/summary/Investiture-Controversy>)
11. Krasner S.D. Sharing sovereignty: new institutions for collapsed and failing states//. International Security, 2004, 29(2), pp. 85-120.
12. Mitchell L. Greek political thought in ancient history//. Polis: The Journal for Ancient Greek Political Thought, 2016, 33(1), pp. 52-70. (<https://doi.org/10.1163/20512996-12340073>)
13. Pasquale F. From territorial to functional sovereignty: the case of Amazon. Open Democracy. (<https://www.opendemocracy.net/en/digital-liberties/from-territorial-to-functional-sovereignty-case-of-amazon/>)
14. Renna T.J. The conflict between the papacy and the Holy Roman Empire during the early Avignon era, 1300-1360 (J. Muldoon, Foreword). Edwin Mellen Press, 2008, 560 p.
15. United Nations Organization. About the Responsibility to Protect. (<https://www.un.org/en/genocide-prevention/responsibility-protect/about>)

Резюме

Азәр Гуліев

Историческая эволюция концепции суверенитета: становление концепции и динамика развития

Данное исследование направлено на анализ исторической эволюции понятия суверенитета и его концептуальных трансформаций в современную эпоху. В качестве отправной точки рассматриваются политические структуры и распределение власти в античности и средневековье; хотя в эти периоды термин «суверенитет» еще не использовался, были заложены его идейные основы. В частности, системы полисов в Древней Греции и понятие «imperium» в Римской империи сыграли важную роль в формировании представлений о происхождении и границах власти. В средние века борьба за влияние между церковью и монархией, особенно Инвеститурный спор, еще больше укрепила основы будущего суверенитета. Центральным элементом исследования является то, как Жан Боден в XVI веке впервые систематизировал понятие суверенитета, определив его как высшую, неделимую и вечную власть. Его взгляды стали не только идеологическим основанием абсолютной монархии, но и выдвинули правовые и этические аспекты суверенитета. Вестфальский мир, в свою очередь, перенес это понятие в сферу международных отношений, связывая суверенитет с внутренней независимостью государства и его международным признанием. В исследовании также особо подчеркивается трансформация понятия суверенитета в условиях глобализации, роста влияния международного права и прав человека. Юридический и фактический суверенитет государств переосмысливается в таких формах, как «условный», «функциональный» и «разделяемый» суверенитет. Примером институционализации последнего выступает Европейский Союз. Наконец, вызовы, возникшие в результате роста цифровых технологий, особенно кибербезопасность, трансграничные платформы и потоки данных поставили под вопрос классическую модель суверенитета, актуализируя понятие «цифрового суверенитета». Таким образом, исследование показывает, что суверенитет – это не статическое, а многомерное и динамичное понятие, изменяющееся в зависимости от времени и контекста.

Ключевые слова: *суверенитет, Жан Боден, Вестфальский мир, разделяемый суверенитет, цифровой суверенитет.*

Summary

Azer Guliyev

***Historical Evolution of the Concept of Sovereignty:
Formation of the Concept and Dynamics of Development***

This study aims to analyze the historical evolution of the concept of sovereignty and its conceptual transformations in the modern era. As a starting point, it examines the political structures and distribution of power in antiquity and the Middle Ages; although the term "sovereignty" was not yet in use during these periods, the foundational elements of the concept were already taking shape. Notably, the polis systems in Ancient Greece and the concept of "imperium" in the Roman Empire played a role in early reflections on the source and limits of political authority. In the medieval period, the struggle for influence between the church and monarchy—particularly the Investiture Controversy—further solidified the ideological groundwork for sovereignty. The core of the study focuses on Jean Bodin's 16th-century articulation of sovereignty as a supreme, indivisible, and perpetual power, marking the first systematic theoretical formulation of the concept. Bodin's ideas not only provided ideological justification for absolute monarchy but also emphasized the legal and ethical dimensions of sovereignty. The Peace of Westphalia subsequently extended the concept to the international realm by linking sovereignty with both internal independence and legal recognition by other states. The research also highlights how, in the contemporary era, globalization, human rights, and international institutions have transformed the classical notion of sovereignty. Legal and de facto sovereignty is now reinterpreted through models such as "conditional," "functional," and "shared" sovereignty, with the European Union serving as a prime institutional example. Finally, the rise of digital technologies—including cybersecurity threats, transboundary platforms, and data flows—has challenged traditional sovereignty, giving rise to the emerging notion of "digital sovereignty." Thus, this study demonstrates that sovereignty is not a fixed notion but a dynamic and multi-dimensional concept that evolves according to time and context.

Key words: *sovereignty, Jean Bodin, Peace of Westphalia, shared sovereignty, digital sovereignty*

Rəyçi: *s.e.ü.f.d., dos. Qasımov Səyavuş Kamran oğlu*

UOT 328; 351/354

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4083>

DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ NƏZƏRİ YANAŞMALAR: KLASSİK VƏ MÜASİR İSTİQAMƏTLƏR

Eldar SALAYEV*

Daxil olub: 25 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 14 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 25 December 2025 | Accepted: 14 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, klassik nəzəriyyələr, müasir nəzəriyyələr, ictimai xidmət, şəbəkə idarəçiliyi*

Giriş

Müasir dövrdə dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrinin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm aktuallığa malikdir. Qloballaşma, sürətli texnoloji inkişaf, sosial-iqtisadi dəyişikliklər və vətəndaşların dövlət ilə münasibətlərində artan gözləntilər idarəetmənin yeni modellərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Klassik nəzəriyyələr dövlət aparatının formalaşmasına və sabitliyinə xidmət etmişdisə, müasir yanaşmalar çeviklik, şəffaflıq, vətəndaş yönümlülük və çoxaktorlu əməkdaşlıq kimi prinsipləri ön plana çıxarır. Bu baxımdan, dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrinin tarixi inkişaf mərhələlərinin və onların bugünkü idarəetmə təcrübəsinə təsirinin təhlili həm akademik elmdə, həm də idarəçilik praktikasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası üçün bu tədqiqatın aktuallığı dövlət idarəçiliyi sisteminin müasir çağırışlara uyğunlaşdırılması ehtiyacından qaynaqlanır. Ölkədə idarəçilik sahəsində institusional islahatlar, elektron hökumət layihələri, şəffaflığın artırılması və ictimai iştirakçılığın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır. Bu proseslər həm klassik nəzəriyyələrin yaratdığı sabit strukturun qorunmasını, həm də müasir yanaşmaların çevik və vətəndaş mərkəzli elementlərinin integrasiyasını zəruri edir. Azərbaycan şəraitində dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi həm islahatların dərinləşdirilməsinə, həm də milli idarəçilik modelinin beynəlxalq təcrübə ilə uzlaşdırılmasına töhfə verə bilər.

Tədqiqatın məqsədi dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrinin klassik və müasir istiqamətlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, onların əsas prinsiplərini və tətbiq imkanlarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

1. Klassik dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələri: elmi əsaslar və formalaşma mərhələləri

Klassik dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrindən birincisi XX əsrin əvvəllərində Frederik Teylor tərəfindən irəli sürülmüş elmi idarəetmə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə idarəetmədə səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş, əsas məqsədi isə iş proseslərini elmi metodlarla ölçmək və optimallaşdırmaq olmuşdur. Teylor əməkdaşların fəaliyyətini standartlaşdıraraq, məhsuldarlığın yüksəlməsinə və idarəetmənin daha sistemli hala gəlməsinə müdafiə etmişdir. Bu nəzəriyyənin mərkəzində “işin düzgün üsulu” anlayışı dayanırdı. Teylor hər bir tapşırığın ən səmərəli icra qaydasını müəyyənləşdirir, işçilərin bu üsula riayət etməsini təmin edirdi. Bu isə idarəetmədə mexaniki yanaşmanı gücləndirmiş və əmək bölgüsünün daha sərt qaydada tətbiqinə səbəb olunmuşdur [7].

Elmi idarəetmə nəzəriyyəsi sənaye inqilabının gətirdiyi kütləvi istehsal ehtiyaclarına cavab verirdi. Onun üstün cəhəti əmək məhsuldarlığını kəskin şəkildə artırması olsa da, çatışmazlığı insan

*doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
e-mail: salayevvec@gmail.com

faktorunu ikinci plana keçirməsi idi [11]. Buna görə də sonrakı nəzəriyyələrdə insan münasibətlərinə daha çox diqqət ayrılmışdır.

Ona paralel olaraq, Maks Veberin bürokratiya nəzəriyyəsi idarəetmədə hüquqi-rasional əsaslara söykənən bir sistem kimi formalaşmışdır. Veberə görə, dövlət idarəçiliyində sabitlik və ardıcılıq üçün normativ qaydalar, iyerarxik struktur və vəzifə bölgüsü zəruridir. Bürokratiya bu xüsusiyyətləri ilə səmərəliliyi təmin etməli idi. Nəzəriyyəyə əsasən, bürokratik aparat şəffaf qaydalar əsasında işləməli, şəxsi münasibətlərdən uzaq qalmalı və qərarlar yazılı sənədlər əsasında qəbul edilməlidir. Bu, idarəetmədə obyektivliyin qorunmasına və fərdi iradədən asılılığın azaldılmasına xidmət edirdi. Bürokratiya modeli həm də vəzifələrin ixtisaslaşması və peşəkarlıq prinsiplərinə əsaslanırdı.

Maks Veberin irəli sürdüyü bürokratiya nəzəriyyəsi dövlət idarəçiliyinin müasir formasının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Onun təklif etdiyi hüquqi-rasional əsaslara söykənən idarəetmə modeli iyerarxik strukturun aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi, vəzifə bölgüsünün dəqiq aparılması və qərarların normativ sənədlər əsasında qəbul edilməsi prinsiplərinə dayanırdı. Bu xüsusiyyətlər dövlət idarəetmə sistemlərinə uzunmüddətli sabitlik və ardıcılıq gətirmiş, həmçinin şəxsi münasibətlərin idarəetmədəki rolunu minimuma endirməyə xidmət etmişdir. Məhz bu səbəbdən bürokratiya modeli bir çox ölkələrin dövlət aparatının təşkilatlanmasında əsas metodoloji baza kimi qəbul olunmuşdur. Veberin ideyaları idarəetməni daha obyektiv və peşəkar hala gətirməklə yanaşı, dövlət institutlarının hüquqi əsaslara söykənən möhkəm sistemlər şəklində inkişafına imkan yaratmışdır [10].

Bununla yanaşı, bürokratiya nəzəriyyəsi zaman keçdikcə müxtəlif cəhətlərinə görə tənqidlərə məruz qalmışdır. Ən çox səslənən tənqidlərdən biri onun "sərtliyi" və çevik olmamasıdır; belə ki çoxsaylı qaydalar və prosedurlar tez-tez idarəetmədə operativliyi zəiflədir. Eyni zamanda, formalizmin artması dövlət aparatında lüzumsuz sənəd dövriyyəsinə, qərar qəbulunda ləngiməni və təşəbbüskarlığın azalmasını şərtləndirmişdir. Bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, bürokratiya modeli dövlət idarəçiliyində ən dayanıqlı və uzunömürlü yanaşmalardan biri olaraq qalır [4]. Onun prinsipləri hələ də bir çox müasir dövlət qurumlarının əsas struktur elementlərini təşkil edir və idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyini müəyyənləşdirən mühüm təməl olaraq qorunub saxlanılır.

Digər nəzəri yanaşma isə idarəetmənin prinsipləri nəzəriyyəsidir. Henri Fayol idarəetmənin ümumi prinsiplərini işləyib hazırlayanlardan biri kimi tanınır. O, idarəetməni planlaşdırma, təşkil etmə, əmr etmə, əlaqələndirmə və nəzarət funksiyalarına bölmüşdür. Fayol bu funksiyaları universal hesab etmiş və onların hər bir təşkilatda tətbiq edilə biləcəyini vurğulamışdır [3]. Daha sonra Qulik və Urvik bu yanaşmanı inkişaf etdirərək "POSDCORB" modelini irəli sürmüşlər. Bu model planlaşdırma (*Planning*), təşkil etmə (*Organizing*), kadr seçimi (*Staffing*), istiqamətvermə (*Directing*), koordinasiya (*Coordinating*), hesabatlılıq (*Reporting*) və büdcələşdirmə (*Budgeting*) funksiyalarından ibarət idi [9]. Bu da idarəetmənin strukturlaşdırılmasına və onun nəzəri əsaslarının güclənməsinə imkan yaratdı.

Nəhayət, Elton Mayonun rəhbərlik etdiyi "*Hawthorne*" tədqiqatları nəticəsində formalaşan insan münasibətləri məktəbi idarəetməyə yeni baxış gətirdi. Bu nəzəriyyə göstərdi ki, işçilərin məhsuldarlığı yalnız texniki və iqtisadi amillərlə deyil, həm də sosial münasibətlər və psixoloji motivasiyalarla bağlıdır. Mayo və həmkarları aşkar etdilər ki, işçilər arasında dostluq münasibətləri, kollektivdə qarşılıqlı dəstək və rəhbərliyin diqqəti onların performansına ciddi təsir göstərir. Beləliklə, idarəetmədə motivasiya, ünsiyyət və əmək məmnuniyyəti kimi amillər ön plana çıxdı. İnsan münasibətləri məktəbi klassik nəzəriyyələrin mexaniki yanaşmasına alternativ olaraq ortaya çıxdı. Bu nəzəriyyənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işçilər sadəcə əmək qüvvəsi kimi deyil, sosial varlıqlar kimi nəzərə alınmağa başlandı [8]. Bu yanaşma sonrakı illərdə müasir idarəetmə nəzəriyyələrinin əsasını təşkil etdi.

Klassik dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələri öz dövründə idarəetmə elminin formalaşmasında mühüm mərhələ olmuş və sonrakı yanaşmaların təməlinin qoyulmasına xidmət etmişdir. Müqayisəli şəkildə nəzər salsaq, Frederik Teylorun elmi idarəetmə nəzəriyyəsi istehsal və idarəetmədə səmərəliliyin artırılmasını əsas məqsəd seçərək, iş proseslərinin standartlaşdırılmasını və ölçülməsini irəli sürdü. Bu yanaşma sənaye inqilabının tələblərinə cavab verməklə yanaşı, dövlət idarəçiliyində də rəasionalıq və mexaniki yanaşmanı gücləndirdi. Maks Veberin bürokratiya nəzəriyyəsi isə idarəetməni

hüquqi-rasional əsaslarla izah edərək qaydaların üstünlüyünü, iyerarxik strukturu və vəzifələrin ixtisaslaşmasını əsas götürdü. Bu model dövlət idarəçiliyində obyektivliyi və ardıcılığı təmin etməklə müasir dövlət institutlarının təşəkkülündə əvəzsiz rol oynadı. Henri Fayolun idarəetmənin prinsipləri nəzəriyyəsi və Qulik ilə Urvikin “*Posdcorb*” modeli idarəetmənin funksiyalarını sistemləşdirərək idarəetmə təhsilində universal baza yaratdı və praktiki tətbiq imkanlarını artırdı. Elton Mayonun insan münasibətləri məktəbi isə idarəetməyə tamamilə yeni bir baxış gətirərək, əmək məhsuldarlığının yalnız texniki amillərlə deyil, həm də sosial münasibətlər və psixoloji motivasiya ilə sıx bağlı olduğunu göstərdi.

Bu nəzəriyyələrin hər biri öz zamanəsi üçün yenilikçi olmaqla yanaşı, sonrakı dövrlərdə müasir nəzəriyyələrin yaranmasına zəmin yaratdı. Teylorun mexaniki yanaşması idarəetmədə ölçülə bilən göstəricilərə diqqət yönəltməklə effektivlik axtarışlarını gücləndirdi; lakin insan faktorunun kifayət qədər nəzərə alınmaması İnsan Münasibətləri Məktəbinin formalaşmasına rəvac verdi. Veberin bürokratiyası dövlət idarəçiliyində strukturlaşmanı təmin etdi, ancaq onun sərt və qeyri-çevik xüsusiyyətləri sonrakı dövrlərdə “çevik idarəetmə” (*Agile management*) və şəbəkə idarəçiliyi kimi yanaşmaların zəruriliyini ortaya çıxardı. Fayolun idarəetmə prinsipləri müasir nəzəriyyələr üçün universal çərçivə rolunu oynadı və idarəetmənin funksional tərəflərinin öyrənilməsini asanlaşdırdı. İnsan münasibətləri məktəbinin sosial amilləri önə çəkməsi isə motivasiya nəzəriyyələrinin, təşkilati davranış tədqiqatlarının və müasir ictimai xidmət yanaşmalarının inkişafına təkan verdi. Beləliklə, klassik nəzəriyyələr yalnız idarəetmə elminin başlanğıcı kimi deyil, həm də müasir nəzəri cərəyanların formalaşması üçün fundamental bünövrə kimi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Müasir dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələri: yeni yanaşmalar və inkişaf perspektivləri

Daha sonrakı dövrdə isə müasir nəzəriyyələr formalaşmağa başlamışdır. Yeni ictimai idarəetmə (*New Public Management – NPM*) nəzəriyyəsi 1980-ci illərdə Böyük Britaniya və Yeni Zelandiyada dövlət idarəetməsində həyata keçirilən islahatların nəticəsi kimi ortaya çıxmışdır. Bu yanaşmanın əsas tezi dövlət sektorunda özəl sektor metodlarının tətbiq edilməsidir. NPM dövlətin vətəndaş qarşısında məsuliyyətini bazar mexanizmləri ilə gücləndirməyi; xidmətlərin daha ucuz, səmərəli və keyfiyyətli göstərilməsini hədəfləyirdi. Burada dövlət məmuru idarəetmənin “meneceri” rolunu öz üzərinə götürür, vətəndaş isə “müşəri” kimi qəbul edilir.

NPM-in mərkəzi prinsipləri arasında performans göstəricilərinə əsaslanma, nəticəyönümlülük, xidmətlərin özəlləşdirilməsi və ya kontrakt əsasında idarə olunması, büdcə intizamının gücləndirilməsi və s. dayanır. Bu model idarəetməni daha çevik və rəqabətli hala gətirməklə dövlət aparatının əvvəlki bürokratik sərtliliyini azaltmağa çalışırdı. Beləliklə, dövlət yalnız qayda-qanun tətbiq edən deyil, həm də xidmət göstərən bir struktur kimi önə çıxmağa başladı [1].

Bununla belə, NPM bir sıra tənqidlərə də məruz qalmışdır. Onun bazar yanaşmasını dövlət idarəçiliyinin mahiyyətinə tətbiq etməsi ictimai dəyərlərin ikinci plana keçməsi, sosial bərabərlik və ümumi rifah kimi prinsiplərin zəifləməsi ilə nəticələnirdi. Tənqidçilər qeyd edirlər ki, dövlət idarəçiliyinin əsas məqsədi yalnız səmərəlilik deyil, həm də ictimai maraqların qorunmasıdır [2]. Buna baxmayaraq, NPM müasir dövlət idarəçiliyinin inkişafında dönüş nöqtəsi olmuş və bir çox ölkədə struktur islahatlarının aparılmasına təkan vermişdir.

Yeni ictimai xidmət (*New Public Service – NPS*) nəzəriyyəsi isə 2000-ci illərdə Robert və Janet Denhardt tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu yanaşma NPM-in bazar yönümlü məhdudiyyətlərinə cavab olaraq formalaşmışdır və əsas tezi ondan ibarətdir ki, dövlət idarəçiliyinin məqsədi vətəndaşlara xidmət etmək, onların demokratik proseslərdə iştirakını təmin etməkdir [6]. NPS vətəndaşı “müşəri” kimi deyil, “vətəndaş” və “ictimai tərəfdaş” kimi qəbul edir. NPS-in əsas prinsipləri arasında vətəndaş iştirakçılığının artırılması, dövlət xidmətlərinin şəffaf və hesabatlı olması, ictimai dəyərlərin qorunması və demokratik idarəetmənin gücləndirilməsi dayanır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlət orqanlarının uğuru yalnız səmərəlilik göstəriciləri ilə deyil, həm də vətəndaşların idarəetməyə olan inamı və demokratik institutlara bağlılığı ilə ölçülür [13, s. 5-6]. Bir sözlə, dövlət idarəçiliyi yalnız idarə edən struktur deyil, həm də ictimai etimadın daşıyıcısıdır.

Yeni ictimai xidmət nəzəriyyəsi NPM-in yarattığı boşluqları dolduraraq idarəetməyə insan mərkəzli yanaşmanı gətirmişdir. O, idarəetmədə bazar qaydalarına deyil, dəyərlərə əsaslanan qərarların qəbul edilməsini vurğulayır. Bu model xüsusilə post-sovet məkanında və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə demokratikləşmə prosesləri ilə əlaqələndirilmişdir. Onun əsas töhfəsi dövlət-vətəndaş münasibətlərində etimadın bərpası və demokratik legitimliyin gücləndirilməsi olmuşdur.

İctimai dəyər nəzəriyyəsi isə öz növbəsində Mark Moor tərəfindən 1995-ci ildə irəli sürülmüşdür və onun əsas tezi dövlət idarəçiliyinin məqsədinin ictimai dəyər yaratmaq olmasıdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən, dövlət yalnız xidmət göstərən və ya qayda tətbiq edən bir struktur deyil, ictimai rifahı və ümumi dəyərləri qorumağa məsul sosial institutdur. Nəzəriyyənin mərkəzində “ictimai dəyər” anlayışı dayanır. Bu, dövlətin fəaliyyətinin vətəndaşların gündəlik həyatına müsbət təsir göstərməsi, sosial ədalətin qorunması, bərabərlik prinsiplərinin təmin olunması və ümumi rifahın artırılması deməkdir^[5]. Bu model həmçinin dövlət idarəçiliyinin legitimliyini vətəndaşların razılığı və ictimai dəstəyi ilə ölçür. Yəni dövlətin fəaliyyətinin dəyəri yalnız iqtisadi və ya inzibati göstəricilərlə deyil, cəmiyyətin qəbul etdiyi dəyərlərlə müəyyən edilir.

İctimai dəyər nəzəriyyəsi NPM və NPS-in ortaq elementlərini birləşdirərək daha geniş çərçivə təqdim edir. Bir tərəfdən, o, idarəetmədə performans və nəticə yönümlülüynü saxlayır, digər tərəfdən, dəyərlər və legitimlik amillərini ön plana çıxarır. Bu nəzəriyyə dövlət idarəçiliyində sosial məsuliyyətin və vətəndaş məmnuniyyətinin əhəmiyyətini gücləndirərək, idarəetmə elmində yeni bir paradigma yaratmışdır.

Şəbəkə idarəçiliyi nəzəriyyəsi isə 1990-cı illərdən başlayaraq dövlət idarəetməsində ən çox müzakirə edilən yanaşmalardan biri olmuşdur. Onun əsas tezi dövlətin artıq bütün problemləri təkbaşına həll edə bilmədiyi və idarəetmənin müxtəlif aktorların – dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyəti əsasında qurulmalı olduğudur^[14]. Bu yanaşmaya görə, müasir dövlət idarəçiliyi yalnız “iyerarxiya” üzərində deyil, “şəbəkələr” üzərində fəaliyyət göstərməlidir. Şəbəkələr idarəetməni daha çevik, daha inklüziv və daha səmərəli hala gətirir. Burada əsas rol dövlətin monopol mövqeyindən çıxaraq, digər aktorlarla partnyorluq münasibətlərini inkişaf etdirməsidir^[12]. Başqa sözlə, idarəetmə prosesi çoxmərkəzli və qarşılıqlı asılılıq əsasında fəaliyyət göstərir.

Şəbəkə idarəçiliyi nəzəriyyəsi xüsusilə qloballaşma, rəqəmsallaşma və regional əməkdaşlıq şəraitində aktualıq qazanmışdır. Bu model dövlət idarəçiliyini sosial, iqtisadi və ekoloji problemlərin həllində daha çevik edir və dövlətin rolunu koordinasiyaçı və vasitəçi kimi müəyyənləşdirir. Onun əsas əhəmiyyəti dövlət idarəçiliyinin kollektiv fəaliyyətlə daha səmərəli və dayanıqlı nəticələr əldə etməsini vurğulamasıdır.

Müasir dövrdə formalaşan dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrinin ən mühüm üstünlüklərindən biri onların çevikliyə və adaptasiyaya açıq olmasıdır. Klassik yanaşmalar daha çox sabitlik və qaydalara əsaslanırdı, lakin bu sərtlilik müasir qlobal çağırışlar qarşısında kifayət etmirdi. Yeni ictimai idarəetmə və şəbəkə idarəçiliyi kimi yanaşmalar çevik idarəetmə mexanizmlərini ön plana çıxararaq dövlətin sürətlə dəyişən iqtisadi və sosial şəraitə uyğunlaşmasına imkan yaradır. Bu modellər idarəetmədə bazar prinsiplərini, rəqabət elementlərini və çoxmərkəzli koordinasiya üsullarını tətbiq etməklə dövlət qurumlarını daha səmərəli fəaliyyət göstərən strukturlara çevirmişdir.

Digər üstünlük müasir nəzəriyyələrin vətəndaş yönümlülüynü gücləndirməsidir. Yeni ictimai xidmət və ictimai dəyər nəzəriyyəsi dövlətin əsas missiyasını yalnız xidmət göstərməkdə deyil, həm də ictimai dəyərləri qorumaqda, vətəndaş iştirakçılığını təmin etməkdə və demokratik legitimliyi möhkəmləndirməkdə görür. Bunlar da öz növbəsində dövlət-vətəndaş münasibətlərində daha çox şəffaflıq, hesabatlılıq və etimad mühiti yaradır. Beləliklə, idarəetmə yalnız texniki bir fəaliyyət olmaqdan çıxaraq sosial və etik ölçüləri özündə birləşdirən daha geniş bir prosesə çevrilir.

Müasir nəzəriyyələrin üstünlüklərindən biri də onların inklüziv və çoxaktorlu yanaşmanı təşviq etməsidir. Şəbəkə idarəçiliyi nəzəriyyəsi dövlətin, qeyri-hökumət təşkilatlarının, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətinin birgə fəaliyyətini zəruri hesab edir. Bu isə dövlət idarəçiliyində əməkdaşlığı gücləndirir və mürəkkəb problemlərin kollektiv şəkildə həllini asanlaşdırır. İctimai dəyər yanaşması da bu baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki dövlətin legitimliyini yalnız formal qaydalarla deyil, cəmiyyətin

qəbul etdiyi ortaq dəyərlərlə bağlayır. Nəticədə müasir nəzəriyyələr dövlət idarəçiliyinə daha çox dinamizm, sosial məsuliyyət və demokratik iştirak imkanları qazandırır.

Nəticə

Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyələrinin inkişaf mərhələləri göstərir ki, idarəetmə elmi əvvəlcə səmərəlilik və rəşionallığa əsaslanan klassik yanaşmalardan başlamış, daha sonra isə sosial amilləri, demokratik dəyərləri və çoxaktorlu əməkdaşlığı nəzərə alan müasir nəzəriyyələrə qədər inkişaf etmişdir. Klassik nəzəriyyələr idarəetmənin struktur və funksional əsaslarını formalaşdıraraq sabitlik yaratmış, müasir nəzəriyyələr isə qloballaşma və sürətli dəyişikliklərin doğurduğu çağırışlara cavab olaraq çeviklik, vətəndaş yönümlülük və şəbəkə əməkdaşlığını ön plana çıxarmışdır. Bu baxımdan, tədqiqatımızın nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Klassik nəzəriyyələr idarəetmənin elmi əsaslarını, funksional bölgüsünü və sabit strukturunu təmin edərək dövlət aparatının möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir;
- Yeni ictimai idarəetmə nəzəriyyəsi bazar prinsiplərini tətbiq etməklə səmərəlilik və nəticə yönümlülüğü idarəetməyə gətirmişdir;
- Yeni ictimai xidmət nəzəriyyəsi dövlətin əsas missiyasını vətəndaşlara xidmət göstərmək və demokratik iştirakçılığı gücləndirmək üzərində qurmuşdur;
- İctimai dəyər nəzəriyyəsi idarəetmənin məqsədini yalnız nəticələrlə deyil, həm də cəmiyyətin qəbul etdiyi dəyərlərlə ölçməyi təklif etmişdir;
- Şəbəkə idarəçiliyi nəzəriyyəsi isə dövlət idarəçiliyini çoxaktorlu əməkdaşlıq platformasına çevirərək, qlobal və yerli problemlərin daha effektiv həllinə şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullah F.M. Introduction to New Public Management (NPM) // GSJ: Volume 12, Issue 5, May 2024, pp. 1404-1417.
2. Atreya B., & Armstrong A. A review of the criticisms and the future of new public management (Working Paper No. 7/2002) // Victoria University of Technology, School of Management, 2022 (https://www.researchgate.net/publication/37376472_A_Review_of_the_Criticisms_and_the_Future_of_New_Public_Management).
3. Bacud S. A. D. Henri Fayol's principles of management and its effect to organizational leadership and governance // Journal of Critical Reviews, 2020, 7(11), pp.162–167. (<https://doi.org/10.31838/jcr.07.11.25>).
4. Bahçeci Başkurt B., & Demirci Ş., D. Max Weber: Bureaucracy Theory and Accounting Approach// Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2022, 27(4), pp. 675-693.
5. Calling a public into existence: An Interview with Mark H. Moore. Organisations Entwicklung Nr.4 [2013. (https://markmoore.scholars.harvard.edu/sites/g/files/omnuum5741/files/markmoore/files/meynhart_interview_moore_engl.pdf)
6. Denhardt J.V., & Denhardt R.B. The New Public Service Revisited. Public Administration Review, 2015, 75(5), pp. 664–672. (<http://www.jstor.org/stable/24757439>).
7. Hose-Ryan J. A. Scientific management theory of organizations. In A. Farazmand (Ed.)//. Global encyclopedia of public administration, public policy, and governance, (pp. 1–6). Springer, 2017. (https://doi.org/10.1007/978-3-319-31816-5_79-1).
8. Mayo E. Human relation theory. <https://anucde.info/Contemporary%20Administrative%20Theory.pdf>
9. Meij J. L. Some Fundamental Principles of a General Theory of Management // The Journal of Industrial Economics, 1955, 4(1), pp. 16-32.
10. Nickerson C. Bureaucratic Management Theory of Max Weber. February 13, 2024. (<https://www.simplypsychology.org/bureaucratic-theory-weber.html>).
11. Principles of Scientific Management by Taylor. byjus.com. (<https://byjus.com/commerce/taylor-principles-of-scientific-management/>)
12. Riemer K., Klein S. Network Management Framework. In: Klein, S., Poulymenakou, A. (eds) Managing Dynamic Networks. Springer: Berlin, 2016. (https://doi.org/10.1007/3-540-32884-X_2)
13. Robinson M. From Old Public Administration to the New Public Service: Implications for Public Sector

Reform in Developing Countries. UNDP: The Global Centre for Public Service Excellence, 2015, 20 p. (https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/publications/PS-Reform_Paper.pdf).

14. Todeva E. Network management and governance. In R. Alhajj & J. Rokne (Eds.)//Encyclopedia of social network analysis and mining (pp. 1092–1101). Springer, 2016. (https://doi.org/10.1007/978-1-4614-7163-9_324-1).

Резюме

Эльдар Салаев

Теоретические подходы в государственном управлении: классические и современные направления

История развития теорий государственного управления демонстрирует постепенный переход от жёстких классических подходов к более гибким и человекоцентричным моделям, отражающим усложнение социальной, политической и экономической среды. На раннем этапе становления управленческой мысли ключевое место занимали концепции, ориентированные на рациональность, оптимизацию процессов и формализацию полномочий. Теория научного управления Фредерика Тейлора внесла значительный вклад в разработку принципов стандартизации, нормирования и контроля, рассматривая управленческий процесс как систему, поддающуюся точному измерению и оптимизации. Бюрократическая модель Макса Вебера, опирающаяся на строгую иерархию, формальные правила и профессионализм чиновников, стала фундаментом для формирования современных бюрократических институтов и долгое время рассматривалась как наиболее эффективная форма организации публичной власти. Школа человеческих отношений Элтона Мэйо впервые обратила внимание на важность социальных факторов, мотивации, неформальных групп и внутреннего климата организации, тем самым расширив понимание управленческих процессов. Несмотря на значимость классических теорий, постепенно выявились их ограничения: низкая гибкость, высокий уровень формализма, недооценка человеческого фактора и неспособность адаптироваться к растущей сложности управленческой среды. Именно эти недостатки послужили катализатором перехода к современным теориям государственного управления. Теория нового государственного менеджмента акцентировала внимание на результативности, эффективности, конкуренции, децентрализации и внедрении инструментов частного сектора. Однако наряду с ростом эффективности возникла критика чрезмерной коммерциализации публичной сферы. Теория нового государственного сервиса предложила альтернативную парадигму, подчеркивая демократическую легитимность, участие граждан, служение обществу и важность диалога между государством и населением. Концепция общественной ценности Марка Мура расширила роль государства, определив её через способность генерировать общественные блага, укреплять доверие и обеспечивать долгосрочные ценностные ориентиры. Теория сетевого управления окончательно закрепила многоакторность как новое измерение государственной деятельности, подчёркивая необходимость сотрудничества между государственным сектором, бизнесом, гражданским обществом и международными акторами.

Ключевые слова: *государственное управление, классические теории, современные теории, общественный сервис, сетевое управление.*

Summary

Eldar Salayev

Theoretical Approaches in Public Administration: Classical and Modern Directions

The history of the development of public administration theories demonstrates a gradual transition from rigid classical approaches to more flexible and human-centered models that reflect the increasing complexity of the social, political, and economic environment. At the early stage of administrative thought, a central place was occupied by concepts oriented toward rationality, process optimization, and the formalization of authority. Frederick Taylor's scientific management theory made a significant contribution to the development of principles of standardization, regulation, and control, viewing the management process as a system subject to precise measurement and optimization. Max Weber's bureaucratic model, based on strict hierarchy, formal rules, and the professionalization of officials, became the foundation for the formation of modern bureaucratic institutions and for a long time was regarded as the most effective form of organizing public authority. Elton Mayo's human relations school was the first to draw attention to the importance of social factors, motivation, informal groups, and the internal climate of the organization, thereby expanding the understanding of managerial processes. Despite the importance of classical theories, their limitations gradually became evident: low flexibility, a high degree of formalism, underestimation of the human factor, and an inability to adapt to the growing complexity of the administrative environment. These shortcomings served as a catalyst for the transition to modern theo-

ries of public administration. The theory of New Public Management emphasized performance, efficiency, competition, decentralization, and the adoption of private-sector practices. However, along with increased efficiency came criticism regarding the excessive commercialization of the public sphere. The theory of New Public Service proposed an alternative paradigm, emphasizing democratic legitimacy, citizen participation, public service, and the importance of dialogue between the state and society. Mark Moore's concept of public value expanded the role of the state by defining it through its capacity to generate public goods, strengthen trust, and ensure long-term value-oriented trajectories. The theory of network governance ultimately consolidated multi-actor cooperation as a new dimension of state activity, emphasizing the need for interaction among the public sector, business, civil society, and international actors.

Key words: *Public administration, classical theories, modern theories, public service, network governance*

Rəyçi: *s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı*

UOT 327

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4087>

TÜRKİYƏNİN STRATEJİ MARAQLARI VƏ BƏŞƏR ƏSƏDDƏN SONRA SURİYADAKI GƏLƏCƏK TRAYEKTORİYALARI

Səbinə MƏMMƏDOVA*

Daxil olub: 5 Noyabr 2025 | Qəbul edilib: 9 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026

Received: 5 November 2025 | Accepted: 9 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *Türkiyə, Suriya, PKK/YPG, repatriasiya, Sülh çəşməsi əməliyyatı, Fərat Qalxanı əməliyyatı, Zeytun Budağı əməliyyatı, regional balans, bərpa siyasəti*

Giriş

2011-ci ildə başlayan Suriya münaqişəsindən bəri Türkiyənin xarici siyasəti əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Başlanğıcda Ankara Bəşər Əsəd rejiminin devrilməsini və Suriya müxalifətinin dəstəklənməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdu. Bu siyasət Suriyanın gələcəyini qonşuları üçün “terror problemi” və ya “təhlükə” yaratmayan, mərkəzləşdirilmiş dövlət kimi təsəvvür etməyə əsaslanırdı. Türkiyə rəsmiləri dəfələrlə vurğulamışdılar ki, Ankara üçün Suriyanın desentralizasiya və ya federalizasiya yolu qəbul olunmazdır (2). Lakin 2010-cu illərin ortalarına doğru ABŞ və Rusiya kimi güclü oyunçuların prosesə müdaxiləsi bu strateji təşəbbüsü zəiflətdi və Ankaranı öz roluna yenidən baxmağa məcbur etdi.

Bu prosesdə dönüş nöqtəsi 2015-ci ildə Rusiya təyyarəsinin vurulması ilə yaranan böhran oldu. Bu hadisədən sonra 2016-cı ilin iyununda Moskva ilə yaxınlaşma mərhələsi başladı. 2016-cı ilin yayında münasibətlərin normallaşması (Ərdoğanın Putinlə görüşü) Türkiyəyə Suriya istiqamətində daha sərbəst hərəkət etmək imkanı verdi. Bu addım seçim deyil, bir zərurət idi. Türkiyə-Rusiya yaxınlaşması Ankaranın Suriyadakı ilk irimiqyaslı hərbi əməliyyatlarına yol açdı; çünki Ankara Suriyanın hava məkanına yalnız Rusiya ilə koordinasiya sayəsində çıxış əldə edə bilərdi.

Vətəndaş müharibəsi fonunda Rusiyanın bölgədəki güclü hava hücumundan müdafiə sistemləri və hərbi hava qüvvələrinin mövcudluğu, habelə iki ölkə arasındakı gərginlik Türkiyəni Moskva ilə əməkdaşlığa sövq etdi. Əks təqdirdə, hava hədəflənməsi, hərbi insidentlər və diplomatik böhran riski kifayət qədər yüksək idi. Beləliklə, rejimin dəyişdirilməsi kimi ilkin ideoloji məqsəddən imtina edilərək milli təhlükəsizliyə yönəlmiş pragmatik strategiyaya keçid edildi. Bu keçid könüllü deyil, böyük dövlətlərin sahədəki dominantlığı nəticəsində yaranan bir məcburiyyət idi. Əsəd məsələsindəki ziddiyyətli mövqelərə baxmayaraq, Rusiya ilə yaxınlaşma Türkiyə üçün hərbi və diplomatik manevr imkanı qazanmaq məqsədi daşıyan tranzaksiya xarakterli bir zərurət idi. Bu isə Ankara ilə Moskva arasındakı münasibətlərin asimmetrik xarakterini bir daha vurğulayır.

1. Sərhəd təhlükəsizliyinin təmin edilməsi: Türkiyənin “irəli müdafiə” doktrinası

2016-cı ildən etibarən Türkiyənin Suriya siyasəti daha fəal və birbaşa “irəli müdafiə” strategiyasına keçmişdir. Bu strategiyanın əsas məqsədi təhdidləri mənbəyində aradan qaldırmaq idi (4). Sözügedən doktrina üç böyük hərbi əməliyyat vasitəsilə həyata keçirildi.

* doktorant, Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: mammadovasabina35@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4834-5524>

Suriya Demokratik Qüvvələrinin (SDQ) özəyini Kürd Demokratik Birlik Partiyasının (PYD) silahlı qanadı olan Xalq Özünümüdafiə Qüvvələri (YPG) təşkil edir. Türkiyə YPG-ni PKK-nın bir qolu və “terror təşkilatı” kimi qəbul edir.

“Fərat Qalxanı” əməliyyatı bu yeni doktrinanın ilk əyani tətbiqi oldu. 12 avqust 2016-cı il tarixində YPG/PKK-nın Mənbic şəhərini ələ keçirməsi və Türkiyə sərhədləri boyunca bir “terror dəhlizi” yaratmaq planlarını sürətləndirməsi Ankaranı hərəkətə keçməyə vadar etdi. Eyni zamanda, İŞİD-in Türkiyə ərazisindəki terror fəaliyyətlərinin artması milli təhlükəsizliklə bağlı daha sərt addımların atılmasını qaçılmaz etdi. Bu çərçivədə 24 avqust 2016-cı ildə başlayan əməliyyatın əsas məqsədləri bunlar idi:

1. Sərhəd təhlükəsizliyini təmin etmək;
2. İŞİD-ə qarşı mübarizədə koalisiya qüvvələrinə dəstək vermək;
3. İŞİD-dən təmizlənmiş ərazilərin YPG/PKK kimi digər qruplaşmaların nəzarətinə keçməsinin qarşısını almaq;
4. Suriyanın ərazi bütövlüyünə töhfə vermək;
5. Məcburi köçkünlər üçün təhlükəsiz zona yaratmaq.

Türkiyə, Suriya Milli Ordusu (SMO) tərəfindən dəstəklənərək həm öz sərhədlərini İŞİD-dən təmizlədi, həm də SDQ-nin ərazilərini genişləndirməsinə mane olan bir “bufer zona” yaratdı. Əməliyyatın yeddi ayı ərzində Türk Silahlı Qüvvələri və müttəfiqləri 2000 kvadrat kilometrdən çox ərazini nəzarətə götürdü, 243 yaşayış məntəqəsini azad etdi və strateji əhəmiyyətli əl-Bab şəhərini ələ keçirdi (4). Bu əməliyyat həmçinin Suriya müxalifətinə yenidən qruplaşmaq və hərbi davamlılığı qorumaq üçün təhlükəsiz məkan təmin etdi.

“Zeytun budağı” əməliyyatı (2018)

Türkiyənin sərhədyanı bölgələrdə terror təhlükəsinin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan ikinci böyük hərbi müdaxiləsi “Zeytun budağı” əməliyyatı oldu. Bu əməliyyat Türkiyənin təhlükəsiz zona yaratmaq, terrorla mübarizə və qabaqlayıcı müharibə strategiyalarının növbəti bariz nümunəsidir. Hücüm əməliyyatı birbaşa PKK ilə bağlı olan Xalq Özünümüdafiə Qüvvələrinə (YPG) qarşı Suriyanın şimal-qərbindəki Afrin bölgəsində həyata keçirildi.

Bu hərbi hərəkət də Rusiya ilə qurulan koordinasiya sayəsində mümkün oldu; belə ki, Rusiya Türkiyə hərbi aviasiyası üçün Suriya hava məkanını açdı (1). “Zeytun budağı” əməliyyatı nəticəsində Türkiyə Silahlı Qüvvələri və onların müttəfiqi olan Suriya Milli Ordusu (SMO) Afrin rayonunun bütün ərazilərini nəzarətə götürdü. Təxminən 2000 kvadrat kilometrlik ərazinin ələ keçirilməsi ilə nəticələnən bu proses, eyni zamanda 150 000-300 000 nəfərədək insanın daxili miqrasiyasına səbəb oldu (21).

Həmçinin bu əməliyyat Suriya Demokratik Qüvvələrinin (SDQ) diqqətini və resurslarını İŞİD-ə qarşı apardıqları döyüşlərdən müəyyən dərəcədə yayındırdı (7). Türkiyə “Fərat Qalxanı”ndan sonra “Zeytun budağı” əməliyyatını reallaşdırmaqla öz sərhədləri boyunca yaradılmaqda olan terror dəhlizinin qarşısını qətiyyətlə aldı (22), Afrini terrorçu qruplaşmalardan təmizlədi və milli sərhəd təhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdi.

“Sülh çeşməsi” əməliyyatı (2019)

Türkiyə Silahlı Qüvvələri (TSQ), Suriya Milli Ordusu (SMO) qüvvələri ilə birlikdə milli təhlükəsizliyi qorumaq, Suriyanın şimalındakı sərhədlərdən YPG/PKK təhlükəsini kənarlaşdırmaq və qaçqınların geri qayıtması üçün təhlükəsiz zona yaratmaq məqsədilə Fəratın şərqində növbəti hərbi hərəkətə başladı (22). “Sülh çeşməsi” adlanan bu əməliyyat SDQ qüvvələrinin sərhəd zonasından sıxışdırılıb çıxarılmasına və yeni nəzarət qurşağının yaradılmasına yönəlmişdi.

Bu hərbi müdaxilə Tramp administrasiyasının ABŞ qoşunlarını həmin ərazidən çıxarmaq barədə strateji qərarından sonra mümkün oldu ki, bu da Ankara tərəfindən mühüm diplomatik və hərbi qələbə kimi qiymətləndirildi (7). Əməliyyat nəticəsində Türk qüvvələri 4820 kvadrat kilometr ərazini, o cümlədən Ras-əl-Ayn və Tel-Əbyad şəhərlərini nəzarətə götürərək strateji M4 magistralını kəsdi (8). “Sülh çeşməsi” əməliyyatı SDQ-ni Suriya rejimi və Rusiyadan müdafiə axtarmağa məcbur etdi ki, bu da regiondakı güclər nisbətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açdı (9). Bu hərbi əməliyyatlar

Türkiyənin geosiyasi reallıqlar daxilində atdığı taktiki addımların ifadəsi idi və onların uğuru böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın razılığının alınması ilə birbaşa bağlı idi.

Nəticə etibarilə, Türkiyə “Fərat qalxanı” ilə başlayan, “Zeytun budağı” və “Sülh çeşməsi” hərəkətləri ilə davam edən bu prosesdə hibrid müharibə aparılması baxımından əhəmiyyətli təcrübə qazandı.

2. Milli təhlükəsizlik prioriteti: PKK/YPG təhdidi ilə mübarizə

Türkiyənin Suriya siyasətinin mərkəzi elementi Kürd İşçi Partiyası (PKK) tərəfindən yaradılan təhdidlə mübarizədir. Qeyd edilməlidir ki, PKK ABŞ və digər bir çox beynəlxalq subyektlər tərəfindən xarici terror təşkilatı kimi tanınmışdır (7). Təşkilat 1984-cü ildən etibarən Türkiyəyə qarşı silahlı mübarizəyə başlamış və fəaliyyətləri üçün tez-tez İraqın şimalındakı sığınacaqlardan istifadə etmişdir (7). Onun Suriya qolu olan Xalq Özünümüdafiə Qüvvələri (YPG) və ya Suriya Demokratik Qüvvələrinin (SDQ) nəzarət etdiyi ərazilərin genişlənməsi bu təhdidi daha da gücləndirmişdir. Türkiyə tərəfi dəfələrlə bəyan etmişdir ki, ABŞ tərəfindən SDQ-yə verilən silahlar sonradan PKK-nın əlinə keçir (1).

Piyada qüvvələri ilə yanaşı, PKK/YPG “hibrid müharibə” imkanlarını da inkişaf etdirmişdir. Bu imkanlara daşınan zenit-raket kompleksləri (MANPADS) və tank əleyhinə idarəolunan raket sistemləri (TƏİR) daxildir ki, bu da Türkiyənin nizami hərbi birləşmələri üçün ciddi təhlükə yaradır (10). Belə bir hərbi-siyasi şərait Ankaranı SDQ/ YPG-nin zərərsizləşdirilməsini öz xarici siyasətində əsas prioritet hesab etməyə məcbur etmişdir.

3. “Terrorsuz Türkiyə” təşəbbüsü və kürd məsələsi

Hal-hazırda Türkiyə “*Terrorsuz Türkiyə*” adlı təşəbbüsü həyata keçirir. Bu, PKK-nın münafişlərinin həlli və silahsızlaşdırılması üçün dövlət tərəfindən idarə olunan, hüquqi və konstitusiya əsasına dayanmış bir layihədir (11). Bu təşəbbüs Prezident Ərdoğan və Milliyyətçi Hərəkət Partiyasının (MHP) lideri Devlet Bahçeli tərəfindən dəstəklənmişdir (12). Dönüş nöqtəsi 2024-cü ilin oktyabrında PKK lideri Abdullah Öcalanın planı dəstəklədiyini və bütün kürd silahlı qruplarını döyüşü dayandırmağa çağırıldığını bildirdiyi bəyanat oldu.

2025-ci ilin mayında PKK özünün ləğvini və silahlı mübarizənin dayandırılmasını elan etdi ki, bu da simvolik bir hadisə oldu. Lakin planın uğurla həyata keçirilməsi Ankaranın müəyyən şərtləri icra etməsindən asılıdır. Bunlara ümumi əhv verilməsi, Öcalanın azad edilməsi və onun yeni siyasi partiyaya rəhbərlik etməsinə icazə verilməsi daxildir (11).

Hakimiyyət daxilində hazırda iki əsas narahatlıq mövcuddur. Bunlardan birincisi Suriyadakı son durumla bağlıdır. AKP rəhbərliyi, Türkiyənin PKK-nın bir qolu kimi xarakterizə etdiyi Suriya Demokratik Qüvvələri (SDQ) ilə Dəməşq administrasiyası arasındakı integrasiya böhranının necə nəticələnəcəyinin aydınlaşmasını zəruri hesab edir.

İkinci narahatlıq isə silahların buraxılması prosesi ilə bağlı sahədəki real vəziyyətin qeyri-müəyyənliyidir. Hakimiyyət dairələrində təşkilatın 11 iyulda keçirdiyi simvolik silah yandırma mərasimindən sonra, sahədəki son inkişafı tam müşahidə edilmədən qanuni tənzimləmə istiqamətində addım atmağın riskli olduğu qeyd olunur. Bəzi partiya rəhbərləri isə təşkilatın silahı yerə qoyma prosesində bir durğunluq yaşandığını bildirirlər.

Bu proses yalnız daxili məsələ deyil, eyni zamanda Suriyadakı geosiyasi vəziyyətlə sıx bağlıdır. Strateji məqsəd Suriyada SDQ ilə siyasi körpü yaratmaqdır. Bu, Türkiyəyə suriyalı kürd məsələsini ABŞ-ın dəstəklədiyi qüvvə ilə birbaşa hərbi qarşıdurma yolu ilə deyil, Dəməşqdə formalaşacaq yeni, Ankara ilə dost münasibətlər quran bir hökumətlə əməkdaşlıq şəraitində həll etmək imkanı verəcəkdir (11). Bu yanaşma “kobud güc” (hard power) tətbiqindən siyasi kooptasiyaya doğru strateji keçidi ifadə edir.

Qaçqınlar böhranı və repatriasiya

2011-ci ildə başlayan Suriya qaçqınları böhranı Türkiyə üçün əvvəlcə əhəmiyyətli daxili yükə, sonradan isə xarici siyasət alətinə çevrildi (2). Türkiyə dünyada ən çox suriyalı qaçqına ev sahibliyi

edən ölkələrdən biridir; rəsmi məlumatlara görə, ölkədə təxminən 3,2 milyon qeydiyyatdan keçmiş suriyalı var (5). Onlara tətbiq edilən hüquqi rejim əsasən "Müvəqqəti Mühafizə" (Temporary Protection) çərçivəsidir. 22 oktyabr 2014-cü ildən tətbiq olunan bu rejim qaçqınların tibbi, təhsil və müəyyən sosial xidmətlərə çıxışını təmin edir (6).

Prezident Ərdoğanın bəyanatlarına görə, Türkiyə qaçqınların qəbulu və ehtiyaclarının qarşılanması üçün 40 milyard dollardan artıq vəsait xərcləmişdir ki, bu da beynəlxalq maliyyə yardımının yetərsizliyini göstərir (14). Qaçqın axını mürəkkəb və ziddiyyətli iqtisadi nəticələrə yol açdı: bir tərəfdən ucuz işçi qüvvəsi təmin edərək, xüsusilə tikinti və kənd təsərrüfatı sektorlarında qeyri-rəsmi iqtisadiyyatı stimullaşdırdı (15), digər tərəfdən isə əmək haqlarının azalmasına və iş yerləri uğrunda rəqabətin artmasına səbəb olaraq yerli əhali arasında narazılıq yaratdı.

Qaçqın böhranı daxili siyasətin də mühüm mövzusa çevrildi. Hakim Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) başlanğıcda "açıq qapı" siyasətini "əxlaqi və dini borc" kimi təqdim etdiyi halda, Respublika Xalq Partiyası (CHP) və "İyi Parti" kimi müxalif qüvvələr qaçqınları iqtisadi yük və milli kimliyə təhdid kimi dəyərləndirərək onların repatriasiyasını (16) tələb edirdilər.

Əsəd rejiminin süqutundan sonra repatriasiya məsələsi daxili çağırışdan çıxaraq Türkiyənin təsirini gücləndirməyə yönəlmiş əsas strateji elementə çevrildi (2). Bu proses Türkiyəyə yeni Suriya dövlətinin formalaşmasında fəal iştirak etmək imkanı verir. Repatriasiya iki əsas formada həyata keçirilir: könüllü qayıdış və deportasiya. Rəsmi statistika və beynəlxalq agentliklərin hesabatları, xüsusilə 2024-cü ilin dekabrında Əsəd rejiminin süqutundan sonra kütləvi qayıdışların artdığını göstərir. EUAA və Türkiyə hökumətinin məlumatlarına görə, 2024-cü ilin sonunadək könüllü qayıdışların sayı on minlərlə ölçülürdüsə (2), 2025-ci ilin ortalarına qədər bu rəqəmin yüz minlərə çatdığı bildirilir.

Bərpa və ikitərəfli ticarət

Suriya bərpası 250-400 milyard dollar qiymətləndirilir ki, bu da Suriya iqtisadiyyatının imkanlarından xeyli artıqdır (17) Türkiyənin tikinti və müdafiə sənayeləri bu prosesdə əsas oyunçulardan birinə çevrilmək üçün əlverişli mövqedədir (2). Yeni Suriya keçid hökuməti ilə Ankara artıq əməkdaşlığın dərinləşdirilməsinə yönəlmiş bir sıra sazişlər imzalamış, o cümlədən Birgə İqtisadi və Ticarət Komitəsinin (JETCO) yaradılmasını razılaşdırmışdır (18). Məqsəd ikitərəfli ticarət dövrüyyəsini üç dəfə artırmaq və Türkiyəni vasitəsilə Suriya üzərindən Fars körfəzi ölkələri ilə birləşdirəcək nəqliyyat koridorlarını bərpa etməkdir ki, bu da qarşılıqlı fayda yaradacaq. Bu yanaşma iqtisadi tərəfdaşlığa, hakimiyyət yürütməyə deyil, can atıldığını göstərir, lakin bu planların həyata keçirilməsi Qərbin sanksiyalarının (13) aradan qaldırılmasından asılı olacaq.

4. Yeni strateji mənzərə: Əsəddən sonra Suriyada Türkiyə

2024-cü ilin dekabrında Əsəd rejiminin sürətli süqutu regionda ciddi hakimiyyət boşluğu yara-daraq, keçmiş rejimin əsas müttəfiqləri olan Rusiya və İranın təsirini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətdi. Bu geosiyasi dəyişiklik Türkiyəyə münafiqşənin "böyük qalibi" kimi çıxış etmək, yaranmış boşluğu doldurmaq və "Şaraa epoxası" Suriyasında ən mühüm siyasi-təhlükəsizlik tərəfdaşı kimi mövqelərini möhkəmləndirmək imkanı verdi (13). Hazırda Türkiyə Dəməşqdə formalaşmış Ankaraya dost hökumətlə birbaşa qarşılıqlı fəaliyyət göstərir; eyni zamanda, Rusiya hərbi birləşmələri artıq ölkənin şimal-şərqində kürd qüvvələrinə qarşı keçirilən əməliyyatlarda Türkiyəni məhdudlaşdıran amil rolunda çıxış etmir (19).

2025-ci ilin əvvəlində müvəqqəti prezident Əhməd əş-Şaraanın Ankaraya səfəri on il ərzində rəqib olmuş iki ölkə arasındakı münasibətlərdə "möhtəşəm dönüş" nöqtəsi oldu (13). Bu yeni tərəfdaşlığın kulminasiya nöqtəsi isə 2025-ci ilin avqustunda Suriyanın müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsinə yönəlmiş irimiqyaslı hərbi əməkdaşlıq sazişinin imzalanması idi (20).

5. Paktın əsas müddəaları və Türkiyənin strateji mövqeyi

Paktın əsas müddəalarına Türkiyə tərəfindən yeni Suriya ordusuna müasir silah sistemlərinin verilməsi, logistik dəstəyin göstərilməsi və hərbi təlimlərin keçirilməsi daxildir. Sazişin strateji məqsədi kürd qüvvələrinin yeni Suriya dövlətinin strukturuna inteqrasiyasını təmin etməkdir ki, bu da

Türkiyənin uzunmüddətli təhlükəsizlik narahatlıqlarına birbaşa cavabdır. Beləliklə, bu sənəd Türkiyənin birbaşa hərbi müdaxilə modelindən yeni, institusional tərəfdaşlıq yanaşmasına keçidini simvolizə edir (20).

Paktla yanaşı, Türkiyə Suriya ərazisində quru, dəniz və hava bazalarının yaradılmasını, o cümlədən ölkənin mərkəzi hissəsində – Palmira şəhərində iri aviabazanın qurulmasını planlaşdırır (13). Bu addım Ankaranın sərhəd bölgələrindən kənarda da uzunmüddətli hərbi mövcudluq niyyətini nümayiş etdirir. Bu, sadəcə sərhədlərini müdafiə edən reaktiv bir oyunçudan, regional prosesləri yönləndirən aktiv aktora çevrilmək ambisiyasının fiziki ifadəsidir. Sözügedən yeni ittifaq regional güc balansını fundamental şəkildə dəyişərək Ankara və Dəməşq arasında yeni geosiyasi ox yaradır. Bu reallıq Qərb dövlətləri arasında skeptisizm doğura bilər, çünki bu, ABŞ tərəfindən dəstəklənən kürd qüvvələrinin qismən muxtariyyət statusuna (20) birbaşa çağırışdır.

6. Tarazlaşdırma aktı: Rusiya, ABŞ və İranla münasibətlərdə yeni dinamika

Əsəd rejiminin süqutu Türkiyə ilə Rusiya arasındakı münasibətlərin kəsilməsinə səbəb olmadı; tərəflər hələ də *“rəqib əməkdaşlıq”* (adversarial collaboration) modeli üzrə fəaliyyət göstərirlər (3). Rusiya üçün Türkiyə, “Türk axını” qaz kəməri vasitəsilə Avropaya enerji resurslarının ixracı üçün son strateji marşrutun qorunması baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki ölkə İŞİD-in yenicən dirçəlməsinin qarşısının alınması və qeyri-regional dövlətlərin Cənubi Qafqazdan kənarlaşdırılması (“3+3” təşəbbüsü) məsələlərində ortaq maraqlara malikdir. Türkiyənin yeni Suriya hökuməti ilə birbaşa əməkdaşlıq etməsi və hərbi bazalar qurmaq planları Moskvanın regiondakı nüfuzunu azaltsa da, Rusiyanın Tartus və Xmeymimdəki bazalarını qorumaq naminə (19) pragmatik yanaşma nümayiş etdirəcəyi ehtimal olunur. ABŞ ilə münasibətlərə gəldikdə isə, Əsəd rejiminin süqutu gərginliyin yumşalmasına zəmin yaratdı. Hazırda hər iki dövlət NATO-nun gücləndirilməsi və yeni Suriya hökumətinin dəstəklənməsi istiqamətində əməkdaşlıq edir. ABŞ artıq PKK ilə əlaqəli olan SDQ ilə tərəfdaşlıqdan geri çəkilir, çünki onları İŞİD-lə mübarizədə artıq vazkeçilməz müttəfiq hesab etmir (13). Bu faktor ikitərəfli münasibətlərdəki əsas gərginlik səbəbini aradan qaldırır.

Nəhayət, yaxın müttəfiqi olan Əsəd rejiminin devrilməsi ilə İranın regiondakı təsiri “kəskin şəkildə azalmışdır” (19). Tarixi rəqabətin qalmasına baxmayaraq, hazırda hər iki ölkənin (Türkiyə və İran) kürd separatizmi ilə mübarizədə ortaq maraqları mövcuddur.

Gələcək perspektivlər və çağırışlar

Yeni Suriya hökuməti və Türkiyə vahid dövlət strukturunun qorunmasına sadıqlıqlarını bəyan etsələr də, daxili qeyri-sabitlik və xarici təzyiqlər (xüsusilə İsrail faktoru) ölkənin parçalanma ssenarisini gündəmdə saxlayır. “Terrorsuz Türkiyə” planı çərçivəsində Türkiyənin suriyalı kürdlərlə yaxınlaşma söyləri strateji təminat rolunu oynayır. Bu yanaşma, Suriyanın vahid qalmasından və ya parçalanmasından asılı olmayaraq, Türkiyənin regiondakı təsirini qoruyub saxlamasına (11) imkan verəcəkdir. Türkiyənin dəstəyi ilə yeni Suriya hökumətinin qarşısında duran əsas vəzifə bütün qeyri-dövlət silahlı birləşmələrinin vahid orduya inteqrasiyasını təmin etməkdir. SDQ artıq danışıqlara qoşulmuş və formalaşmaqda olan Suriya ordusuna inteqrasiya prosesinə başlamışdır. Lakin Xalq Özünümüdafiə Qüvvələri (XÖQ/YPG) hələ də öz paralel strukturlarını ləğv etməyə müqavimət göstərir. Bu vəziyyət yeni dövlətin bütövlüyü üçün ciddi təhlükə yaradır və gələcəkdə Dəməşq ilə Ankara arasında gərginliyə (4) səbəb ola bilər. Türkiyənin bərpa prosesindəki həlledici rolu onun Qərb dövlətlərini iqtisadi sanksiyaları ləğv etməyə inandırmaq qabiliyyətindən asılı olacaqdır (13). Birgə İqtisadi Komitənin yaradılması və yeni ticarət sazişlərinin imzalanması “yeni nəsil iqtisadi tərəfdaşlıq üzrə hərtərəfli saziş”ə yönəlmiş güclü siyasi iradənin göstəricisidir. Burada əsas məqsəd hegemonluq etmək deyil, qarşılıqlı iqtisadi inteqrasiyaya (18) nail olmaqdır.

Nəticə

Türkiyənin Suriyadakı maraqları mürəkkəb və çoxşaxəlidir; bu maraqların qısamüddətli təhlükəsizlik məqsədlərindən uzunmüddətli, institusional mövcudluğa doğru inkişaf etdiyi açıq-aşkar görünür. Əsəd rejiminin süqutundan sonra Türkiyə Suriyada əldə etdiyi siyasi, hərbi və iqtisadi rıçaq-

lardan özünün əsas strateji məqsədlərinə – milli təhlükəsizlik, iqtisadi fayda və daxili sabitliyə – nail olmaq üçün istifadə edir. Bu yeni strategiyanın təməlinə “Terrorsuz Türkiyə” daxili planı ilə xarici siyasət kursu arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə dayanır. PKK ilə potensial yaxınlaşma cəhdləri yalnız daxili məsələ deyil; bu, Türkiyəyə Suriyada SDQ ilə siyasi körpü yaratmağa imkan verən strateji addımdır və gələcəkdə yüksək xərclərlə müşayiət olunan hərbi əməliyyatların qarşısını alma potensialına malikdir. Belə bir yanaşma Ankaranı münaqişə tərəfindən konstruktiv tərəfdaşa çevirir.

Bu yeni strateji hesablamaların uğuru Türkiyə dövləti ilə PKK arasındakı barışın tam şəkildə reallaşmasından və bütün qeyri-dövlət silahlı birləşmələrinin vahid Suriya ordusuna hamar integrasiyasından asılıdır. Yeni era Türkiyəni regional mərkəzi dövlət kimi mövqeləndirsə də, o, digər böyük dövlətlərin, xüsusilə Rusiya və ABŞ-ın mürəkkəb və tez-tez ziddiyyətli maraqları arasında balans qorumağa davam etməlidir. Nəticə etibarilə, Türkiyə Suriyanın stabilləşdirilməsini əsas hədəf elan etsə də, ölkədə daimi hərbi bazalar yaratmaq və iqtisadi təsirini möhkəmlətmək istiqamətində atdığı addımlar müəyyən mənada hegemonik nəzarət forması kimi də qiymətləndirilə bilər. “Tərəfdaşlıq” ilə “dominatlıq” anlayışları arasındakı bu incə fərq növbəti illərdə analitik təhlillərin əsas mövzusu olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

Türk dilində:

1. BBC Türkçe. 5 soruda Türkiye'nin Afrin'e Yönelik Zeytin Dalı Harekâtı. London: BBC News Türkçe, 21 yanvar 2018 (<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42766283>)
2. Tok L., Temizer S.; Karacaoğlu B. Suriye İç Savaşında ÖSO'dan Milli Orduya. Ankara: Anadolu Ajansı, 9 oktyabr 2019. (<https://www.aa.com.tr/tr/baris-pinari-harekati/suriye-ic-savasinda-osodan-milli-orduya/1607023>)

İngilis dilində:

3. Abdulkareem F.A. Turkey's "Terror Free" Initiative: A Complex Geopolitical Landscape. Moskva: Russian International Affairs Council (RIAC), 8 sentyabr 2025. (<https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/columns/middle-east-policy/turkey-s-terror-free-initiative-a-complex-geopolitical-landscape/>). (müraciət tarixi: 08.01.2026)
4. Alterman J.B. and Adar S. Sinem Adar: Turkey's Syria Challenge. Washington: Center for Strategic & International Studies (CSIS), 28 yanvar 2025. (https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/2025-01/250128_Adar_Turkey_Syria.pdf)
5. Avdaliani E. Russo-Turkish Cooperation After Assad. Washington: Stimson Center, 29 aprel 2025. (<https://www.stimson.org/2025/russo-turkish-cooperation-after-assad/>)
6. Cafiero G. How Turkey is poised to be a key player in Syria's next chapter. London: The New Arab, 11 fevral 2025. (<https://www.newarab.com/analysis/how-turkey-poised-be-key-player-syrias-next-chapter>)
7. Emirates Policy Center. Terror-Free Türkiye Track Turns into Reconciliation with PKK, not Kurds. Abu Dabi: Emirates Policy Center, 23 sentyabr 2025. (<https://epc.ae/details/featured/-terror-free-turkiye-track-turns-into-reconciliation-with-pkk-not-kurds>)
8. Enab Baladi. To Enhance Economic Integration: Syrian-Turkish Trade Agreements. Ankara: Enab Baladi English, 7 avqust 2025. (<https://english.enabbaladi.net/archives/2025/08/to-enhance-economic-integration-syrian-turkish-trade-agreements/>)
9. Güneylioglu M. Reconsidering Turkey's Influence on the Syrian Conflict. London: Royal United Services Institute (RUSI), 31 yanvar 2025. (<https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/reconsidering-turkeys-influence-syrian-conflict>)
10. Gümüş A.Z. How Türkiye Crushed Terror and Ensured Regional Stability Through Operation Euphrates Shield. İstanbul: TRT Afrika, 24 avqust 2025. (<https://www.trtafrika.com/english/article/de1eb5d8b776>)
11. İletişim Başkanlığı. Erdoğan: Türkiye is Stepping Up Where Others Fail to Act. Ankara: Türkiye Respublikası Prezidentinin Kommunikasiyalar İdarəsi, 2024. (https://www.iletisim.gov.tr/english/cumhurbaskanimizin_kaleminden/detay/erdogan-turkey-is-stepping-up-where-others-fail-to-act)

12. International Rescue Committee (IRC). Economic Impacts of Syrian Refugees: Existing Research Review & Key Takeaways. Policy Brief No. 1. New York: IRC, 2016, 7 p. (https://www.rescue.org/sites/default/files/document/465/ircpolicy_briefeconomicimpactsofsyrianrefugees.pdf)
13. Kasapoğlu C. and Ülgen, S. In the Shadow of Guns: Armament Trends of the PKK & YPG Terrorist Network (EDAM Foreign Policy & Security 2021/07/EN; EN-72021). İstanbul: Centre for Economics and Foreign Policy Studies (EDAM), iyul 2021, 40 p. (<https://edam.org.tr/wp-content/uploads/2022/01/EN-72021-Final-YPG-PKK-Envanter.pdf>)
14. Kentmen-Çin Ç. And Sunay S, Baltepe N.E. Framing of Syrian Refugees in Turkish Politics: An Analysis of Turkish Grand National Assembly Debates//Journal of Immigrant & Refugee Studies. - 2025, pp. 1-15. DOI: 10.1080/15562948.2025. 2451342. (<https://doi.org/10.1080/15562948.2025.2451342>)
15. Kiwan B. Expanding Syria's Multilateral Development Bank Engagement.: Atlantic Council, 22 sentyabr 2025. (<https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/expanding-syrias-multilateral-development-bank-engagement/>)
16. MitKat Advisory Services. Turkey's New Defense Pact with Syria. Yeni Dehli: MitKat Advisory Services Pvt Ltd, avqust 2025. (<https://mitkatadvisory.com/weekly-risk-monitor/turkeys-new-defense-pact-with-syria/>)
17. ORSAM. Operation Peace Spring: Who won what?. Ankara: Middle East Center for Strategic Studies (ORSAM), 23 oktyabr 2019. (<https://orsam.org.tr/en/yayinlar/operation-peace-spring-who-won-what/>)
18. T.C. Daxili İşlər Nazirliyinin Mıqrasiya İdarəsi. Temporary Protection (Geçici Koruma). Ankara: Presidency of Migration Management, 2025. (<https://en.goc.gov.tr/temporary-protection>)
19. Thomas C., Zanoliti J. Turkey (Türkiye), the PKK, and U.S. Involvement: Chronology (IF11380). Vaşinqton: Congressional Research Service, 10 yanvar 2025, 3 p. (https://www.congress.gov/crs_external_products/IF/PDF/IF11380/IF11380.2.pdf)
20. UNHCR. Refugees and Asylum Seekers in Türkiye. Cenevrə: UNHCR, 2024. (<https://www.unhcr.org/tr/en/kime-yardim-ediyoruz/refugees-and-asylum-seekers-tuerkiye>)
21. Wikipedia. 2019 Turkish Offensive into Northeastern Syria (Operation Peace Spring). (https://en.wikipedia.org/wiki/2019_Turkish_offensive_into_northeastern_Syria)
22. Yıldız, G. Turkish-Russian Adversarial Collaboration in Syria, Libya, and Nagorno-Karabakh (SWP Comment 2021/C 22). Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP), 2021, 4 p. DOI: 10.18449/2021C22. (<https://www.swp-berlin.org/10.18449/2021C22/>)

Резюме

Сабина Мамедова

Стратегические интересы Турции и будущие траектории в Сирии после Башара Асада

В Сирии произошли радикальные изменения в стратегических интересах Турции после свержения режима Башара аль-Асада в конце 2024 года. Устранение Асада коренным образом изменило геополитический ландшафт, позволив Турции перейти от роли внешнего военного вмешателя к роли ключевого институционального партнера нового сирийского государства. Этот сдвиг объясняется взаимодействием сложных факторов – долгосрочных императивов национальной безопасности, экономических амбиций, связанных с восстановлением, и внутреннего политического давления, вызванного кризисом беженцев.

На первоначальном этапе Анкара ставила во главу угла свержение правительства Асада и поддерживала оппозиционные силы, последовательно отвергая сценарии децентрализации или федерализации, которые могли бы закрепить устойчивую курдскую автономию вдоль её границы. По мере интернационализации войны и того, как крупные державы формировали результаты на земле, Турция всё в большей степени адаптировалась к внешним ограничениям и рискам эскалации. В этих условиях Анкара приняла стратегию «опережающей обороны» и реализовала её через крупные трансграничные операции – «Щит Евфрата» (2016), «Оливковая ветвь» (2018) и «Источник мира» (2019), – направленные на предотвращение формирования непрерывного пояса под контролем YPG, снижение угроз со стороны ИГИЛ и создание контролируемых зон, способных поддержать гражданскую стабилизацию. После падения режима Асада ключевые цели Турции остаются прежними: стабилизация границы, нейтрализация угрозы, которую она связывает с РПК/YPG и аффилированными структурами, а также создание условий для репатриации беженцев. Однако предпочитаемые инструменты всё больше смещаются в

сторону дипломатии, экономического воздействия и институционального сотрудничества с дружественным переходным правительством, а не прямой конфронтации с Дамаском. Возвращение беженцев рассматривается одновременно как внутренняя необходимость и как стратегический инструмент, связанный с управленческой способностью, предоставлением услуг и созданием рабочих мест в районах возвращения. Постасадовский подход Турции сочетает приоритеты безопасности с вовлечённостью в восстановление, но остаётся ограниченным темпами внутренней консолидации Сирии, конкуренцией внешних акторов и неопределённостью санкционного режима и международного финансирования.

Ключевые слова: *Турция, Сирия, РПК / Отряды народной самообороны, репатриация, Операция “Источник мира”, Операция “Щит Евфрата”, Операция “Оливковая ветвь”, региональный баланс, политика восстановления*

Summary

Sabina Mammadova

Turkey's Strategic Interests and Future Trajectories in Post-Assad Syria

Radical changes occurred in Turkey's strategic interests in Syria after the overthrow of the Bashar al-Assad regime at the end of 2024. Assad's removal fundamentally altered the geopolitical landscape, allowing Turkey to shift from the role of an external military intervener to becoming the principal institutional partner of the new Syrian state. This change is explained by the interaction of complex factors – long-term national security imperatives, reconstruction-related economic ambitions, and domestic political pressure arising from the refugee crisis.

In the initial phase, Ankara prioritized the removal of the Assad government and backed opposition forces, while consistently rejecting decentralization or federalization scenarios that could enable durable Kurdish autonomy along its frontier. As the war internationalized and major powers shaped outcomes on the ground, Turkey increasingly adapted to external constraints and escalation risks. Within this context, Ankara adopted an “forward defense” posture and operationalized it through major cross-border operations – Euphrates Shield (2016), Olive Branch (2018), and Peace Spring (2019) – aimed at preventing a contiguous YPG-controlled belt, reducing ISIS threats, and establishing controlled zones that could support civilian stabilization. After Assad's downfall, Turkey's core objectives remain border stabilization, neutralizing the threat it associates with the PKK/YPG and affiliated structures, and enabling refugee repatriation. Yet the preferred instruments increasingly emphasize diplomacy, economic statecraft, and institutional cooperation with a friendly transitional government rather than direct confrontation with Damascus. Refugee return is treated as both a domestic necessity and a strategic tool, tied to governance capacity, service provision, and employment generation in areas of return. Turkey's post-Assad approach combines security priorities with reconstruction engagement, but it remains constrained by the pace of internal Syrian consolidation, external power competition, and the uncertain trajectory of sanctions and international financing.

Key words: *Turkey, Syria, PKK/YPG (Kurdistan Workers' Party / People's Protection Units), repatriation, Peace Spring, Euphrates Shield, Olive Branch, regional balance, reconstruction policy*

Rəyçi: *s.e.d., prof. İbrahimova Gülzar İsaxan qızı*

UOT 32

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4091>

QOÇ FİQRU: FƏRDİ KİMLİKDƏN KOLLEKTİV YADDAŞA

Sümbül GARAYEVA*

Daxil olub: 27 Yanvar 2026 | Qəbul edilib: 5 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 27 January 2026 | Accepted: 5 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *qoç fiquru, kollektiv yaddaş, sosial status, qəbir daşları, etno-mədəni irs*

Giriş

Azərbaycanın qədim dəfn ənənələrində qoç fiqurlu qəbir daşları yalnız məzar nişanı deyil, həm də fərdin sosial mövqeyini, gücünü və qoruyuculuq missiyasını ifadə edən simvolik sənət nümunələridir. Bu fiqurlar təsadüfi seçilmiş motivlər olmayıb; liderlik, icma daxilində nüfuz və mühafizəçilik anlayışlarını vahid vizual kodda birləşdirir. Beləliklə, qoç fiquru həm fərdi kimliyin, həm də kollektiv yaddaşın simvolu kimi çıxış edir.

Fiqurun seçilməsi, daşın materialı və işlənmə forması müəyyən bir məqsədə xidmət etmişdir. Məsələn, əhəng daşından istifadə həm abidənin uzunömürlüliyünü təmin etmiş, həm də onun vizual təsirini artırmışdır. Bu xüsusiyyətlər qoç fiqurlu qəbir daşlarının yalnız estetik deyil, həm də dərin sosial-mədəni və ideoloji mesaj daşıyıcısı olduğunu sübut edir.

Bu ənənə yalnız Azərbaycan coğrafiyası ilə məhdudlaşmamışdır. Anadolu və Orta Asiya bölgələrində də oxşar nümunələrin mövcudluğu göstərir ki, qoç fiquru türk dünyasında geniş yayılmış universal bir rəmzdır. Zaman və məkan dəyişsə də, bu simvol güc, qoruyuculuq və nəsil davamlılığı kimi fundamental ideyaları özündə qoruyub saxlamışdır [1, s. 43; 4, s. 63].

Azərbaycanın maddi-mədəni irsində qəbir daşları yalnız arxeoloji və memarlıq abidələri kimi deyil, həm də sosial strukturun, iqtisadi münasibətlərin və ideoloji dəyərlərin öyrənilməsində mühüm mənbə hesab olunur. Bu baxımdan, qoç fiqurlu daşlar xüsusi elmi maraq doğurur. Onlar fərdi kimlik, sosial status, hərbi və ya iqtisadi güc, eləcə də icma daxilindəki nüfuzun vizual təzahürüdür. Bu abidələr vasitəsilə Orta əsrlər və erkən Yeni dövr türk toplumlarının sosial iyerarxiyası, kollektiv yaddaş mexanizmləri və simvolik düşüncə sistemi haqqında mühüm elmi nəticələr əldə etmək mümkündür.

Qoç obrazının seçilməsi təsadüfi xarakter daşımır. Türk mifologiyasında və etnoqrafiyasında qoç; güc, məhsuldarlıq, qəhrəmanlıq və hamilik (qoruyuculuq) rəmzi kimi geniş yayılmışdır. Bu simvolun formalaşması köçəri və yarımköçəri həyat tərzilə bağlı olaraq, maldarlıq təsərrüfatının mühüm yer tutması ilə əlaqədardır. Odur ki, qoç fiqurunun qəbir daşlarında istifadə olunması həm də cəmiyyətin iqtisadi strukturunu və məişətini əks etdirən mühüm göstərici kimi qiymətləndirilə bilər.

Tarixən köçəri və yarımköçəri həyat tərzilə sürən türk tayfaları üçün qoç təkcə təsərrüfatın əsası deyil, həm də mühüm mifoloji obraz və onqon (totem) hesab olunurdu. Bu baxımdan, qoç fiqurunun qəbir daşlarında əbədləşdirilməsi mərhumun ruhunun əcdad ruhları ilə qovuşması və onun mənsub olduğu cəmiyyətə mənəvi qoruyuculuq etməsi inancı ilə sıx bağlıdır. Bu abidələr vasitəsilə cəmiyyət özünün tanınmış üzvlərini yad etməklə bərabər, həm də gələcək nəsillərə öz dəyərlərini, qəhrəmanlıq epopeyalarını və sosial normalarını ötürən bir yaddaş məkanı formalaşdırırdı.

Qoç fiqurlu qəbir daşlarının elmi tədqiqi təkcə incəsənət tarixi baxımından deyil, həm də etnoqrafiya, antropologiya və sosial tarix nöqteyi-nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu daşların üzərindəki təsvirlər, ölçülər, istiqamətlər və hətta seçilən daşın növü dövrün insanların dünyagörüşünü

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: karaeva.sumbul@mail.ru

şü, inanc sistemi və ictimai münasibətləri haqqında dəyərli məlumatlar ehtiva edir. Məsələn, abidənin ucaldıldığı coğrafi mövqe, onun məzarlıq daxilindəki yeri və ətrafdakı digər qəbirlərlə nisbəti icma daxilindəki sosial iyerarxiyanı oxumağa imkan verir. Bu mənada qoç fiqurlu qəbir daşları keçmiş cəmiyyətlərin sosial mənzərəsini canlandıran simvolik bir xəritə rolunu oynayır.

1. Qoç formalı qəbir abidələrinin Bakı nümunəsi

Bakı qədim və zəngin memarlıq irsi ilə tanınan bir şəhərdir. Burada qoç fiqurlu qəbir daşlarının mövcudluğu həm tarixi, həm də sosial-mədəni baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şəhərin tarixi mərkəzində, xüsusilə İçərişəhər ərazisində aşkar edilən nümunələr göstərir ki, qoç fiquru yalnız kənd və dağ mühitinin deyil, həm də şəhər həyatının mühüm vizual simvollarından biri olmuşdur.

İçərişəhərin daş fasadları, qapı dekorasiyaları və məhəllə evlərindəki heyvan fiqurları, o cümlədən, qoç və aslan təsvirləri – yalnız estetik məqsəd daşımamışdır. Daş üzərindəki həkk forması, abidənin ölçüsü və yerləşdiyi mövqe fərdi nüfuzu, eləcə də sahibinin sosial statusunu simvolizə etmişdir. Bu, qədim Bakı sakinlərinin memarlıq vasitəsilə mürəkkəb sosial mesajlar ötürmək qabiliyyətinə malik olduğunu sübut edir.

Material seçimində əhəng daşına üstünlük verilməsi burada da prioritet təşkil etmişdir. Bu materialın həm əlçatan, həm də işlənməsinin asan olması əsas amillərdəndir. Ən mühüm üstünlüyü isə cilalanma qabiliyyəti və üzərindəki motivlərin uzun müddət aşınmadan qorunmasına imkan verməsidir. Bu da qoç fiqurunun təsadüfi deyil, məqsədyönlü şəkildə seçildiyini və fərdin sosial statusunu gələcək nəsillərə ötürmək funksiyasını daşdığını göstərir [1, s. 45–46].

Bəzi Bakı nümunələrində qoç fiquru daha şərti və dekorativ üslubda işlənmişdir. Burada anatomik detallardan ziyada, stilizasiya (sadələşdirmə) ön plana çıxmışdır. Bu xüsusiyyət şəhər mədəniyyətində estetik və simvolik yanaşmanın daha üstün olduğunu nümayiş etdirir. Beləliklə, Bakı tapıntıları qoç fiqurunun yalnız kənd təsərrüfatı mühitinə aid olmadığını, həm də urban (şəhər) memarlığının sosial-mədəni indikatoruna çevrildiyini təsdiqləyir.

Bakı nümunələrinin tədqiqi göstərir ki, şəhər mühitində simvolik dil daha da zənginləşmişdir. İçərişəhər kimi məhdud bir ərazidə belə, fərqli dövrlərə aid qoç fiqurlarının rast gəlinməsi bu ənənənin əsrlər boyu davamlılığını sübut edir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Bakıdakı qoç fiqurlu qəbir daşları ilə Şirvanşahlar Sarayı kompleksindəki dekorativ elementlər arasında üslubi bənzərliklər mövcuddur. Bu, daş ustalarının həm saray memarlığında, həm də xalq sənətində eyni simvolik dildən istifadə etdiklərini göstərir.

Bundan əlavə, Bakıda aşkar edilən bəzi nümunələrdə qoçun buynuzları arasında və ya boynunda həkk olunmuş sadə həndəsi naxışlar və ya damğalar diqqət çəkir. Bu damğalar, ehtimal ki, mərhumun mənsub olduğu tayfanın, nəslin və ya birliyin nişanəsidir. Bu fakt qoç fiqurlu qəbir daşlarının fərdi kimlikdən kollektiv yaddaşa keçid prosesində mühüm vasitə olduğunu bir daha təsdiq edir. Daş üzərindəki bu kiçik işarələr fərdi öz tayfası və ya icması ilə əbədi olaraq əlaqələndirir, onu kollektivin ayrılmaz bir parçası kimi ölümsüzləşdirir.

2. Qoç formalı qəbir abidələrinin Şamaxı nümunəsi

Şamaxı tarixi boyunca mühüm siyasi və mədəni mərkəz kimi tanınmışdır. Burada qoç fiqurlu qəbir daşları yalnız dəfn nişanı deyil, həm də fərdi nüfuzun və icma daxilindəki sosial statusun vizual təzahürü kimi çıxış etmişdir. Şamaxı tapıntıları sübut edir ki, qoç fiquru həm iqtisadi fəaliyyəti, həm də cəmiyyətdəki tanınmışlıq dərəcəsini əks etdirən mühüm bir rəmz olmuşdur.

Kənd və dağətəyi ərazilərdə qorunub saxlanılmış nümunələr əsasən yerli əhəng daşından hazırlanmışdır. Bu material həkk olunan motivlərin həm qabarıq, həm də uzunömürlü olmasına şərait yaratmışdır. Fiqurların bəzən anatomik realizmlə, bəzən isə monumental və stilizə edilmiş formada təqdim olunması, sosial-mədəni mesajın estetikadan daha üstün tutulduğunu göstərir.

Şamaxı nümunələrində ölçü və dekorativ zənginlik baxımından ciddi fərqlər müşahidə olunur. Bəzi qəbir daşları sadə və minimalistik, digərləri isə mürəkkəb və detallı fiqurlarla işlənmişdir. Bu fərqlilik, icma daxilindəki sosial iyerarxiyanın, status və nüfuz fərqlərinin vizual inikasıdır. Tarixi və arxeoloji məlumatlar göstərir ki, Şamaxıda qoç fiqurlu qəbir daşlarının inkişafı XIII-XVII əsrlərdə

kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Bu dövrdə oturaq və yarımköçəri icmaların paralel mövcudluğu simvolun davamlılığını təmin edən əsas amil olmuşdur [2, s. 57].

Şamaxı abidələri həm də regional mədəni sintez baxımından əhəmiyyətlidir. Bu coğrafiyada müxtəlif etnik və mədəni qrupların qarşılıqlı təsiri nəticəsində simvolik formalar daha da zənginləşmişdir. Qoç fiqurunun müxtəlif variantları bu mədəni təmasın vizual göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Bundan əlavə, Şamaxı nümunələri dini və dünyəvi simvolların paralel istifadəsini nümayiş etdirir. Bəzi qəbir daşlarında epigrafiq yazılar (kitabələr), dini motivlər və heyvan fiqurları vəhdət təşkil edir. Bu fakt, Orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində dini inanc ilə sosial kimliyin paralel şəkildə ifadə olunduğunu, qədim türk ənənələrinin İslam mədəniyyəti ilə uğurla uzlaşdığını göstərir.

Şəkil 1.

Şamaxı nümunələri arasında diqqət çəkən digər mühüm cəhət, bəzi qoç fiqurlarının xüsusi postament üzərində ucaldılmasıdır. Bu quruluş fiqurun daha monumental görünməsinə və ətraf mühitdən vizual olaraq fərqlənməsinə şərait yaradırdı. Postamentin hündürlüyü və işlənmə keyfiyyəti, böyük ehtimalla, mərhumun sosial statusu ilə birbaşa mütənəsb idi. Uca postament üzərində dayanan qoç fiquru yalnız qəbir nişanı deyil, həm də ətrafa hökmranlıq edən, icmanı simvolik olaraq qoruyan lider heykəli təsiri bağışlayırdı. Bu baxımdan Şamaxı abidələri orta əsrlər şəhər cəmiyyətində fərdin nüfuzunu vurğulamaq üçün memarlıq və heykəltəraşlıq elementlərinin vəhdətdə istifadəsinə dair mükəmməl nümunədir.

Həmçinin Şamaxı və ətraf bölgələrdəki qoç qəbir daşlarının üzərindəki kitabələr xüsusi tədqiqat mövzudur. Bu kitabələr çox vaxt mərhumun adını, vəfat tarixini və bəzən də ona verilən epitətləri özündə əks etdirir. Bu cür *epigrafiq materiallar* həm dilçilik, həm də dövrün sosial tarixi baxımından müstəsna dəyərə malikdir. Onlar vasitəsilə Orta əsr Şamaxısında yaşamış şəxslərin adları, ləqəbləri və onların cəmiyyətdə hansı mənəvi dəyərlərlə xatırlandığı barədə konkret tarixi faktlar əldə etmək mümkündür.

3. Qoç formalı qəbir abidələrinin Qarabağ nümunəsi

Qarabağ Azərbaycan tarixində həm strateji, həm də mədəni baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu bölgədə qoç fiqurlu qəbir daşları icma daxilində sosial və etnik kimliyin bariz göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Mövcud nümunələr sübut edir ki, bu abidələr regionun çoxəsrlilik mədəni ənənələrinin məhsuludur.

XIII-XVII əsrlərdə bölgədə oturaq və yarımköçəri icmaların paralel yaşayışı qoç fiqurunun sosial və simvolik funksiyasını qoruyub saxlamışdır. Burada qoç; güc, hamilik (qoruyuculuq) və nəsil davamlılığının vizual ifadəsinə çevrilmişdir. Digər bölgələrdə olduğu kimi, burada da əhəng daşından istifadə məqsədyönlü xarakter daşmışdır. Materialın davamlılığı fiqurların uzun müddət qorunmasını təmin etmiş, bu isə sosial statusun və kollektiv yaddaşın nəsillər boyu ötürülməsinə xidmət etmişdir.

Qarabağ coğrafiyasındakı qoç qəbir daşları özünəməxsus monumental üslubu ilə seçilir. Burada qoç fiqurları daha iri ölçülü, buynuzları isə daha qabarıq və mürəkkəb naxışlarla təsvir edilmişdir. Bu, Qarabağın qədim daş ustalığı məktəbinin peşəkarlıq səviyyəsini göstərir. Bəzi tədqiqatçılar bu monumental yanaşmanı Qarabağın relyefi və tayfalar arasındakı güclü hərbcilik (alplıq) ənənəsi ilə əlaqələndirirlər. Hündür dağ ətəklərində və geniş yaylalarda ucaldılan bu nəhəng qoç heykəlləri uzaqdan belə asanlıqla seçilərək həm döyüşçülərin xatirəsini yaşatmış, həm də məkanın türk-islam kimliyini vurğulamışdır.

Tarixi mənbələrdə Qarabağın Cəbrayıl, Füzuli və Ağdam rayonları ərazilərində çoxsaylı qoç qəbir daşlarının olduğu qeyd edilir. Təəssüf ki, işğal dövründə bu abidələrin bir çoxu vandalizmə məruz qalmış, dağıdılmış və ya tamamilə məhv edilmişdir. Bu acı fakt qoç fiqurlu qəbir daşlarının nə dərəcədə güclü identiklik simvolu olduğunu bir daha sübut edir. Bir cəmiyyətin varlığının maddi sübutu olan bu daşların hədəf seçilməsi, onların daşdığı tarixi və mədəni mesajın rəqib tərəf tərəfindən də dərinlən anlaşıldığını göstərir.

Qarabağ nümunələri Anadolu və Orta Asiya bölgələrindəki oxşar abidələrlə həm forma, həm də semantik (məna) baxımından paralellik təşkil edir. Bu oxşarlıq, ortaq etno-mədəni yaddaşın və fundamental sosial dəyərlərin geniş bir coğrafiyada əsrlər boyu qorunub saxlanıldığını nümayiş etdirir [3, s. 48-50].

Qarabağdakı qoç fiqurları yalnız sosial və etnik kimliyin deyil, həm də regional siyasi və hərbi tarixlə bağlı simvolik mesajların daşıyıcısıdır. Tarixi proseslər, xüsusilə bölgədə cərəyan edən münəqişələr və siyasi transformasiyalar, kollektiv yaddaşın mühafizə olunması zərurətini daha da gücləndirmişdir. Bu kontekstdə qoç fiqurlu qəbir daşları həm də tarixi varisliyin və milli yaddaşın qorunması vasitəsi kimi çıxış etmişdir.

Bu abidələrdə monumental və realist yanaşmanın vəhdətdə mövcudluğu sosial statusun vizual olaraq qabardılmasına xidmət etmişdir. Fiqurun miqyası (böyüklüyü) və həkk olunma texnikasının mürəkkəbliyi fərdin icma daxilindəki nüfuzunu və oynadığı aparıcı rolu vurğulayan əsas amillərdir.

Şəkil 2.

4. Qoç formalı qəbir abidələrinin Anadolu və Orta Asiya nümunələri

Anadolu bölgəsində orta əsrlərdən günümüze qədər gəlib çatan qoç fiqurlu qəbir daşları, sosial statusun və kollektiv yaddaşın mühüm göstəricisi kimi çıxış edir. Fiqurların ölçüsü, plastik forması və məzarlıq daxilindəki yerləşməsi fərdin icma daxilindəki mövqeyini vizual şəkildə nümayiş etdirir. Bu abidələr qoç fiqurunun yalnız lokal bir element deyil, bütün türk dünyası üçün universal bir rəmz olduğunu sübut edir [4, s. 63; 5, s. 51-70].

Orta Asiya regionunda isə qoç fiqurlu qəbir daşları tez-tez zəngin epigrafiq yazılarla müşayiət olunur. Bu fakt onların yalnız estetik deyil, həm də dərin ideoloji və sosial mesaj daşıyıcısı olduğunu göstərir. Sözügedən abidələr nəsil davamlılığı, güc və tanınmışlıq kimi fundamental anlayışların tarixi yaddaşda qorunub saxlanılmasına xidmət etmişdir [6, s. 15–33].

Anadolu və Orta Asiya nümunələrinin müqayisəli təhlili göstərir ki, qoç fiquru türk dünyasında vahid simvolik sistemin ayrılmaz parçasıdır. Bu sistem fərdi və kollektiv identikliyin (özümlülüyün) mühafizəsində mühüm rol oynamışdır. Fiqurun müxtəlif regionlarda oxşar semantik məna daşması ortaq etno-mədəni yaddaşın mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir.

Bununla yanaşı, tədqiqat zamanı bəzi regional fərqlər də müşahidə olunur. Məsələn, Orta Asiyada epigrafiya mətnlərinin daha geniş yayılması, Anadolu nümunələrində isə dekorativ ornamentlərin üstünlük təşkil etməsi, bu simvolun lokal mədəni xüsusiyyətlərə və regionun bədii ənənələrinə uyğun adaptasiya olunduğunu göstərir.

Şəkil 3.

Nəticə

Qoç fiqurlu qəbir daşları Azərbaycanın və bütövlükdə türk dünyasının minillik mədəni irsinin ən etibarlı vizual mənbələrindən biridir. Bakı, Şamaxı və Qarabağ bölgələrindən əldə olunan nümunələr təsdiqləyir ki, bu abidələr yalnız dəfn nişanı olmaqla məhdudlaşmır; onlar həm də sosial statusun, fərdi qüdrətin, hamilik (qoruyuculuq) missiyasının və icma daxilindəki nüfuzun vizual simvoludur. Anadolu və Orta Asiya regionlarındakı oxşar nümunələr isə qoç fiqurunun lokal bir fenomendən daha geniş miqyasa malik olduğunu sübut edir. Bu rəmz bütün türk dünyasında ortaq etno-mədəni yaddaşın, sosial nizamın və kollektiv identikliyin (özümlülüyün) varisliyini təmin edən mərkəzi simvoldur.

Beləliklə, qoç fiqurlu qəbir daşları zamanın və məkanın sınağından keçmiş möhkəm bir mədəni körpü rolunu oynayır. Bu abidələr yalnız daş üzərində həkk olunmuş fiqurlar deyil, həm də türk toplumlarının minilliklər ərzində formalaşdırdığı sosial-mədəni sistemin, dünyagörüşünün və fəlsəfi düşüncəsinin canlı daşıyıcılarıdır. Onların öyrənilməsi keçmişimizlə gələcəyimiz arasındakı simvolik bağların dərk edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dili:

1. Əliyev R. Azərbaycanın qədim memarlıq və qəbir daşları. Bakı: Elm, 2012, 43 s.
2. Məmmədov T. Orta əsrlərdə türk qəbir abidələri və simvolizmi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 57 s.
3. Həsənov F. Qarabağ bölgəsində qoç fiqurlu qəbir daşları və sosial-mədəni məna // Tarix və arxeologiya jurnalı, 2016, 12(3), s. 48-50.

Türk dili:

4. Atalay H. Anadolu ve Türk Dünyasında Hayvan Figürlü Mezar Taşları. İstanbul: Kültür Yayınları, 2008, 63 s.
5. Yıldırım M. Anadolu'da Orta Çağ Mezar Taşlarında Hayvan Figürleri // Türk Sanat Tarihi Dergisi, 2011, 5(2), s. 51-70.
6. Karapetyan A. Sheep Figures on Tombstones in the South Caucasus // Journal of Caucasian Studies, 2014, 8(1), pp. 28-35.

Rus dili:

7. Алексеев В. Курганы и каменные изваяния в Центральной Азии. Алматы: Наука, 2005, с.15-33.

*Резюме**Сюнбюль Караева****Фигура барана: от индивидуальной идентичности к коллективной памяти***

В статье рассматриваются социальные, культурные и символические особенности надгробных памятников с изображением барана, которые занимают важное место в материальном и культурном наследии Азербайджана и тюркского мира. Основной целью исследования является выявление роли данных памятников не только как погребальных знаков, но и как визуального выражения индивидуальной идентичности, социального статуса и коллективной памяти.

В рамках исследования проведён сравнительный анализ форм, материалов и функций надгробных камней, обнаруженных в регионах Баку, Шемаха и Карабах. Установлено, что данные памятники характерны не только для сельской и горной среды, но и для городской культуры, где они выполняли функцию визуальной идентификации различных социальных групп. Использование известняка обеспечивало долговечность и выразительность данных памятников. Сравнительный анализ образцов из Анатолии и Центральной Азии показал, что фигура барана является общим этнокультурным символом всего тюркского мира. Этот символ играл важную роль в сохранении коллективной памяти, социальной структуры и культурной идентичности. В результате исследования установлено, что данные памятники являются важным источником исторической, социальной и идеологической информации. Бараньи фигурные надгробные камни ещё раз доказывают, насколько глубокие и древние у нас корни. Эти памятники – не просто куски камня, они являются живыми историческими свидетельствами, отражающими прошлое нашего народа, его верования, мировоззрение и социальную жизнь. Эти каменные памятники занимают важное место в нашей коллективной памяти. Они создают духовную связь между поколениями, не позволяют нам забыть прошлое и напоминают о нашей идентичности. Надгробные камни с изображением барана – это окаменевшая летопись нашей истории и ценные образцы нашего национально-культурного наследия.

Ключевые слова: *фигура барана, коллективная память, социальный статус, надгробные камни, этнокультурное наследие*

*Summary**Sumbul Garayeva****The Ram Figure: from Individual Identity to Collective Memory***

This article examines the social, cultural, and symbolic characteristics of ram-shaped tombstones, which occupy an important place in the material and cultural heritage of Azerbaijan and the broader Turkic world. The main aim of the study is to determine the role of these monuments not only as burial markers but also as visual representations of individual identity, social status, and collective memory.

The study includes a comparative analysis of the form, material, and functional features of ram-shaped tombstones found in the regions of Baku, Shamakhi, and Karabakh. The findings demonstrate that these monuments were characteristic not only of rural and mountainous areas but also of urban environments, where they served as markers of social differentiation and prestige. The use of limestone contributed to their durability and aesthetic impact. Furthermore, a comparison with examples from Anatolia and Central Asia reveals that the ram figure represents a common ethnocultural symbol across the Turkic world. It played a significant role in preserving collective memory, maintaining social order, and reinforcing cultural identity. The study concludes that ram-shaped tombstones function not only as artistic and funerary elements but also as carriers of historical, social, and ideological information. Ram-shaped gravestones once again prove how deep and ancient our roots are. These monuments are not merely pieces of stone; they are living historical examples reflecting our people's past, beliefs, worldview, and social life. These stone memorials form an important part of our collective memory. They create a spiritual bond between generations, prevent us from forgetting our past, and remind us of our identity. Ram-figured gravestones are the petrified chronicle of our history and valuable examples of our national and cultural heritage.

Key words: *ram figure, collective memory, social status, gravestones, ethno-cultural heritage*

Rəyçi: t.ü.f.d., dos. Rüstənova Aybəniz Vilayət qızı

UOT 32

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4094>

SIYASI HAKİMİYYƏTİN QƏRAR QƏBULETMƏ MEXANİZMLƏRİNİN TƏHLİLİ

Nadir MİRZƏLİZADƏ*

Daxil olub: 5 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 7 Yanvar 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 5 December 2025 | Accepted: 7 January 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *siyasi hakimiyyət, güc balansı, siyasi liderlik, qərar qəbuletmə, legitimlik*

Giriş

Institusional strukturların fəaliyyətini və dövlətin strateji istiqamətlərini müəyyənləşdirən, cəmiyyətin idarə olunmasının əsas dayaqlarından biri kimi siyasi hakimiyyəti xarakterizə etmək olar. Müasir dövrdə dövlətlərin üzləşdiyi çoxtərəfli çağırışlar (informasiya axınının sürətlənməsi, qlobal siyasi rəqabətin artması, ictimai gözləntilərin yüksəlməsi və sosial-iqtisadi proseslərin mürəkkəbləşməsi) siyasi hakimiyyətin qərar qəbuletmə mexanizmlərində bir sıra yeni tələblər ortaya çıxarır. Bu situasiya hakimiyyətin təkcə formasını və strukturunu deyil, həm də qərarların necə qəbul edildiyini, hansı təsir formalarından istifadə olunduğunu, eləcə də burada hansı aktorların rol oynadığını dərinlən araşdırmağı zəruri edir [2, s. 250].

Elmi ədəbiyyatda siyasi hakimiyyətin ən dinamik komponentlərindən biri kimi qərar qəbuletmə mexanizmləri aparıcı yer tutur. Bu mexanizmlər vasitəsilə dövlət müəyyən situasiyalara reaksiya verir; başqa sözlə, strateji hədəflərini formalaşdırır və ictimai münasibətlərin idarə olunmasına dair siyasətlər müəyyənləşdirir. Hakimiyyətin təsir imkanlarının dərk edilməsində bir sıra amillər rol oynayır. Buraya qərar qəbuletmədə iştirak edən qurumların qarşılıqlı münasibətləri, güc balansı, hüquqi çərçivə, qeyri-rəsmi təsir kanalları və siyasi mədəniyyətin spesifik xüsusiyyətləri aid edilə bilər. Bu cür mexanizmlərin analizi siyasi sistemin mahiyyətini aydınlaşdırmaqla yanaşı, idarəetmə keyfiyyətinin hansı amillərdən asılı olduğunu da göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, modern siyasi sistemlərdə qərar qəbuletmə prosesi bir çox hallarda yalnız hüquqi və institusional çərçivələrlə məhdudlaşmır. Burada informasiya mühiti, maraq qrupları, ictimai rəy, media, beynəlxalq təsirlər, hətta liderlərin şəxsi siyasi üslubu belə böyük rol oynayır. Bu amillərin qarşılıqlı təsiri siyasi hakimiyyətin real şəraitdə necə fəaliyyət göstərdiyini anlamaq üçün mühüm analitik çərçivə yaradır.

1. Qərar qəbuletmə prosesinin siyasi mahiyyəti

Siyasi hakimiyyətin ən mühüm funksiyalarından biri kimi cəmiyyətin inkişafını təmin edən, sosial münasibətləri tənzimləyən və dövlətin uzunmüddətli hədəflərini müəyyənləşdirən qərarların qəbul edilməsini qeyd etmək olar. Qərar qəbuletmə siyasi sistemin “ürəyi” kimi xarakterizə edilə bilər. Bu proses vasitəsilə hakimiyyətin təsir dairəsi formalaşır, dövlətin real idarəçilik gücü ortaya çıxır və siyasi məqsədlərin əməli fəaliyyətə çevrilməsi mümkün olur [5, s. 1-10]. Qərar qəbuletmə yalnız texniki idarəetmə prosesi deyil; o həm də hakimiyyət münasibətlərinin ən konkret şəkildə təzahür etdiyi siyasi aktdır. Bu üzdən prosesin mahiyyəti rəsmi prosedurlarla məhdudlaşmır; bu proses sosial, iqtisadi, mədəni və psixoloji faktorların qarşılıqlı təsiri ilə formalaşır.

İlk növbədə, siyasi qərarların mahiyyətini anlamaq üçün prosesin konturlarını müəyyən etmək lazımdır. Adətən qərar qəbuletmə bir neçə əsas mərhələni əhatə edir ki, buraya problemin müəyyən-

*doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: nadirmirzalizade@gmail.com
ORCID: 0009-0008-5622-2151

ləşdirilməsi, məlumatların toplanması və təhlili, alternativlərin müəyyənləşdirilməsi, optimal variantın seçilməsi və nəhayət, qərarın icrası aid edilir [5, s. 10]. Bu mərhələlərin hər biri siyasi kontekstdən təsirlənir və bəzən formal prosedurların fövqündə duran qeyri-formal amillərlə tamamlanır. Məsələn, rəsmi olaraq qərarların parlamentdə yaxud hökumət kabinetində qəbul edildiyi görünə bilər, lakin qərar qəbuletmə prosesinə lobbı qrupları, elita dairələri, liderlərin şəxsi münasibətləri, beynəlxalq amillər və ictimai rəy də təsir göstərir. Bu kimi faktorlar siyasi məkanın dinamikliyini, eləcə də çoxlaylıqlığını artırır.

Qərar qəbuletmə prosesinin siyasi mahiyyəti, həmçinin onun legitimliklə olan sıx bağlılığı ilə xarakterizə olunur. Hakimiyyət tərəfindən qəbul edilmiş qərarların ictimai qəbul səviyyəsi, eləcə də həmin qərarların nə dərəcədə əsaslı, ədalətli və şəffaf görünməsi siyasi sistemin ümumi stabilliyini müəyyənləşdirir. Legitimliyin yalnız hüquqi əsaslardan qaynaqlandığını demək kifayət deyil. Qərarların necə qəbul edildiyi, hansı dəyərlərə söykəndiyi və cəmiyyətin gözləntiləri ilə nə dərəcədə üst-üstə düşdüyü legitimlik səviyyəsinə birbaşa təsir edir [12, s. 1200-1220]. Şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinin zəif olduğu sistemlərdə qərarların legitimliyi daim şübhə altına düşür və bu kimi neqativ hallar siyasi hakimiyyətin səmərəliliyini azalda bilər. Məhz bu səbəbdən müasir siyasi idarəetmədə qərar qəbuletmə mexanizmləri, bir çox hallarda, cəmiyyətin müxtəlif qruplarının maraqlarını nəzərə alan açıq və məlumatlı proseslər üzərində qurulur. Qərar qəbuletmə, eyni zamanda, güc münasibətlərinin praktiki təzahürü hesab olunur [7, s. 201-215]. Hökumət, parlament, prezidentlik institutu, yerli idarəetmə orqanları, məhkəmə hakimiyyəti, elitalar və qeyri-dövlət aktorları prosesə müxtəlif səviyyələrdə təsir göstərir. Bu təsirin intensivliyi siyasi sistemin strukturundan, hakimiyyətin səlahiyyət bölgüsündən və siyasi mədəniyyətdən asılıdır. Məsələn, parlamentli respublika idarəetməsinə əsaslanan dövlətlərdə qərar qəbuletmə daha çox institusional prosedurlara söykənsə də, prezident respublikalarında liderlik faktoru daha dominant olur. Bəzi dövlətlərdə isə qeyri-rəsmi elita şəbəkələri və maraq qrupları qərarların hansı istiqamətdə formalaşacağına ciddi şəkildə təsir göstərir. Bu da fərqli siyasi sistemlər arasında müqayisəli analiz aparmağı zəruri edir. İnformasiya mühitinin transformasiyası XXI əsrdə qərar qəbuletmə prosesinin mahiyyətini dəyişdirən mühüm amillərdən biridir.

Müasir dövrdə sosial media, rəqəmsal kommunikasiya vasitələri və global informasiyanın əlçatanlığı kimi amillər həm ictimai rəyin formalaşmasını sürətləndirir, həm də siyasi aktorların davranışını dəyişdirir. İctimaiyyət artıq daha məlumatlıdır; insanlar qərarların necə qəbul edildiyini yaxından izləyir, bu isə siyasi hakimiyyəti daha çevik, açıq və hesabatlı olmağa məcbur edir. Bir sıra hallarda ictimai təzyiq rəsmi qərarların məzmununa, yaxud da qəbul edilməsinə birbaşa təsir göstərə bilər. Beləliklə, qərar qəbuletmə prosesinin siyasi mahiyyəti onun çoxfaktorluluğu, çoxmərhələliliyi və çoxaktorluluğu kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [9, s. 20-40]. Bu prosesi təkcə dövlət idarəetməsinin texniki tərəfi kimi xarakterizə etmək düzgün olmazdı; o həm də siyasi hakimiyyətin real gücünün təzahürüdür. Qərarların qəbul edilmə mexanizmini anlamaq hakimiyyətin funksionallığını, malik olduğu təsir vasitələrini və cəmiyyətdə doğurduğu nəticələri dərk etmək üçün əsas amillərdən biri hesab olunur. Bu səbəbdən siyasi hakimiyyətin tədqiqində qərar qəbuletmə mexanizmlərinin analizi mühüm əhəmiyyət daşıyır və müasir siyasi elmlərin ən aktual istiqamətlərindən biri kimi ön plana çıxır [8, s. 50-70].

2. Hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyət və güc balansı

Hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsünü və güc balansını araşdırmaq siyasi hakimiyyətin mahiyyətini dərinlən anlamağın əsas yollarından biri hesab olunur. Hər bir siyasi sistem – istər demokratik, istərsə də qeyri-demokratik modellər – öz daxili dinamikasını məhz gücün necə paylandığı və hansı orqanın qərar qəbuletmə prosesinə hansı səviyyədə təsir göstərdiyi üzərində qurur. Bu baxımdan səlahiyyət bölgüsü yalnız konstitusion norma deyil, həm də siyasi prosesin praktik strukturunu müəyyənləşdirən əsas mexanizmdir. Güc balansının formalaşma qaydaları siyasi hakimiyyətin fəaliyyət səmərəliliyinə, legitimliyinə, eləcə də hakimiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə birbaşa təsir edir [4, s. 50-60].

Səlahiyyət bölgüsü hüquqi çərçivəyə əsaslansa da, real güc balansı bir çox hallarda kağız üzərindəki formal qaydalardan fərqli şəkildə təzahür edir. Konstitusiyaya görə, adətən icraedici, qanun-

verici və məhkəmə hakimiyyəti arasında səlahiyyət bölgüsü müəyyən edilir. Lakin bu bölgünün real həyatda necə işlədiyi siyasi mədəniyyət, elita münasibətləri, liderlik üslubu, dövlət qurumlarının institusional yetkinlik səviyyəsi və ictimai nəzarət mexanizmlərinin gücü kimi faktorlarla müəyyən olunur. Buna görə də güc balansını anlamaq üçün yalnız hüquqi sənədlərə deyil, eləcə də sistem daxilində mövcud olan faktiki təsir kanallarına diqqət yetirmək lazımdır.

İcraedici hakimiyyətin siyasi sistemdəki rolu bir çox hallarda dominant xarakter daşıyır. Prezidentlik institutunun və hökumətin səlahiyyət sahəsi geniş olduqda, qərar qəbuletmə prosesinin istiqamətini birbaşa icra orqanları müəyyən edir. Bu hal, xüsusilə siyasi liderliyin güclü olduğu, dövlət aparatının mərkəzləşdirildiyi və nümayəndəli orqanların təsir imkanlarının məhdud olduğu siyasi sistemlərdə daha aydın şəkildə əks olunur. İcra hakimiyyətinin üstün rol oynaması bəzi hallarda idarəçilik səmərəliliyini artırma bilsə də, digər tərəfdən qərar qəbuletmə prosesini qeyri-şəffaflaşdırma və institusional balansı zəiflədə bilər [2, s. 120].

Qanunverici hakimiyyətin gücü, icraedici hakimiyyətdən fərqli olaraq, siyasi sistemin nə dərəcədə inklüziv və iştirakçı olduğunu müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir [3, s. 120]. Parlamentlər siyasi qərarların qanuniliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır; lakin qanunverici orqanın real təsir gücü ölkələr arasında ciddi şəkildə fərqlənir. Onu da qeyd etmək ki, bəzi sistemlərdə parlament yalnız formal təsdiq funksiyasına malik olur və qərarların əsas istiqaməti icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilir. Digər hallarda isə parlament həm siyasi nəzarət mexanizmi kimi fəaliyyət göstərir, həm də qərar qəbuletmə prosesinin mühüm iştirakçısına çevrilir. Parlamentin təsir gücü siyasi partiya sisteminin quruluşu, fraksiyaların müstəqillik səviyyəsi və siyasi rəqabətin dərəcəsi ilə sıx bağlıdır.

Məhkəmə sistemi güc balansının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Məhkəmə hakimiyyəti müstəqil fəaliyyət göstərdiyi təqdirdə qəbul olunan qərarların hüquqi əsasının möhkəmləndirilməsi, hakimiyyət özbaşnalığının qarşısının alınması və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi prosesi daha effektiv xarakter alır. Lakin müasir dövrdə bəzi siyasi sistemlərdə məhkəmə hakimiyyəti yalnız formal müstəqilliyə malikdir və faktiki olaraq siyasi təsir altına düşür. Belə hallarda güc balansı pozulur, nəticədə qərar qəbuletmə prosesi tək mərkəzli hakimiyyətin iradəsi ilə məhdudlaşır. Müasir dövrdə güc balansına təsir edən mühüm faktorlardan biri də qeyri-rəsmi təsir kanallarıdır. Həmin aktorlar çox zaman konstitusional çərçivədə görünməsələr də, real siyasi proseslərdə həlledici rol oynayrlar. Gücün faktiki paylanmasına birbaşa təsir göstərən amillərə elita şəbəkələrini, iqtisadi gücə malik qrupları, yüksək vəzifəli şəxslər arasındakı şəxsi münasibətləri, lobbicilik elementlərini və beynəlxalq aktorların təsirini aid etmək olar. Bu kanalların nüfuzu artdıqca, formal səlahiyyət bölgüsü ilə real güc bölgüsü arasındakı fərq daha da dərinləşir.

XXI əsrdə güc balansının formalaşmasına təsir edən rəqəmsallaşma, informasiya axınının sürətlənməsi və sosial medianın güclənməsi kimi yeni amillər ortaya çıxmışdır. Bu səbəbdən, bir sıra məqamlarda ictimai rəy və media təzyiqi güc balansına daxil olan yeni aktor kimi çıxış edir. Sosial medianın geniş müzakirə platformasına çevrildiyi siyasi mühitlərdə icra və qanunverici hakimiyyət orqanları artıq öz qərarlarını daha ehtiyatla formalaşdırmağa məcbur qalırlar. Günümüzdə hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyət və güc balansı siyasi sistemin dayanıqlığını, idarəetmənin səmərəliliyini və qərar qəbuletmə mexanizmlərinin şəffaflığını müəyyən edən ən vacib amillərdən biridir [10, s. 90]. Güc balansının düzgün qurulduğu sistemlərdə qərarlar daha rasionallıqla qəbul edilir və bu şərəitdə siyasi legitimlik daha da güclənir. Beləliklə, siyasi hakimiyyətin mahiyyətini anlamaq üçün güc bölgüsünün dəqiq analizi fundamental əhəmiyyətə malikdir.

3. Siyasi liderin qərar qəbuletmə modelinə təsiri

Liderlik amili siyasi hakimiyyətin fəaliyyətində fundamental əhəmiyyət daşıyır. Müasir siyasi sistemlərdə qərar qəbuletmə mexanizmləri yalnız institusional çərçivə ilə məhdudlaşmır; bu proses siyasi liderin şəxsi xüsusiyyətləri, idarəçilik üslubu, strateji baxışları və siyasi davranış mədəniyyəti ilə də formalaşır. Liderlik fenomeni bəzən formal prosedurlardan daha müəyyənəddici rol oynayaraq qərarların istiqamətini, sürətini və məzmununu dəyişmək gücünə malikdir. Bu səbəbdən siyasi liderin qərar qəbuletmə modelinə təsirinin analizi siyasi hakimiyyətin mahiyyətini anlamaq üçün əsas analitik istiqamətlərdən biri hesab olunur [6, s. 200]. Siyasi liderin təsir imkanları, ilk növbədə, onun şəxsi

keyfiyyətləri ilə birbaşa və sıx əlaqəlidir [11, s. 545-570]. Liderin xarizması, ünsiyyət bacarıqları, strategiya qurmaq qabiliyyəti, eləcə də riskə münasibəti kimi xüsusiyyətlər qərarların formalaşmasına birbaşa təsir edir. Xarizmatik liderlər, bir qayda olaraq, daha cəsarətli, sürətli və mərkəzləşdirilmiş qərar qəbuletmə modellərinə üstünlük verirlər [12, s. 212].

Bu tip liderlər ictimai dəstəyi yüksək səviyyədə səfərbər etmək qabiliyyətinə malik olduqları üçün siyasi sistemdə güc balansını onların lehinə dəyişə bilər. Digər tərəfdən, texnokratik liderlər daha analitik, tədqiqat əsaslı və kollektivçi qərar modellərinə meyilli olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi fərqlər fərqli siyasi sistemlər arasında olduğu kimi, eyni sistem daxilində müxtəlif zaman kəsiyində də özünü göstərə bilər. Qərar qəbuletmə prosesinə liderin siyasi təcrübəsi və intellektual hazırlığı da ciddi təsir edir. Təcrübəli liderlər, mürəkkəb situasiyalarda daha çevik davranaraq riskləri dəqiq hesablayır və alternativ ssenariləri obyektiv qiymətləndirirlər. Təcrübəsiz liderlər isə, əksinə, daha emosional reaksiya verər, eləcə də gözlənilməz qərarlar qəbul edərək siyasi sistemdə qeyri-sabitlik yarada bilərlər. Bu səbəbdən liderin qərar qəbuletmə üslubu təkcə onun fərdi keyfiyyətlərinə deyil, həmçinin keçmiş siyasi təcrübəsinə və intellektual hazırlığına söykənir [1, s. 100].

Siyasi liderin təsir imkanlarını artıran digər vacib məsələ onun institusional mövqeyidir. Başqa sözlə, prezidentlik institutunun güclü olduğu sistemlərdə liderlərin qərar qəbuletmə prosesindəki rolu daha dominant xarakter daşıyır. Bu, hüquqi səlahiyyətlərin genişliyi və liderin siyasi sistem daxilində mərkəzi fiqur kimi çıxış etməsi ilə sıx bağlıdır. Parlamentar sistemlərdə isə, fərqli olaraq, liderin təsir gücü daha çox onun partiya daxilindəki mövqeyindən, koalisiya əlaqələrindən və parlament çoxluğu üzərindəki nəzarət səviyyəsindən asılıdır. Beləliklə, liderlik anlayışı təkcə şəxsi keyfiyyətlərdən ibarət deyil; o, həm də institusional çərçivədən qaynaqlanan struktural bir amildir.

Liderin qərar qəbuletmə modelini müəyyənləşdirən vacib mexanizmlərdən biri də qeyri-rəsmi təsir kanallarıdır. Siyasi liderlər formal məsləhətçi qrupları ilə yanaşı, qeyri-rəsmi şəbəkələrdən, şəxsi etibar etdikləri şəxslərdən, ailə üzvlərindən, həmçinin elita dairələrindən də məlumat ala bilərlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təsir kanalları bəzən formal prosedurlardan daha güclü olur və qərarların mahiyyətinə dərinlən təsir göstərir. İcra hakimiyyətinin mərkəzləşdirildiyi siyasi sistemlərdə bu təsir vasitəsi daha qabarıq görünür [3, s. 120-130]. Siyasi liderin ictimaiyyətlə əlaqə modeli də qərar qəbuletmə prosesinə təsir göstərən ən əhəmiyyətli faktorlardan biridir. Geniş ictimai dəstəyə söykənən liderlər, bir qayda olaraq, daha populist və xalq kütlələrinin maraqlarını əks etdirən qərarlara üstünlük verirlər. Bunun əksinə, idarəetmədə elitar üsluba üstünlük verən liderlər qərar qəbuletmə prosesini institusional çərçivə daxilində həyata keçirməyə çalışır və ictimai rəy faktorunu əsas amil kimi dəyərləndirmirlər. Müasir dövrdə rəqəmsal kommunikasiya vasitələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq lider-cəmiyyət münasibətləri daha dinamik və birbaşa xarakter almışdır. Bu amil liderlərin qərar qəbuletmə sürətini artırmaqla yanaşı, həm də onları ictimai təzyiq qarşısı daha həssas edir.

Liderin qərar qəbuletmə modelinin effektivliyini müəyyən edən əsas amillərdən biri də siyasi sistem daxilindəki legitimlik səviyyəsidir. Legitimlik təkcə seçki nəticələrindən və ya hüquqi prosedurlardan qaynaqlanan bir anlayış deyil; o, həm də liderin nəticə əldə etmə qabiliyyəti, cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun addımlar atması və siyasi sabitlik yaratması kimi mühüm komponentlərdən formalaşır. Legitimlik səviyyəsi yüksək olan liderlərin qərarları daha sürətli icra olunur və bu qərarlar ictimaiyyət tərəfindən daha az müqavimətlə qarşılanır [12, s. 956]. Siyasi liderlik qərar qəbuletmə prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Liderin şəxsi xüsusiyyətləri, təcrübəsi, institusional mövqeyi, qeyri-rəsmi təsir şəbəkələri və ictimai rəyə münasibəti qərar qəbuletmə modelinin formasını və nəticəsini müəyyənləşdirir. Beləliklə, siyasi hakimiyyətin strukturunu dərinlən anlamaq üçün lider fenomeninin təhlili qaçılmazdır.

Nəticə

Tədqiqat göstərir ki, siyasi qərarlar təkcə hüquqi prosedurların məhsulu deyil, həm də sosial, siyasi və institusional təsir amillərinin kompleks qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Müasir dövrdə siyasi hakimiyyət çoxvektorlu təsirlər altında fəaliyyət göstərir və qərarların qəbul edilməsi həm daxili, həm də xarici faktorlarla şərtlənir. Bu baxımdan, qərar qəbuletmə prosesinin təhlili siyasi sistemin işləmə mexanizmini anlamaq üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır. Prosesin siyasi mahiyyəti sübut edir ki,

qərarların qəbul edilməsi yalnız texniki idarəetmə aktı deyil, həm də güc münasibətlərinin birbaşa təzahürüdür. Qərarlar müxtəlif sosial qrupların maraqlarını əks etdirməklə siyasi sistem daxilindəki faktiki təsir vasitələrini üzə çıxarır. Məqalədən aydın olur ki, qərar qəbuletmənin keyfiyyəti siyasi legitimlik, ictimai etimad və idarəetmə səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır. Siyasi sistemin dayanıqlılığı hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyət və güc balansının nə dərəcədə düzgün qurulmasından asılıdır. Başqa sözlə, formal səlahiyyət bölgüsü ilə faktiki güc bölgüsü arasında fərqi dərinləşməsi siyasi proseslərdə qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Beləliklə, səmərəli siyasi idarəetmənin əsas şərtləri kimi institusional sabitlik, güclər bölgüsünün şəffaflığı və qarşılıqlı nəzarət mexanizmlərini qeyd etmək olar. Siyasi liderin qərar qəbuletmə modelinə təsirinə nəzər saldıqda aydın olur ki, liderlik fenomeni siyasi hakimiyyətin strukturunda həlledici rola malikdir. Liderin şəxsi keyfiyyətləri, təcrübəsi, idarəçilik üslubu və ictimaiyyətlə münasibəti kimi amillər qərarların məzmununa, eləcə də icra mexanizmlərinə bilvasitə təsir göstərir. Bu da siyasi hakimiyyətin yalnız institusional çərçivələrlə məhdudlaşmadığını, eləcə də fərdi liderlik amili ilə formalaşdığını açıq şəkildə nümayiş etdirir.

Nəticə etibarilə, tədqiqat sübut edir ki, siyasi hakimiyyətin mahiyyətini dərinlən anlamaq üçün qərar qəbuletmə mexanizmlərinin, güc balansının və liderlik faktorunun kompleks şəkildə araşdırılması fundamental əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

Türk dilində:

1. Arı T. Uluslararası İlişkiler Teorileri. Bursa: MKM Yayıncılık, 2013, 624 s.
2. Çetin H. Siyaset Bilimi: Kavramlar ve Kurumlar. İstanbul: Siyasal Kitabevi, 2016, 392 s.
3. Kapani M. Politika Bilimine Giriş. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2010, 344 s.
4. Kuzu B. Kuvvetler Ayrılığı ve Demokrasi. Ankara: Orion Yayınları, 2008, 312 s.

İngilis dilində:

5. Allison G. Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis. Boston: Little, Brown, 1971, 338 p.
6. Burns J. Leadership. New York: Harper & Row Publisher, 1978, 530 p.
7. Dahl R. The Concept of Power. New York: Behavioral Science, 2(3), 1957, pp. 201–215.
8. Easton D. A systems Analysis of Political Life. New York: Wiley, 1965, 560 p.
9. Lukes S. Power: A Radical View (2nd ed.). London: Palgrave Macmillan, 2005, 230 p.
10. Peters B. Governance, Politics and the State (2nd ed.). London: Palgrave Macmillan Publisher, 2019, 268 p.
11. Rosati J. The Politics of Foreign Policy Decision Making // Policy Studies Journal, 1981, 9(4), pp. 545-570.
12. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology (Vols. 1–2). University of California Press, 1978, 1469 p.

Резюме

Надир Мирзализаде

Анализ механизмов принятия решений политической властью

В исследовании подробно анализируется роль механизмов принятия решений в политико-экономической деятельности. В статье рассматривается влияние отдельных институциональных, структурных и индивидуальных факторов на формирование политических решений. Тема связана с многовекторностью процесса внедрения современных методов государственного управления, новой информационной средой, глобальными влияниями, усложняющими политическую систему. Основными принципами исследования являются определение функциональной активности политического развития, политических основ, обеспечивающих принятие решений, институциональных и лидерских факторов.

В исследовании широко используются качественно ориентированные аналитические методы. Разработан метод анализа эмпирических материалов, синтеза и синтетического анализа концептуальных подходов. В статье раскрывается политическая сущность процесса принятия решений. Далее рассматривается влияние политической системы, распределения власти и баланса власти на устойчивость политической системы. В заключение

показано, что личностные характеристики политического лидера, его опыт и неформальные каналы влияния оказывают существенное влияние на модель принятия решений.

Уделяется внимание динамичному и адаптивному характеру процесса исследования и принятия решений. На фоне глобальных политических трансформаций, ускорения информационных потоков и расширения государственного управления подчёркивается важность использования более комплексных подходов к принятию решений государственными институтами. В статье отмечается, что современная модель политического управления базируется не только на формальных институциональных рамках, но и объединяет психолого-мотивационные факторы, потребности в легитимности и стратегии политической коммуникации.

В заключительной части делается вывод о том, что для понимания реальных механизмов управления политической властью важно совместно анализировать институциональные рамки, баланс сил и факторы лидерства. Научная новизна статьи заключается в интегративном анализе этих трёх основных направлений. Такой подход позволяет более чётко выявить многоуровневые влияния на формирование политических решений.

Ключевые слова: *политическая власть, баланс властных полномочий, политическое лидерство, принятие решений, легитимность*

Summary

Nadir Mirzalizade

Analysis of Decision-Making Mechanisms of Political Authority

The study extensively analyzes the role of decision-making mechanisms in political economic activity. The article examines how certain institutional, structural and individual factors influence the formation of political decisions. The topic is related to the multi-vector nature of the process of adopting modern public administration, the new information environment, global influences making the political system more complex. The main principles of the study are to determine the functional activity of political development, the political foundations that ensure decision-making, institutional and leadership factors.

Qualitatively oriented analytical methods are widely used in the study. Here, the method of analysis of empirical materials, synthesis and synthetic analysis of conceptual approaches is created. The article explains the political essence of the decision-making process. Then, the influence of the political system of the distribution of power and the balance of power on the stability of the political system is discussed. Finally, it is shown that the personal characteristics of the political leader, experience and informal channels of influence have a significant impact on the decision-making model.

Attention is paid to the dynamic and adaptive nature of the research and decision-making process. Against the background of global political transformations, acceleration of information flows and expansion of public administration, the importance of using more complex approaches to decision-making by government institutions is emphasized. The article notes that the modern model of political management is not based only on formal institutional frameworks, but also combines psychological-motivational factors, legitimacy needs and political communication strategies.

The final part concludes that in order to understand the real management mechanisms of political power, it is important to analyze the institutional framework, balance of power and leadership factors together. The scientific novelty of the article lies in the integrative analysis of these three main directions. This approach more clearly reveals multilevel influences in the formation of political decisions.

Key words: *political power, balance of power, political leadership, decision-making, legitimacy.*

Rəyçi: s.e.ü.f.d., dos. Qasımov Səyavuş Kamran oğlu

**QIRX BATIR HAQQINDA DASTAN SİLSİLƏSİNDƏ
“KOBİLANDI BATIR”**

Qumru ŞƏHRİYAR*

Daxil olub: 16 Noyabr 2025 | Qəbul edilib: 28 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 16 November 2025 | Accepted: 28 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *dastan, silsilə, “Qırx batır”, epik mətn, jırav-söyləyici*

Giriş

“Qırx batır” dastan silsiləsi Türküstan ellərində yayılan qəhrəmanlar haqqında yaranmış dastanın məcmusudur. Mövzu baxımından daha çox orta əsrlər tarixini əhatə edən silsilənin tərkibi üç silsilə şəklində öyrənilir:

1. Anşıbay batır və onun nəslı;
2. Karadön batır və onun nəslı;
3. Müxtəlif batırlar haqqında jırlar.

Bu halda “Kıdırbay batır və onun nəslı” şəcərə həlqəsindən kənarda qalır. Ona görə də bir Qırx batır haqqında dastan silsiləsini dörd fərqli silsilədə cəmləşdirməyin daha doğru olduğunu düşürük:

1. Anşıbay batır və onun nəslı;
2. Karadön batır və onun nəslı;
3. Kıdırbay və onun nəslı;
4. Müxtəlif batırlar haqqında jırlar.

Bu həlqələr bir-birinə şəcərə ilə, soykök ilə bağlanır. Bu şəcərələrin nümayəndələri Qızıl Orda və Noqay Ordasının tarixində müstəsna yerə sahib olan tarixi şəxsiyyətlərdir.

“Qırx batır” dastan silsiləsi Sovet İttifaqının türk qəhrəmanlıq dastanlarının toplanmasına və tədqiqinə qoyduğu qadağalar səbəbindən geniş araşdırma mövzusu olmamışdır. Hətta 1950–1960-cı illərdən sonra “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s. bu kimi dastanlar bəraət alsalar da, “Edigey”, “Şora batır” və digər qəhrəmanlıq dastanlarının üzərindəki qadağalar 1980-ci illərə qədər davam etmişdir.

Silsiləyə daxil olan dastanlar pərakəndə şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, “Qırx batır” dastan silsiləsi bütöv halda tədqiqatə cəlb olunmamışdır. İttifaqın süqutuna yaxın dövrlərdə, imperiyanın son illərində silsilə artıq bütöv bir halda diqqəti cəlb etməyə başladı. Silsilənin “Anşıbay batır və onun nəslı”, “Karadön batır və onun nəslı” və “Müxtəlif batırlar haqqında jırlar” həlqələri az da olsa öyrənilmişdir. Lakin “Kıdırbay batır və onun nəslı” silsiləsi, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ümumiyyətlə, bölgüyə salınmamış və beləliklə də, ayrılıqda tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Həmin silsiləyə daxil olan dastanlar bu gün də “Müxtəlif batırlar haqqında jırlar” silsiləsinin tərkibində öyrənilir.

“Kıdırbay batır və onun nəslı” silsiləsi beş dastandan ibarət bir həlqədir. Buraya aşağıdakı dastanlar daxildir: 1. Kıdırbayulı Kobılandı batır; 2. Şıntasulı Törehan; 3. Emet batır; 4. Alav batır; 5. Kökşe batır – Kosay batır. Silsilənin əsas həlqəsi Kıdırbayulı Kobılandı batırdır və silsilə də eyniadlı epik mətnlə – “Kıdırbayulı Kobılandı batır” dastanı ilə başlayır.

* *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu*
e-mail: neyayi-qumru@rambler.ru
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6130-7063>.

1. “Koblandı batır” dastanının mənbələrdə araşdırılması

“Koblandı batır” dastanı bir sıra türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Dastanın tatar, qaraqalpaq, qazax və s. xalqlara aid onlarla variantı toplanmış və müxtəlif dövrlərdə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dastan ilk dəfə 1860-cı ildə “Qırğız müntəxəbatı” kitabında nəşr olunmuşdur. 1872-ci ildə V.Radlov özünün 10 cildlik “Türk qəbilələrinin xalq ədəbiyyatı nümunələri” əsərində Tobol tatarlarından yazıya aldığı Koblandı batıra həsr olunmuş nəğməni çap etdirmişdir. Həmin əsərin 1896-cı ildə nəşr olunan VII cildində isə V.Radlov Krım tatarlarına aid daha bir mətn nəşr etdirir.

“Koblandı batır” dastanını yazıya alan ilk alimlərdən biri İ.Altınсарındır. Marabay akınla qarşılaşan alim əvvəlcə “Er Tarqın”, ardınca isə “Kuplandı batır” dastanlarını yazıya almış və 1879-cu ildə dastanın bir hissəsini Orenburqda (Orınbor) “Qırğız antologiyası” adlı kitabında çap etdirmişdir. 1899-cu ildə “Türküstan xəbərləri” jurnalının 34, 35, 38 və 42-ci saylarında “Qırğızların Koblandı dastanında qadınlar” adlı məqalə işıq üzü görmüşdür. Ardınca M. Tuyakbayev Qazaxıstanın Kostanay bölgəsinə bağlı olan Karabalıq qəzasında yaşayan Bircan Tolımbayev akından dastanın bir variantını yazıya almış və 1914-cü ildə “Karakıpşak Koblandı Batır” adıyla nəşr etdirmişdir.

1916-cı ildə P.Falevin “Rusiya Arxeologiya Cəmiyyətinin Şərq şöbəsinə aid qeydlər” jurnalının 4-cü buraxılışında “Koblandı batır” adlı məqaləsi nəşr olunmuşdur. Elə həmin ildə Q.N.Potanın “Canlı tarix” jurnalının 2 və 3-cü buraxılışlarında Koblandı haqqında qaraqalpaq nağılını çap etdirmişdir. 1922-ci ildə A.Divayev dastanın Marabay nüsxəsini yenidən nəşr etdirmişdir. Qeyd edək ki, həmin illərdə dastan Mergenbay, Nurpeyis Bayqanın, Murın Sengirbekuli, Aysa Baytabinov kimi jıravların repertuarında var idi və hətta bir qismi yazıya alınmışdı. Dastanın Nurpeyis Bayqanın ifasındakı “Aktubin variantı” 9000 misra təşkil edir [1, s. 161]. Sonradan bir-birinin ardınca – 1925-cı ildə M.Auezov “Tan” dərgisinin 1-ci sayında, 1932-ci ildə S.Seyfullin “Qazax ədəbiyyatı”, 1945-ci ildə isə A.Orlov “Qazax qəhrəmanlıq dastanı” adlı əsərlərində dastanın tədqiqatına geniş yer vermişlər.

1941-ci ildə dastanın “Koblan” adlı qaraqalpaq variantı Yesemurat Nurabıllayev tərəfindən qələmə alınmış, 1959-cu ildə isə nəşr olunmuşdur.

A.S.Orlov 1945-ci ildə nəşr etdirdiyi “Qazax qəhrəmanlıq dastanları” adlı kitabında dastanın mətninə də yer vermişdir.

1948-ci ildə isə M.Qabdullin A.Kunanbayev adına Qazax Dövlət Pedaqoji İnstitutunda “Koblandı batır dastanının elmi araşdırılması zamanı yaranan problemlər” (“Koblandı batır cırın ǵılımi zertteudin problemaları”) mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Sonradan alim 1958-ci ildə (“Kazaktın Memlekettik Oku-Pedagogikalık Baspası”, Almatı) və 1974-cü ildə (“Mektep Baspası”, Almatı) nəşr etdirdiyi “Qazax xalqının şifahi ədəbiyyatı” (“Kazak Halkının Aız Adabiyeti”) adlı əsərinin böyük bir hissəsini “Koblandı batır”a həsr etmişdir. 1975-ci ildə isə “SSRİ xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları” adlı əsərdə “Koblandı batır” dastanının N.Kidayş-Pokrovski və O.Nurmuqambetov tərəfindən rus dilinə tərcüməsi yayımlanmışdır.

1988-ci ildə O.Nurmuqambetov dastanın tam mətnini şərhilərlə çap etdirmişdir. 1990-cı ildə işıq üzü görən “Dörd batır jırladı” (Tört Batır Cırlaydı) əsərinin bir hissəsi də “Koblandı batır” adlanır. 1991-ci ildə A.Konıratbayev “Qazax folklorunun tarixi” (“Ana Tili” Baspası, Almatı) adlı əsərində də dastandan bəhs etmişdir.

2014-cü ildə İ.Doğan N.Güllüdağla birlikdə “Noqay dastanları” kitabını nəşr etdirmişdir. Kitab “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan “Aysılın oğlu Ahmet”, “Çora batır”, “Edige”, “Edil Sultan”, “Koplanlı batır”, “Mamay” və “Noqayın qırx batırı” dastanları daxil edilmişdir.

2014-cü ildə yayımlanan yüz cildlik “Babalar sözü” külliyyatının 35, 36, 37 və 38-ci cildlərində dastanın bir neçə variantı işıq üzü görmüşdür. 2015-ci ildə E.Esbos “Koblandı dastanı”nı çap etdirmişdir. 2019-cu ildə isə on cildlik “Səhra folkloru antologiyası”nın 1-ci cildində dastanın 1914-cü ildə Kazanda işıq üzü görən nüsxəsi, ikinci cildində isə dastanın mətni yenidən “Qırx batır” dastan silsiləsinə daxil olan bütün dastanlarla birlikdə yayımlanmışdır.

“Koblandı batır” dastanı ilə bağlı son illərdə görülən ən irihəcmli iş 2023-cü ildə Almatıda işıq üzü görmüş yeddicildlik nəşrdir. K.Matıjanovun rəhbərliyi ilə bir qrup alim heyəti dastanın mövcud olan bütün variantlarını bir yerə toplayaraq “Qoblandı batır” adlı külliyyatı nəşr etdirmişdir. Bu nəşr-

də dastan mətnləri həm rus, həm də ingilis dillərində təqdim olunmuşdur. Sözügedən cildlərə aşağıdakı nüsxələr daxil edilmişdir: 1914-cü ildə Kazanda yayımlanan Birjan Tolımbayev nüsxəsi, 1922-ci ildə “Batırlar” külliyyatında yer alan nüsxələr, Köşelek Elamanov və Kulzak Amangeldiuli nüsxələri, Nürpeyis Bayqanın, Erjan Eşimov və Abilkayır Danekarov nüsxələri, Murın Jırav, Davletşe, Süyinqiali, Dosjan və Kartbay Kılışuli nüsxələri. Qeyd edək ki, burada “Koblandı batır” dastanının noqay variantında onun oğulları Jetimtay və Jetimekə həsr olunmuş “Jetimtay və Jetimek” dastanı da yer alır. Həmçinin topluya Erejep Tilevmağambetuli, Nurseyit Biytilevov, Kulzak Amangeldiuli və Orınbasar Onğarbayev, A.Baytabınuli, S.Dilmanov, M.Jambolov nüsxələri və Mergenbay nüsxəsi daxildir. Mergenbay variantı 1939-cu ildə Ş.Kalmağambetov tərəfindən Almatıda yerləşən Mərkəzi Elmi Kitabxananın Nadir kitablar, əlyazmalar və Milli ədəbiyyat fonduna təhvil verilmişdir.

2. Dastanın süjet xətti

Qeyd etdiyimiz kimi, “Qırx batır” silsiləsi daxilində “Kıdırbay batır və onun nəslı” adətən ayrıca silsilə şəklində təqdim olunmur. Bu qrupda yer alan dastanlar, bir qayda olaraq, “Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar” tərkibində öyrənilir. Lakin biz, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Qırx batır” silsiləsinə daxil olan dastanların soy ağacındakı təsnifatına əsasən, dörd mərhələdə tədqiq edilməsini daha məntiqli hesab edirik.

Burada bir mühüm məqama diqqət yetirmək lazımdır: “Kıdırbay və onun nəslı” silsiləsi “Kıdırbayuli Koblandı” dastanı ilə başlayır. Tədqiqata cəlb olunan variant Murın Sengirbekuli variantıdır. Bu variantın sonunda Koblandıının övladının olması faktı qeyd edilmir ki, bu da “Kıdırbayuli Koblandı batır” dastanının “Müxtəlif batırlarla bağlı müstəqil jırlar” bölməsinə daxil edilməsinə səbəb olur. Lakin dastanın noqay variantında qəhrəmanın iki oğlunun – Jetimtay və Jetimekin olduğu göstərilir. Onlar haqqında müstəqil dastanlar da mövcuddur (məsələn: “Koblandıının balası Jetimtay men Jetimek turalı jırı”, “Jetimtay men Jetimek jırı” və s.).

“Koblandı batır” dastanı haqqında geniş araşdırmalar aparan E.Esbos yazır ki, “Koblandı batır” dastanının 29 variantı mövcuddur. Onlardan “26-sı Koblandıının şəxsi qəhrəmanlığına, qalan üçü isə sülaləsi və övladları ilə bağlıdır” [2, s. 1]. Göründüyü kimi, E.Esbosun tədqiq etdiyi variantlarda Koblandıının özündən sonra silsilə yarada biləcək övladları ilə bağlı dastan mətnləri yer almışdır. Lakin burada bir haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, dastanın məhz 29 variantının olması mübahisəli məsələdir. Folklor mətni şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə keçdikcə yeni variantlar yaranır. Ehtimal ki, müəllif bu fikirləri qələmə alarkən əlində dastanın məhz 29 variantı olmuşdur.

“Koblandı batır” dastanı tarixi kökləri olan, zəngin poetik dillə söylənilən qəhrəmanlıq eposudur. Jırav-söyləyici N.Bayqanın “Koblandı batır” haqqında danışarkən, bu dastanı on yaşından söyləməyə başladığını və əsəri “nəslı akın və yırcılardan olan” Mahuet adlı ifaçıdan öyrəndiyini qeyd edir. Mahuet isə öz növbəsində dastanı atası Dilmaqambetdən, Dilmaqambet Bitegendən, Bitegen Terlikbaydan, Terlikbay Bakidən, Baki Caskeləndən, Caskelen isə atası Tekbergenden öyrənmişdir [2, s. 1]. Bu söyləyicilərin hər biri öz dövrünün tanınmış akınları olmuşdur. N.Bayqanın vurğulayır ki, dastanın əcdadlardan övladlara ötürülərək gəlib çatan ənənəvi versiyası məhz onun söylədiyi nüsxədir: “Mən orijinalı təhrif etmədən söyləməyə və yaymağa çalışmışam. Qazaxların Ocıray boyundan olan Konakbergen və Kencekara adlı akınlar da eyni nüsxəni söyləyirdilər” [2, s. 1]. Digər mənbələrdə Marabay, Mergenbay, Birjan Tolımbayev, Aysa Baytabınov, Murın Sengirbayev və qaraqalpaq akını Esmurat Nurabıllayevin də ustadlarının adlarını çəkərək orijinal mətni qorumağa çalışdıqları qeyd olunur [3, s. 186].

Qeyd etdiyimiz kimi, dastanın silsiləyə daxil edilən variantı Murın Sengirbekuli nüsxəsidir. “Kıdırbayuli Koblandı batır” dastanı “Kıdırbay və onun nəslı” silsiləsinin birinci əsəridir. Lakin Murın Sengirbekulinin dastanın məhz bu variantını silsiləyə daxil etməsinin dəqiq səbəbi elmi ədəbiyyatda hələlik müəyyən edilməmişdir.

Silsilədə yer alan “Kıdırbayuli Koblandı batır” dastanının qısa məzmunu aşağıdakı kimidir: “Doxsan qollu Noqayda on iki yarım xan hökmranlıq etmişdir. On iki yarım xanın hakimiyyəti dövründə Akşahan adlı bir xan yaşamışdır. Akşahanın zamanında Kıdırbay adlı, 80 yaşında varlı bir şəxs var idi. Kıdırbayın övladı olmurdu. Bir gün Akşahan məclis quraraq onu öldürmək və mallarına sahib

olmaq istəyir. Bunu eşidən Kındırbayın yeddi göbək uzaq qohumu olan çox kasıb bir kişi onu xəbərdar edir. Kındırbay ətrafındakı insanların ona olan bu münasibətindən kəsir, dəmir ayaqqabı və əsa düzəltdirib yurdunu tərk edir. Yetmiş gün yol gedir. Qarşısına çıxan qəbirlərdən birinin yanında uzanıb, ona övlad verməsi üçün Allaha dua edir. Elə oradaca yuxuya gedir. Yuxuda ağsaqqallı bir qoca Allahın onun dualarını qəbul etdiyini, yurduna yetişəndə bir qızının və bir oğlunun olacağını, adlarını isə noqay xalqının qoyacağını deyir.

Kındırbay tez-tələsik geri qayıdır. Günlər keçir, bir gün qadın yerikləyir. O, yerdən bir ilan tutaraq başını qoparıb yeyir və yerikləməsi keçir. Bir müddətdən sonra iki uşaq dünyaya gətirir. Kındırbay qırx gün bayram edir. Bu bayrama gələn çobanlar qarşılıqlı çıxanlara Kındırbayın Kobılandı adlı bir oğlunun və Hansuluv adlı bir qızının olduğunu müjdələyirlər. Kobılandı dörd yaşında ox-yayı götürüb atına minərək Tavıp xanın qarşısına çıxır. Tavıp xan Kobılandını görən kimi onun qızı ilə evlənmə biləcək bir qəhrəman olduğunu düşünür; 90 dəvə, 90 qul və 90 kənizlə 18 yaşlı qızı Kurtkanı ona əvə verir.

Kındırbay bu evlilikdən razı qalmır, buna görə də gəlini Kurtkaya axsaq bir tay verir. Kurtka bu tayın qeyri-adi olduğunu anlayır və ona baxmaq üçün iki nökrə tutur. Bir müddətdən sonra tay hamilə qalır. Kurtka nökrələri tənbehləyərək, doğuş zamanı balanın ayağının yerə dəyməməsi üçün onlara ipək yorğan verir. At doğduğu zaman nökrələr yuxulayır və tayın bir ayağı yerə dəyir. Kurtka bunu bildikdə nökrələri öldürəcəyi ilə hədələyir. Nökrələr isə onun qəzəbindən qurtulmaq üçün Kurtkaya şər atırlar. Kobılandı nökrələrə inanır və acığından Kurtkanı qırmancla döyür, lakin sonra arvadının haqlı olduğunu anlayaraq nökrələri cəzalandırır.

Kobılandının qırx dostundan biri gedib Akşahana bu atdan danışır. Atı əldə etmək istəyən Akşahan məclis qurub at yarışını keçirməklə Kobılandının atını öldürmək, özünü isə yaralamaq istəyir. Kurtka Akşahanın niyyətindən xəbər tutur. Yarış günü Kobılandı atına Koşabay adlı yetim bir noqayı mindirir və o, yarışın qalibi olur. Bir müddətdən sonra Kobılandı kalmık xanı Alşagırın üzərinə yürüşə çıxır. Alşagır Jiyrenkopa adlanan bölgədə, Besoba təpəsində məskunlaşır. Jiyrenkopenin gözəlliyini görən Kobılandı xalqını buraya köçürür. Alşagır hiylə işlədərək Kobılandı ilə dost olur və qırx günlük məsafədəki düşmənlə münafişədə ondan yardım istəyir. Kobılandı ona kömək etmək üçün qırx dostu ilə yola çıxır. Kalmık xanı Kozqalmasın yurduna yetişib yeddi günə oranı ələ keçirir. Geri qayıdanda dincəlmək üçün yolda yatır və yuxusunda ailəsini pis vəziyyətdə görür. Səksən günlük məsafəni səkkiz günə qət edərək yurduna yetişir. Gəlib görür ki, Alşagır noqay xalqını talan edib yetmiş günlük məsafəyə qaçıb. Kobılandı Alşagırın yurduna yetişəndə anasının qoyun otardığını görür. Alşagır Kurtkanı əsir aparandan sonra anasının ağlamaqdan gözləri kor olduğu üçün oğlunu tanıdır. Kobılandı gələndən sonra yaşlı qadının gözləri açılır. Anası kalmığın gücünü oğluna izah edib, Krımın qırx batırını da yanına almasını məsləhət görür. Döyüşə girən Kobılandı Alşagırını öldürür, Kurtkanı xilas edir. Bacısını nökrələrə xidmət edərkən tapır. Kobılandı Alşagırın arvadını kəniz edərək intiqamını alır. Daha sonra kalmıklardan tam qisas almaq üçün yenidən səfərə çıxır və Kostörenin yurduna tərəf yol alır. Kostöre iki min əsgərlə onun qarşısına çıxsa da, Kobılandının atdığı oxlar Kostörenin başını qoparır. O, kalmık elini viran etdikdən sonra yurduna geri dönür. Bu, Kobılandının çıxdığı son səfər olur” [4, s. 744-827; 5, s. 326-358].

Kobılandı batırın qəhrəmanlıqlarından bəhs edən daha geniş və irihəcmli variantların mövcud olmasına baxmayaraq, jırav Murın Sengirbekulı bilinməyən səbəblərdən dastanın məhz bu variantını silsiləyə daxil etmişdir. Jırav bu silsiləni səksən altı yaşında söyləmişdir; ehtimal ki, həmin yaşda onun yaddaşında məhz bu variant daha dolğun qalmışdı. Çünki Murın Sengirbekulı qazax ədəbi mühitinin parlaq nümayəndəsidir və öz dövründə kifayət qədər böyük bir məktəb görmüş jıravlardandır.

Silsiləni jırav-söyləyici ənənəsindən deyil, epik mətn ənənəsindən çıxış edərək araşdırsaq, o zaman “Kobılandı batır”ın özündən sonra gələn nəslinin geneoloji sıralamadakı yerini aydın görə bilərik. Qazax epik ənənəsi daxilində dastanın onlarla variantı mövcuddur ki, onlar silsilənin daxili qanuna uyğunluqlarına tam şəkildə uyğun gəlir.

Нəticə

Sovet İttifaqı illərində türk qəhrəmanlıq dastanlarının öyrənilməsinə və təbliğ edilməsinə qoyulan qadağalar “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Edigey”, “Koroğlu”, “Şora batır” kimi eposlarla yanaşı, “Koblandı batır”ın da toplanmasında və tədqiqində ciddi maneələr yaratmışdır. Buna baxmayaraq, son illərdə arxivlərdə mühafizə olunan əlyazma nüsxələri əsasında dastanın onlarla variantı aşkar edilmişdir və hazırda geniş tədqiqatə cəlb olunmaqdadır.

“Qırx batır” dastan silsiləsi də məhz bu səbəbdən vaxtilə sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Dastanların məhz bu konkret variantlarının söyləyici (jıray) tərəfindən silsiləyə daxil edilməsinin səbəbləri bu gün də elmi baxımdan müəmmalı qalır. Silsilə daxilində elə dastanlar mövcuddur ki, müstəqil halda söylənərkən tam bir silsilə yarada bilmək potensialına malikdir. Yəni həmin qəhrəmanların şəcərəsinə aid digər dastanlar mövcud olsa da, sözügedən silsilədə onlar övladsız kimi təqdim olunur və nəsiləri davam etdirilmir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, “Koblandı batır” Qızıl Orda dövrünün tarixi-mədəni mənzərəsini özündə əks etdirən möhtəşəm bir qəhrəmanlıq dastanıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaybaliyeva S. “Qoblandı batır” qazax dastanı haqqında // Dədə Qorqud – 2020, №1, s. 159-161.
2. Esbosun E. Kuplandı Batır Destanı. Ankara: SAGE Yayıncılık, 2015, 179 s.
3. Gabdullin M. Kazak Halkının Ağız Adebieti. Almatı: Mektep Baspası, 1974, 320 s.
4. Kızırbay oğlu Koblandı // Kazak Destanları – IV. Kırım’ın Kırk Batırı, çev. F.Türkmen, M.Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s. 744-827.
5. Қыдырбайұлы Қобыланды батыр // Дала фольклорының антологиясы. Батырлар жыры. 10 томдық, 2 том, Томды құрастырып, баспаға дайындағандар С.И.Сәкен, Н.Ә.Сәрсек. Алматы: Brand Book, 2019, б. 326-358.

Резюме

Гумру Шахрияр

«Кобланды батыр» из эпического цикла о Сороке Батырах

Проблема циклизации эпосов до сих пор не была предметом широкого исследования. Хотя известно, что такие эпосы, как узбекский вариант эпоса «Кёроглу», эпос «Манас» и др. относятся к циклизации, подробных исследований на эту тему нет. По-видимому, это связано с недостаточной изученностью основной сути цикла. В противном случае, выражение такого цикла генеалогической системы поэтическим языком не могло бы не вызвать интереса.

Цикл эпосов «Сорок батыров» также является практически неизученной темой. Эпосы «Сорок батыров», не имеющие особенно богатой истории исследований, лишь изредка привлекают внимание научного мира. Фактически, каждый из эпосов, входящих в цикл, изучался отдельно в разное время.

Эпический цикл «Сорок батыров» содержит почти подавляющее большинство героических эпосов, созданных в период Золотой Орды. Несмотря на название «сорок», цикл включает 36 эпосов. Число сорок здесь является показателем сакральности в мифологическом воображении. Поэтому цикл называется «Сорок батыров». Эпос «Кобландский батыр» – один из 36 эпосов, входящих в этот цикл.

Эпос «Кыдырбай батыр», являющийся частью общего культурного наследия тюркских народов, включён в третью серию цикла «Сорок батыров» под названием «Кыдырбай и его потомки». В циклизации эпос называется «Кыдырбайұлы Қобыланды батыр». В связи с запретами на сбор и изучение тюркских героических эпосов в Советском Союзе, в те годы он не стал предметом широкого исследования. Однако, несмотря на это, варианты эпоса, пусть и редко, всё же входили в репертуар жирафов и записывались по мере попадания в руки исследователей. Среди исследователей эпоса следует отметить имена В.Радлова, Г.Н.Потанина, М.Ауэзова, С.Сейфуллина, С.Муканова, Б.Кенжебаева, А.Маргулана, А.Коньратбаева.

Хотя эпос многократно пересказывался в разных вариантах десятками сказителей, версия, пересказанная жирафом Мурином Сенгирбекули, вошла в цикл «Сорок батыров». Хотя эта версия и не соответствует принципам циклизации, за основу взят цикл «Сорок батыров», пересказанный Мурином Сенгирбекули, поскольку он считается завершённым.

Ключевые слова: эпос, серия, «Сорок батыров», эпический текст, сказитель

*Summary**Gumru Shahriyar****“Koblandy Batyr” From the Epic Cycle About the Forty Batyrs***

The problem of the cyclization of epic poems has not yet been the subject of extensive research. Although it is known that epics such as the Uzbek version of the “Koroglu” epic, the “Manas” epic, and others are cyclized, no detailed studies on this topic exist. This is likely due to the insufficient understanding of the cycle's core essence. Otherwise, the expression of such a cycle of genealogical systems in poetic language would inevitably generate interest.

The “Forty Batyrs” epic cycle is also a virtually unexplored topic. The “Forty Batyrs” epics, lacking a particularly rich research history, only occasionally attract scholarly attention. In fact, each of the epics in the cycle has been studied separately at different times.

The epic cycle “Forty Batyrs” contains almost the overwhelming majority of heroic epics created during the Golden Horde period. Despite the “forty” in the name, the cycle comprises 36 epics. The number forty here signifies sacredness in the mythological imagination. Therefore, the cycle is called “Forty Batyrs”. The epic “Kobland Batyr” is one of the 36 epics included in this cycle.

The epic “Kydyrbay Batyr”, part of the shared cultural heritage of the Turkic peoples, is included in the third episode of the “Forty Batyrs” cycle, entitled “Kydyrbay and his descendants”. In the cyclization, the epic is called “Kydyrbayuly Kobylandy Batyr”. Due to bans on collecting and studying Turkic heroic epics in the Soviet Union, it was not the subject of extensive research in those years. However, despite this, versions of the epic, albeit rare, were still included in the repertoire of zhiravs and were recorded as they came into the hands of researchers. Among the scholars who have studied the epic, the following are noteworthy: V.Radlov, G.N.Potinin, M.Auezov, S.Seifullin, S.Mukanov, B.Kenzhebaev, A.Margulan, and A.Konyratbaev.

Although the epic has been retold many times in various versions by dozens of storytellers, the version retold by the giraffe Murin Sengirbekuli was included in the “Forty Batyrs” cycle. Although this version does not adhere to the principles of cyclization, the “Forty Batyrs” cycle retold by Murin Sengirbekuli is used as a basis, as it is considered complete.

Key words: *epic, series, “Forty Batyrs”, epic text, storyteller*

Rəyçi: *fil.e.d., prof. Qasimov İkrəm Ziyad oğlu*

UOT 81'28

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4099>

QƏRBİ AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU: ORTAQ DİALEKTOLOJİ AREALLAR

Elvan CƏFƏROV*

Daxil olub: 29 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 6 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 29 December 2025 | Accepted: 6 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *türk dili, Azərbaycan türkcəsi, dialektlər, fonologiya, morfologiya*

Giriş

Son illərdə etnolinqvistika çərçivəsində mühüm inkişaf mərhələsinə daxil olan dialektoloji araşdırmalar, dil təması nəticəsində ortaya çıxan struktur və funksional dəyişiklikləri sistemli şəkildə araşdıran əsas tədqiqat sahələrindən biri kimi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Xüsusilə tipoloji və struktur baxımdan fərqli, lakin coğrafi və tarixi baxımdan təmasda olan dillər və dialektlər arasında qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsi bu sahənin əsas məqsədlərindən sayılır. Bu kontekstdə istifadəyə əsaslanan dialektik yanaşma, dil dəyişməsinin və qrammatik formalaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi real dil istifadəsini ön plana çıxararaq, nəzəri baxımdan mühüm bir çərçivə təqdim edir. Sözügedən yanaşmaya görə, artan və intensiv dil təcrübəsi nəticəsində daha mücərrəd qrammatik strukturlarda dəyişikliklər baş versə də, bu strukturlar mahiyyət etibarilə yenə də istifadəyə söykənir.

Buna əsaslanan dialektik tədqiqatlar, dil vahidlərinin, formalarının və qrammatik strukturlarının formalaşma və sabitləşmə proseslərini faktiki istifadə tezliyi və kontekstual paylanma ilə izah etməyi hədəfləyir. Bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri kontakt dilçiliyi üçün əlverişli tədqiqat mühiti yaradır. Araşdırmada sözügedən dialekt bölgələrinə dair nəşr olunmuş akademik tədqiqatlar və dialekt mətn toplularından əldə edilən dil materialları istifadəyə əsaslanan dilçilik çərçivəsində fonetik-morfoloji baxımdan təhlil edilmiş və fonetik xüsusiyyətlər müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Əldə edilən nəticələr nəzarət materialı kimi Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinə aid məlumatlarla qarşılaşdırılmışdır.

Tədqiqatın ilkin nəticələri göstərir ki, alt sırada yerləşən bitiş strukturlarının nisbətən yüksək istifadə tezliyi və struktur nümunələrinin müxtəlifliyi baxımından Şərqi Anadolu, xüsusilə, Ərzurum və ətraf ərazilərin dialektləri Qərbi Azərbaycan dialektləri ilə əhəmiyyətli paralellər nümayiş etdirir. Bu oxşarlıqlar, Ərzurum və ətraf bölgələrin dialektlərini Azərbaycan dialektləri arealına daxil edən Foyun (1903–1904) erkən təsnifatını dəstəkləməklə yanaşı, bitiş strukturları əsasında areal yayılma və dialektlərarası keçid zonalarının mövcudluğunu da ortaya qoyur.

1. Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində samit xüsusiyyətləri

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində samitlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Prof. Məhərrəm Məmmədli qeyd edir ki, “Qərb şivələrində *ŋ* səsi həm söz köklərində həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü göstərir. *Sonra, tənəy, dan, don, donqar, qapınıŋ, aldın, aldınız, düşərsən, onlux, anarı, üzünə, gözünə (Qazax), bəniz, çan “du-man”, manşır, yünül, gəŋəşməx “məsləhətləşmək”, eviŋiz (Borçalı)* (2, s. 70). Bu səs Qarabağ dialektləri üçün də xas olan əlamətlərdəndir. Bu səs Qarabağ dialekti üçün xarakterikdir və daha çox

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail: elvancafarov78@mail.ru

şəxs əvəzlilikləri ilə şəxs sonluqlarında özünü büruzə verir. Məsələn: *maşa*:<*mənə*, *saşa*:<*sənə*, *çəkirsən*, *çəhmirsən*<*çəkmirsən* və s. *Nəfəs ala bilmirdim mən. Getdim həkimə, mənə yoxladı, bi şey tapmadı. Bir şey yox, hama mənən soruşmadı papiros çəkirsən, çəhmirsən onu mənən soruşmadı. Getdim nəfəs tellərinən rengenə düşdüm, baxdı dedi ki, bir şey yoxdu... mən nə yazım saşa? Nəysə getdim, qayıtdım. Maşa da:va dərman yazdı* (2, s.185). Əsasən, Qərb və Qarabağ dialekt və şivələrinə xas olan bu səs Qərbi Azərbaycan dialektlərində də müşahidə edilir. Böyük Qarakilsə-Hallavar şivəsində: *çıxmalısıyız*>*çıxmalısıyız*. III şəxsin cəmində. *Ermənnər bizi qovaladı, dedi ki, siz çıxmalısıyız* (13, s.151).

Bu səsə Şərqi Anadolu dialektlərində bir çox yerdə rast gəlirik. Məsələn: Qars və Ərdahan-Posof yerli dialektlərində: *bunuş*, *atladış*, *öşlerine*, *kimiş*, *elbiseş*. Qarsın Hanak Tərəkmələri dialektində səsi özünü qoruya bilməmiş və Hanak mərkəzinə bağlı Türkmən kəndlərində *ğ* səsinə keçmiş, lakin bəzi kəndlərdə az da olsa müşahidə edilməkdədir. *Anadış*, *yanışa*, *ediyon*, *bunuş*, *seniş* və s. Qars azərbaycanlıları və tərəkmələrinin dialektlərində isə səsi olduğu kimi qalmaqdadır. Köynəyişə, *soşuna*, *qalxsasha*, *baxsasha*, *Taşrı*, *sıxıntış*, *kimseş*, *sasha* və s. (8, s. 99). Ərzincan dialektində iki istiqamətdə təsadüf edilir. Birinci daha çox incə saitli heca əmələ gətirməsi və heca sonunda olması *seşsen*, *göresiş*, *niçanış*, *doşuz*, ikinci isə qalın saitli hecalarda və arxa damaqda sıxılaraq işlənməklə-*babaş*, *anaş*, *yoluş*, *adıv* və s. (15, s.79). Malatya dialektində-*yüzüşü*, *yüzüyüş*, *qoşsüsü*, *qoyyüş*, *sişirim*, *öyüş*, *yalış*, *gözüş*, *baş*, *sasha* və s.

Samit uyğunlaşması:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində ümumiyyətlə söz köklərinə və samitlərlə bitən şəkilçilər əlavə olunur:

2. *Atdır, atdan, gelmişdi, yokdur* (4, s. 81).
3. *vahtdan* burda mı işleyirsən (14, s. 221).
4. *İşden* neçe çıh sın (14, s. 217).
5. Men *bakdım* gözlər ele doldu ki (12, s. 112).
6. *Yıpsdı* eynimə ele bil köynək (12, s. 92).
7. Könlüm bu *torpakdan* ayrı deyildir (12, s. 77).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolu dialektlərinin bir çoxunda da səssiz samitlərlə bitən şəkilçilər daha çox səslə formalarda əlavə olunur:

1. Ərzurum: *atmışda*, *yaşde*, *çobannihde*, *şeh isdan*, *alarahden* (9, s. 284-285);
2. Elazığ: *sütten*, *qaripden*, *geçdükten* (5, s. 120);
3. Qars, Ərdəhan, Iğdır: *bahdım*, *çekdi*, *yapdım*, *vahıtda*, *Sarıqamışde* (7, s. 108);
4. Van, Bitlis: *tarehden*, *çölmehden*, *atdan*, *üşahdan* (11, s. 86).

Samit dəyişmələri:

k- > ğ- dəyişməsi

Türk dilində qalın saitli sözlərin əvvəlindəki *k* samitləri Qərbi Azərbaycan türkcəsində velar *g* (ğ) samitinə çevrilmişdir: *kara* > *ğara*, *qadın* > *ğadın*, *kuzu* > *ğuzu*, *qoyun* > *ğoyun*, *qız* > *ğız*.

- ✓ Qara, qalın, qardaş, qız (4, s. 81).
- ✓ Sular çayın çaya axması kimi daşmır (19, s. 119).
- ✓ Dedin ki, ey ustad, zülmətə baş əy / Ay hilal kölgələrinə təslim oldun / Ayın kölgələrinə təslim oldun (12, s. 20).

Qalın saitli sözlərin əvvəlindəki *k* samiti Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də velar *g* (ğ) samitinə çevrilmişdir:

- ✓ Elazığ: *gəri*, *ğılıç* (3, s. 52);
- ✓ Ərzurum: *ğab* “kap”, *ğız* “kız”, *ğismət* “kısmet”, *ğoyun* “qoyun”, *ğuruş* “kuruş”, *ğenepe*, “kanepə” (9, s. 163-164);
- ✓ Ərzincan: *ğawrul*-, *ğosğoca*, *qoy*-, *ğat*, *ğabuh* (16, s. 84);
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: *ğıymet*, *ğumaş*, *ğaidik*, *ğartal*, *ğaçdiler*, (7, s. 106);
- ✓ Van, Bitlis: *ğarğa* “qarğa”, *ğati* “bək”, *ğırh* “qırx”, *ğomşi* “qonşu”, *ğanat* “qanad”, (13, s. 130);
- ✓ Ağrı: *ğal*-, *ğal*-, *ğardaş* “qardaş”, *ğarşi* “qarşı”, *ğıtlıh* “aclıq”, *ğonuşma* “danışan”, *ğofoi* “qorxu”(6, s. 835).

-k- > -y- dəyişiklik:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində Nazik saitli sözlərdə sərt-plosiv son səs mövqeyindəki *k* samitləri saitlə başlayan şəkildən sonra səslənir və *y* samitinə çevrilir: direye “dirəyə”, çiçeyi “çiçək”, yemeye “yemək”, meleye “mələyə”, küreye “kürəyə” (14, s. 181).

- ✓ Düz-dirəyə, çiçək-çiçəyə (4, s. 81).
- ✓ Ürəyim ağrıyır (14, s. 219).
- ✓ Ürəyim bu torpaqdan ayrı deyil (12, s. 77).
- ✓ Xatirələr ağla gəldikcə əziyyət çəkəcəyik (1, s. 189).

Qars, Ərdəhan, İğdır, Van və Bitlis vilayətlərinin Azərbaycan və tərəkmə şivələrində incə saitli sözlərin son səs mövqeyində olan sərt bərkitmə *k* samitləri səslənərək saitlə başlayan şəkildən sonra *y* samitinə çevrilir:

- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: (Xüsusən də İdirca kəndində görülür): *erideciyih* (7, s. 118);
- ✓ Van, Bitlis: Gömləyə “gömləge”, deşiyi “değişigi”, yemeyini “yemeğini”, göyə “göge”, özelliği “özelliği”, erkeyin “erkeğin” (13, s. 152).

Köhnə türkcə və orta türkcədən Türkiyə türkcəsində səssizləşmiş bəzi ilkin *b* samitləri Qərbi Azərbaycan türkcəsində də qorunub saxlanılmışdır: biş-, barmaq, barlar, bahalı, lakin “qoy, heykəl”, bekmez (14, s. 183).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolu dialektlərində də bəzi başlangıç *b* samitləri qorunub saxlanılmışdır:

- ✓ Ərzurum: barmah “barmaq” < (barmaq), beyhmez “melasses” < (bekmes), bış- “aşbaz” < (bış-) (9, s. 167);
- ✓ Elazığ: barmağı “barmaq” (3, s. 52);
- ✓ Ərzincan: büşüddür-, barmah (16, s. 84);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: bişirmədilər, barmağı (7, s. 109);
- ✓ Van, Bitlis: barmaq, bişir- (17, s. 77), biş- “bişir-”, behməz “bəkməz”, barmah “barmaq” (2, s. 134-135).

t > d dəyişməsi:

Söz əvvəlində

Məlum olduğu kimi, Qədim Türk və Orta Türk dillərindəki ilkin *t* samitləri Qərb Türk dilində səslənərək *d* samitinə çevrilmişdir. *Qədim Anadolu türk dili* və *Osmanlı türk dillərinin* son dövrlərinə qədər *Qərb türk dilində* səslənilən samitlər kimi istifadə edilən bu samitlər, Osmanlı dövrünün sonlarında yenidən səssiz hala gəlmişdir. Qərb türk dilinin şərq qoluna daxil olan Qərbi Azərbaycan şivələrində “*t*” samiti karlaşmamış, “*d*” variantında işlənməyə davam etmişdir: *daş* > *daş*, *dovşan* > *tavşan*, *duz* > *tuz*, *dara-* > *tara-*, *daş-* > *daş-*, *dad* > *tat* (14, s. 181).

Buludlar başımı örtə belə

Nə daşdan səs çıxır, nə də dostdan

Çeynəyirəm, dişləyirəm, açıram

Duz yeyib duz qabını sındıranlar var (13, s. 84).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də Qərb türkcəsində sözlərin əvvəlində səslənən “*t*” samitləri öz “*d*” formaları ilə işlənməkdə davam edir:

- ✓ Ərzurum: daban “taban”, dabança “tabanca”, dad “tat”, dara- “tara-”, dart- “tart-”, daş “taş”, s. 167);
- ✓ Elazığ: daşa, daşiyah, dararsın (3, s. 52);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: dutdu, dabança, duz, darah, daş, dırnah (7, s. 108);
- ✓ Ərzincan: dartduh, depe, baba, daşdan (16, s. 84);
- ✓ Muş: daşlardan “daşlarla”, darta “çəkir” (12, s. 52);
- ✓ Van, Bitlis: dad “dad”, davşan “dovşan”, daş “daş”, dart- “çəkir-”, duz “duz”, daban “əsas” (13, s. 137).

Söz sonunda

Türk dillərində, bir neçə istisna xaricində, söz sonunda cingiltili samitlərə nadir hallarda rast gəlinir. Lakin Qərbi Azərbaycan şivələrində alınma sözlərin sonundakı cingiltili ‘*d*’ samiti öz tələffüzünü qoruyub saxlamışdır: derd “çətinlik”, megsed “məqsəd”, kend “şəhər” (14, s. 181).

Deyəcəm kimdən, özündən (14, s. 228), Cəsur olarkən ləyaqətsizlərə mərhəmət göstərmişik (13, s. 83).

Şərqi Anadolu, xüsusilə Qars, Ərdəhan, İğdır, Bitlis, Van vilayətlərinin dialektləri üzərində aparılan araşdırmalarda alınma sözlərin sonunda səslənən “d” samitinin qorunduğu müşahidə edilir:

Qars, Ərdəhan, İğdır: Memmed, Muhammed, Mehemmed.

Van, Bitlis: berbad “dəhşətli” < Uzaq. berbād, çeşid “variety” < Far. çeşiden, icad “ixtira” < Ar. icād, murad “arzu” < Ar. murad, (2, s. 138).

g- > k- Dəyişməsi:

Qədim türk yazılı abidələrində incə saitli sözlərin əvvəlində işlənən bəzi k samitləri müasir türk dillərində (o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilində) cingiltiriləşərək g səsinə çevrilsə də, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu samitlər öz ilkin (kar) formasını qoruyub saxlamışdır: keç-, kimi “kimi”, köç-, köks “sinə”, kölgə, könül (14, s. 180); keç- “keç-”, kimi “kimi”, kölgə “kölgə”, köç- “köç-”, könül “ürək” (10, s. 451).

- ✓ Bu şəkildə əyalətlər keçdi (14, s. 225).
- ✓ O, içəri girdi (14, s. 219).
- ✓ Qəlbimi qalanın budağına verdim (13, s. 82).
- ✓ Xəyalın kölgəsində şaxələndin (12, s. 20).
- ✓ Kökündə niyə yanıq var (13, s. 67).

Şərqi Anadolu ləhcələrində də Qədim Türk dövrünə aid söz başı k samitinin arxaik (kar) formasını qoruduğu müşahidə olunur:

- ✓ Ərzurum: kibi/kimi, köş (göç), köçür- “göçür”-, kögüz, “göğüs”, kölgə “kölgə” (9, s. 174);
- ✓ Elazığ: kölgəyə, whose (like), some, kömlək (5, s. 84);
- ✓ Ərzincan: kibi, kömleg, kölgə, köç (16, s. 89);
- ✓ Qars, İğdır, Ərdəhan: kasip, kün, bəzi “like”, kölgə, kered (7, s. 109-110);
- ✓ Bitlis /Adilcevaz: bludgeoned, kibin, köçer (15, s. 20);

d- > t- dəyişməsi:

Qədim və orta türk dövrlərindəki söz başı t samiti Qərb türk dillərində cingiltiriləşərək d samitinə çevrilsə də, bu fonetik proses Qərb türk dilinin şərq qoluna daxil olan Qərbi Azərbaycan şivələrində özünü göstərməmişdir; Əski türkcədə ilkin t samitlərindən bəziləri qorunub saxlanılmışdır: tik- “dik-”, tiken “diken”, tök- “dök-”, tüş- “düş-”, toh un- “dokun” (14, s. 181).

- Gəlin görək bu yeməyin toxum səpməsi üçün nə etmək lazımdır (14, s. 226).
- Döyüşdük, qan tökdük (19, s. 71).
- Ağladıq, göz yaşı tökdük (16, s. 125).
- Tikib k urmaya meyli var yaman (1, s. 195).

Əski türkcədən gələn ilkin t samitlərinin bəziləri Şərqi Anadolu dialektlərində də qorunub saxlanılmışdır. Ərzurum: tiyh- “dik” < (tik-), tikan “diken” < (tiken), toh u- “toku” < (tckı-), tch un- “dokun” < (tokın-), töyh- “dök” < (tök-) (9, s. 175);

- ✓ Elazığ: tökülü “döküyor”, toh ardım “dikurdum”, tiken “diken”, tikiş “dikiş” (3, s. 53);
- ✓ Ərzincan: tch u- tikme (16, s. 89, 427);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: tüşir, tiyhdi “dikti”, töyhdü, tişi, tiken, tök r (7, s. 110);
- ✓ Van, Bitlis: tik- “dik-” < (tik-), tiken “tikan” < (tiken), tök- “dök-” < (tök-), tch un- “toxunma-” < (tokın-), tiş “diş” < (tış, ti:ş) (14, s. 140-141).

-k- / -k > -h- / -h dəyişməsi:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində türkcənin daxili və son səs mövqelərindəki sərt -plosive velar k (k) samitləri və alınma sözlər frikativ h samitinə çevrilir: yaxın > bəli, korkmak > ğ oih mag, akşam > ah şam, oxu- > ch u-, dckun- > tç un.

1. Bir daha arhasına bahmadanğ apıdan çıxdı (14, s. 217),
2. Başımızı aşağı salıb uzanardıq (14, s. 89),
3. Samovar qaynayar, buxar qalxar (2, s. 89).

Şərqi Anadolu ləhcələrində daxili və son səs mövqelərindəki sərt-plosiv k samitləri sürtünmə xüsusiyyətinə malik olub h samitinə çevrilmişdir:

- ✓ Ərzurum: piçah “bıçaq”, bonduruh “boyunduruq”, hah “sağ”, ğah - “qalx-”, oh “ox” (9, s. 180);
- ✓ Elazığ: çuyular “oxuyurlar”, qaçanursah “qazansaq”, ğ ulah “qulaq”, toh mah “çəkmək”, yoh “yox” (3, s. 53);
- ✓ Ərzincan: dch san, arh a, bah dım, çıh -, yah ma- (16, s. 95);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: aşih , ah ıl, arh a, ğ arannih , rızih (7, s. 111);
- ✓ Muş: k ç layam “iyləməyim”, yanih “yanmış”, yoh tur “yoxdur”, aihade “dost” (11, s. 52);
- ✓ Van, Bitlis: aih adaş “dost”, oh u- “oxu-”, “yaxın” da yah, ah ıl “ağıl”, ğ açah “qaçaq” (13, s. 150).

b- > m- dəyişməsi:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində ilkin b samitləri m samitinə çevrilir: kişi “mən”, min “min”, muna “bu”, moynuz “buynuz” (4, s. 81).

1. Menim üreyimde en böyük arzum (14, s. 226).
 2. Hoşbah tın ilki mənəm (12, s. 21).
 3. “Her söze min nakış vur” demişsiniz (12, s. 11).
 4. Min ezab çekdiniz siz yaşayırken (12, s. 20).
- ✓ Qars, İğdır, Ərdəhan, Ağrı, Muş, Van vilayətlərinin tərəkəmə və azəri dialektlərində ilkin “b” samiti “m” samitinə çevrilir:
 - ✓ Ağrı (Ağrı tərəkəmə (qarapapaq) və Ağrı azəri dialektlərində): men, min, benim, mana, meni, mende, menden”. 832);
 - ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır (Kars Azerice ve Terekeme dialektlerinde): mindirdi, minmeginen, min milyon, mana (7, s 116), mana “bana” (14, s. 53) “bahane”, mahane “bahane”, muncuh “boncuk” (2, s. 151).

İncə samitlərin qalınlaşması

Türk dilində qalın saitli alınma sözlərin tərkibindəki nazik *l* səsləri Qərbi Azərbaycan türkcəsində arxa damaqla tələffüz olunur:

İçini görə m kəmalımla men (19, s. 167).

Şərqi Anadolu araşdırmalarında Ərzurum, Qars, İğdır, Ərdəhan, Van və Bitlis dialektləri üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, qalın saitli alınma sözlərdəki nazik “*l*” samitləri arxa damaqla tələffüz olunur:

- ✓ Ərzurum: mecalsız “mecalsız”, halsız “həlsiz “mecəlsiz”, “halsız “həlsiz”, “duhulularah”, “duhulularah”, alının “Alinin” (9, s. 105);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: h ayal, lalə < lələ, hala < hələ, halsız, pulan < plan, halalzada (7, s. 125);
- ✓ Van, Bitlis: usulımız “usulumuz”, emsalım “emsalim”, hallar “həllər”, normaldih “normaldik”, halda “həlde”, celallar “cellaller”, helaldır “helaldır”, petrolun “petrolün” (14, s. 162).

r > l dəyişməsi:

Qərbi Azərbaycan şivələri üçün xarakterik olan digər bir fonetik hadisə isə dissimilyasiyadır. Bu proses eyni artikulyasiya məxrəcinə malik iki *r* samitindən birinin fərqliləşməsi şəklində özünü büruzə verir:

- ✓ Saralır get ğ ede çöl, çəmən, çayır (19, s. 121).
- ✓ Saçımın ağılıqdan gənün heç gəralmasın (19, s. 117).
- ✓ Neçe yol gül açtı, çiçək saralıb (12, s. 93).
- ✓ Gündə yandı qaraldın (13, s. 143).
- ✓ Solub k ızılğüllər saralıb Ağaçların yarpaqları.

Şərqi Anadolu ləhcələrində görünən əsas səs dəyişiklikləri arasında *r > l* fərqi var:

- ✓ Ərzurum: ğ aral- “qərar-”, ğ eral “qərar”, ğ ultar- “saxla-”, ülüzgar “külək”, zeral “zərər” (9, s. 193);
- ✓ Ərzincan: qultar- “saxla-”, soralsan “sorarsan”, oturul “otur”, təkral “yenidən”, durul “durur” (16, s. 101);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: zereli “zarar” (7, s. 306), qaraaltı “qaranlıq” (7, s. 167);
- ✓ Van, Bitlis: tekral “yenidən”, meral- “bənövşəyi rəngə dönmək”, Kəral “qərar vermək”, kornel “künc”, saral- “saralmaq” (2, s. 169).

Türk dillərində, bir neçə istisna xaricində, ilkin (əzəli) qoşa samitli sözlər yoxdur. Mövcud nümunələrdəki geminasiya (samit qoşalaşması) müxtəlif fonetik dəyişikliklər nəticəsində yaranmışdır. Qərbi Azərbaycan şivələrində də bəzi sözlərdə samitlərin qoşalaşması (güclənməsi) müşahidə olunur. Bu hadisənin bir qismi mənanı gücləndirmək və nitqə emosionallıq qatmaq üçün vurğu ilə bağlıdır, digər qismi qısalmış ilkin uzun saitlərin kompensator təsiri ilə yaranmışdır. Talat Tekin “Türk dillərində ilkin uzun saitlər” əsərində qeyd edir ki, söz köklərindəki samitlərin ikiqat artması (qoşalaşması) ilk hecalardakı qədim sait uzunluğunun itməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. iki “iki”, yetti “yeddi”, sakkal “saqqal”, tokkuz “doqquz”, yavvaş “yavaş” kimi sözləri nümunə olaraq göstərir (18, s. 148-153): Doğuz “doqquz”, sağgız “saqqız”, sekkiz “səkkiz”, toppuz “klub”, yeddi “yeddi” (14, s. 182). ...bu yeddi yaşlı kiçik uşağa baxın (14, s. 219).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də müxtəlif məqsədlə əmələ gələn samit qoşalaşmalarına kifayət qədər rast gəlinir:

- ✓ Ərzurum: doğ uz “doqquz”, sağgal “saqqal”, sağg ız “saqqız”, seqqiz “səkkiz”, yeddi “yeddi”, (9, s. 216-217);
- ✓ Elazığ: yeddi “yeddi”, güççük “kiçik”, zoppa “çubuq” (3, s. 55);
- ✓ Ərzincan: küççük, yeddi, iki, sekgiz, dokğ uz (16, s. 120-121).
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: sağgal, fğğara, dogğuz, sağqat (7, s. 132);
- ✓ Ağrı: yeddi “yeddi”, seqqiz “səkkiz”, dogğuz “doqquz”, eşşəg “eşşək”, sağgal “saqqal” (6, s. 828);
- ✓ Van, Bitlis: sakkız “qum”, dokkuz “doqquz”, eşşeg “eşşək”, sekkiz “səkkiz”, yeddi “yeddi”.

Samitlərin düşməsi:

Qərbi Azərbaycan türkcəsində ilkin “y” samiti dar saitlə başlayan sözlərdə adətən düşürülür: il il, yıldırım ildırım, yılan ilan, yıldız ulduz, yüce uca (14, s. 182).

1. Bu minvalla iller keçdi (14, s. 225).
2. Üzlərin tez siləcəklər (14, s. 68).
3. Buzdan soğuş olar ilan qanı (19, s. 143).
4. Uzak ufuktaki scyuk ulduzlar (12, 1976, s. 46).
5. Niyə qayıqlar mənim sularımda yellənir? (12, s. 32).

Şərqi Anadolu dialektlərində dar saitlə başlayan sözlərdə ilkin y samiti ümumiyyətlə düşürülür:

- ✓ Elazığ: utardız (yutardınız), üzük, üregimden, il n (5, s. 104);
- ✓ Ərzurum: ilan “ılan”, ildırım “ıldırım”, igit “qəhrəman”, üreyh “ürək”, üz “üz” (9, s. 198);
- ✓ Ərzincan: igit, üregim, üzük, üz, ükü “yük” (16, s. 104);
- ✓ Qars, Ərdəhan, Iğdır: üz, ilan, il “il”, uca, üzüyh (7, s. 135);
- ✓ Ağrı: igit “qəhrəman”, ilan “ılan”, urek “ürək”, ud- “qaranquş”, ildırım “ıldırım” (6, s. 828);
- ✓ Van, Bitlis: üze, uvaya, ühledik, üzüge, igitler (11, s. 64); kök “ulduz”, igid “qəhrəman”, üri- “yürüş”, ök “yük”, ilan “ılan”, üsKel- “yüksəl”.

Metateza:

Türkiyədə danışılan türkcə ilə müqayisədə Qərbi Azərbaycan türkcəsində metatezaya kifayət qədər nümunə var: yarpah “yarpah”, arvad “qadın”, körpü “körpü”, torpah “torpaq” (4, s. 81).

1. Onların kökləri bir yerdə, bir torpaqdadır (19, s. 144);
2. Tək bir ağacın yarpağı tez solur (19, s. 119);
3. O tək yalançı irəli qaçdı (14, s. 225);
4. Orada kədərlənənlər üçün kədər əskik deyil (19, s. 194);
5. Bu bədbəxtlik ananın başına gəldi (19, s. 205).

Qərbi Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi Şərqi Anadolu dialektlərində də metateza nümunələri çoxdur:

- ✓ Ərzurum: çarpanıh “çapraşık”, körpi “köprü”, torpah “toprak”, gürbe “gübre”, arğı “ağrı”, çilpah “çılpaq” (9, s. 20);
- ✓ Elazığ: arğıdı mı “ağrıdı mı”, torpah “toprak”, melmeket “memleket”, alniyan “anlayan” (3, s. 57);

- ✓ Ərzincan: gürbə, dorğu, mehrum “mərhum”, arh aba “əkrəbə”, havla “helva” (16, s. 114-115);
- ✓ Qars, Ərdəhan, İğdır: kirpit, torpağ, irbet, derbeşmeyh, irgenme, (7, s. 141);
- ✓ Muş: surfa “sofra”, çökmək “çömlək”, melmeket “memleket”;
- ✓ Van, Bitlis: sorfa “sofra”, doıği “doğru”, aıği “ağrı”, üsgeK “yüksek”, üsKel- “yüksele”.
- ✓ Ağrı: örgen-“öğren-”, yarpah “yaprak”, ireli “ileri”, torpah “toprak”, körpi “köprü”, Arğı “Ağrı” (6, s. 829).

Nəticə

XI əsrdən etibarən oğuz türkcəsi qərbi türkcə adlanır. Bu dövr tədricən iki qola bölündü: Azərbaycan və Şərqi Anadolunu əhatə edən Şərqi oğuz qolu və Osmanlı ərazilərini əhatə edən Qərbi oğuz qolu. XVI əsrə qədər həm Şərqi oğuz qolu (Azərbaycan və Şərqi Anadolu daxil olmaqla), həm də Qərbi oğuz qolu (Osmanlı əraziləri daxil olmaqla) “Qərbi türkcə” adı altında vahid yazılı dil ilə təmsil olunurdu. XV əsrdə Azərbaycanın Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri, XVI əsrdə isə Səfəvilər imperiyası ilə Azərbaycan və Osmanlı yazılı dilləri XVI əsrdə fərqliləşdi. Buna görə də, bəzi fonetik və morfoloji fərqlərlə Qərbi türkcəsi XVI əsrdən günümüzdə qədər iki ayrı yazılı dil kimi yaşamışdır. Şərqi Anadolu ləhcələri XVI əsrdən günümüzdə qədər Qərbi oğuz qolu olsa da, Şərqi oğuz qolunun fonoloji və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Şərqi Anadolu vilayətlərinin dil məhsulları üzərində aparılan tədqiqatlar, ümumiyyətlə, regional dialektlərin Azərbaycan türkcəsinin təsir dairəsində olduğunu göstərir. “Qərb şivələrində *η* səsi həm söz köklərində həm də şəkilçilərdə (yiyəlik hal, II şəxs mənsubiyyət və şəxs şəkilçilərində) özünü göstərir. *Sonra, tənəy, dañ, doñ, doñqar, qapınıñ, aldını, aldınız, düşərsən, onlux, anar, üzüñə, gözünə (Qazax), bəniz, çañ “duman”, mañşır, yünül, gəñəşməx “məsləhləşmək”, eviñiz (Borçalı)* Bu səs Qarabağ dialektləri üçün də xas olan əlamətlərdəndir. Qarabağ dialektində bu səs çox geniş yayılmış və şəxs əsasən şəxslərdə və şəxs əvəzlilərinə müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Fərzəliyeva V. Dostluq telləri. Bakı: Elm, 2004, 74 s.
2. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2019, 352 s.

Türk dilində

3. Buran A. Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, XIV, 209 s.
4. Buran A., Alkaya E. Çağdaş Türk Lehçeleri. Ankara: Akçağ Yayınları, XVI (5. baskı), 466 s.
5. Buran A., Oğraş Ş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: Elazığ Valiliği Yayınları, 2003, 212 s.
6. Efendioğlu S. Ağrı İli Ağızları. Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 4/3, 2009, s. 1-33.
7. Ercilasun A. Kars İli Ağızları, Ses Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983, 198 s.
8. Ercilasun A. (Editör). Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, 1340 s.
9. Gemalmaz E. Erzurum İli Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 381 s.
10. Gemalmaz E. Türk Dilinin Derin Yapısı. Ankara: Belen Yayınları, 2010, 574 s.
11. Gönen M. Van Gölü Kuzey Havzası Ağızları. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), 2003, 203 s.
12. Hazri N. Seçilmiş Şiirler. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976, 256 s.
13. Kartallıoğlu Y., Yıldırım H. Azerbaycan Türkçesi, Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, 250 s.
14. Öztürk İ. Adilcevaz Ağzı. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2001, 282 s.
15. Sağoğlu H. Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları. 2. Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 383 s.
16. Sağır M. Erzincan ve Yöresi Ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, İnceleme, Metinler, Sözlük, 1995, 433 s.
17. Sarıca B. Van Ağzının Teşekkülü ve Bazı Özellikleri. Van: Bilimsel Araştırma, №:15, 2003, s. 71-90.
18. Tekin T. Türk Dillerinde Ana Asli Uzun Ünlüler. Ankara: Simurg Yayınları, 1995, 192 s.
19. Vahabzade B. Şiirler. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979, s. 76-80.

*Резюме**Алван Джафаров**Западный Азербайджан и Восточная Анатолия:
общие диалектологические области*

С XI века огузский турецкий язык, распространенный в регионе от Центральной Азии до Багдада, столицы Аббасидского халифата, назывался западным турецким языком. В этот период он постепенно разделился на две ветви: восточную огузскую, охватывающую Азербайджан и Восточную Анатолию, и западную огузскую, охватывающую территории Османской империи. До XVI века как восточная огузская (включая Азербайджан и Восточную Анатолию), так и западная огузская (включая территории Османской империи) ветви были представлены единым письменным языком под названием «западный турецкий». В XV веке в Азербайджане существовали династии Каракоюнлу и Агкоюнлу, а в XVI веке – Сефевидская империя, при этом азербайджанский и османский письменные языки разошлись. Поэтому, с некоторыми фонетическими и морфологическими различиями, западно-турецкий язык существовал как два отдельных письменных языка с XVI века по настоящее время. Хотя восточно-анатолийские диалекты с XVI века до наших дней являются западно-огузской ветвью, они сохранили фонологические и морфологические характеристики восточно-огузской ветви. Исследования лингвистической продукции восточно-анатолийских провинций в целом показывают, что региональные диалекты находятся под влиянием азербайджанского турецкого языка. Таким образом, в данной статье рассматриваются диалектологические исследования провинций Восточной Анатолии (Эрзурум, Элязыг, Эрзинджан, Карс, Игдыр, Ардахан, Муш, Битлис и Ван) и выявляются элементы, демонстрирующие сходство с азербайджанским турецким языком с точки зрения фонологии и морфологии. В то же время тот факт, что полученные данные в основном совпадают с географическими границами азербайджанских диалектов Восточной группы, еще раз подтверждает исторические и структурные основы диалектного континуума Западного Азербайджана – Восточной Анатолии.

Ключевые слова: турецкий язык, Азербайджанский турецкий, диалекты, фонология, морфология.

*Summary**Alvan Jafarov**Western Azerbaijan and Eastern Anatolia: common dialectological areas*

Since the 11th century, the Oghuz Turkish language, spoken in the region from Central Asia to Baghdad, the capital of the Abbasid Caliphate, was called Western Turkish. During this period, it gradually split into two branches: Eastern Oghuz, encompassing Azerbaijan and Eastern Anatolia, and Western Oghuz, encompassing the territories of the Ottoman Empire. Until the 16th century, both the Eastern Oghuz (including Azerbaijan and Eastern Anatolia) and Western Oghuz (including the territories of the Ottoman Empire) branches were represented by a single written language called "Western Turkish." In the 15th century, the Karakoyunlu and Aghkoyunlu dynasties ruled Azerbaijan, followed by the Safavid Empire in the 16th century. During this period, the Azerbaijani and Ottoman written languages diverged. Therefore, with some phonetic and morphological differences, Western Turkish existed as two distinct written languages from the 16th century to the present. Although the Eastern Anatolian dialects from the 16th century to the present day are considered to be of the Western Oghuz branch, they retained the phonological and morphological characteristics of the Eastern Oghuz branch. Studies of the linguistic production of the Eastern Anatolian provinces generally show that the regional dialects are influenced by Azerbaijani Turkish. Thus, this article reviews the dialectological studies of the Eastern Anatolian provinces (Erzurum, Elazığ, Erzincan, Kars, Iğdır, Ördahan, Mush, Bitlis and Van) and identifies elements that show similarities with Azerbaijani Turkish in terms of phonology and morphology. At the same time, the fact that the obtained data mainly coincide with the geographical boundaries of the Eastern Group Azerbaijani dialects once again confirms the historical and structural foundations of the Western Azerbaijan–Eastern Anatolian dialect continuum.

Key words: Turkish language, Azerbaijani Turkish, dialects, phonology, morphology.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu

UOT 82

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5073>

FERNANDO PESSOANIN YARADICILIĞINDA MODERNİZMİN ƏDƏBİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülşən ŞABANOVA*

Daxil olub: 9 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 6 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 9 December 2025 | Accepted: 6 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *Fernando Pessoa, ali modernizm, heteronimlər, şəxsiyyət problemi, simvolizm, milli kimlik*

Giriş

Modernizm XX əsrin əvvəllərində meydana gələn və ədəbiyyatdakı ənənəvi estetik normalara qarşı çevriliş edən bir cərəyandır. Avropa modernizmində forma və üslub yenilikləri, insan şüurunun mühümlüyü və eksperimental ifadə vasitələri ön plana çıxmışdır.

Portuqaliyada modernizm hərəkatı öz başlanğıcını 1915-ci ildə gənc şairlər Fernando Pessoa və Mario de Sa-Karneyru tərəfindən nəşr edilmiş “Orfeu” ədəbi jurnalından götürmüşdür. “Orfeu” dövrünün ədəbi ənənələrini sarsıdan struktur və üslub yenilikləri ilə çıxış edərək, bir növ avanqard inqilab rolunu oynamışdır.

Modernizm cərəyanının formalaşmasının bir sıra fundamental səbəbləri var idi. Dövrün tələblərinə əsasən, klassik ənənələrlə yazılmış əsərlər artıq aktuallığını itirirdi; bu səbəbdən ədəbiyyata “yeni nəfəs” gətirmək zərurətə çevrilmişdi. Modernizm ədəbi müstəviyə tənqidi millətçiliyi, yenilikçi estetik xarakteri və sosial-siyasi tənqidləri daxil etdi. Modernist yazıçılar insan təcrübəsinin parçalanmasını, subyektiv şüur axınını, zaman və məkana fərqli yanaşmaları orijinal ədəbi eksperimentlərlə ifadə edirdilər.

1. Ali modernizmin Avropa ədəbiyyatında yeri

“Ali modernizm” termini xüsusilə 1920-ci illərin “nüvə” modernizmini – T.S.Eliot, Ceyms Coys, Ezra Paund, Virciniya Vulf, Frans Kafka, Tomas Mann və Marsel Prust kimi yazıçıların yaradıcılığını əhatə edir (6, s. 13-14). Ədəbiyyatşünaslıqda bu termin modernizmin ən yüksək, estetik və intellektual baxımdan ən məhsuldar dövrünü adlandırmaq üçün istifadə olunur (6, s. 6-17).

Bu mərhələdə ənənəvi qaydalardan tamamilə imtina edilir və ədəbiyyat, bir qayda olaraq, “saf sənət” kimi qəbul edilirdi. Artıq bədii mətn sosial, didaktik və ya ideoloji prinsiplərlə deyil, məhz estetik dəyəri ilə qiymətləndirilirdi. Dövrün əsərləri formaca cəsarətli, çox vaxt fraqmentvari (parçalı) quruluşlu və klassik süjet xəttindən uzaq idi.

Ali modernizmin nümayəndələri ədəbiyyatı fərdi bir sahə kimi görür və onu kütləvi mədəniyyətdən kəskin şəkildə fərqləndirirdilər. Buna görə də “ali” anlayışı həm estetik keyfiyyətin yüksəkliyinə, həm də ədəbiyyatın kütləvi zövqdən təcrid olunmasına işarə edir. Bu mərhələdə modernizm bir növ “intellektual laboratoriyaya” bənzədilirdi. Həmçinin bu dövrün əsərləri müəllifin cəmiyyətdən qəsdən uzaq durması və öz daxili aləminə qapanması ilə səciyyələnirdi (6, s. 26-27).

Ali modernistlər incəsənəti “ali sənət” səviyyəsinə yüksəltməyə çalışaraq, formanı və dilin estetik imkanlarını son həddə çatdırırdılar. Bununla belə, bəzi tənqidçilər ali modernistlərin aristokratik mövqeyini, əsərlərin çətin anlaşılmasını və ictimai məsələlərə qarşı biganəliyini tənqid edirdilər (6, s. 77-83).

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: sabanovagulsen41@gmail.com

Müasir tədqiqatçı Coşua Kavaloski (Joshua Kavaloski) ali modernizmə dair ənənəvi baxış bucağını yenidən dəyərləndirir. Onun fikrincə, ali modernist mətnlər qəhrəmanın daxili aləmini nümayiş etdirməklə yanaşı, ədəbiyyatın estetik sükunətini aşaraq gerçək dünyaya təsir etmək iddiasındadır (6, s. 67-69). Kavaloski qeyd edir ki, Frans Kafka, Virciniya Vulf, Tomas Mann və Uilyam Folkner kimi yazıçıların əsərlərində forma bir məqsəd deyil, ədəbiyyatın sosial-siyasi funksiyasını gücləndirmək üçün vasitə rolunu oynayır (6, s. 69-73). Beləliklə, ali modernizm həm estetik axtarışları, həm də həyatla bağlılıq cəhdlərini özündə birləşdirən mürəkkəb bir cərəyan kimi səciyyələndirilə bilər. Tənqidçi Moris Biybin (Maurice Beebe) qənaətinə görə isə modernist ədəbiyyat XX əsrdə öz zirvəsinə çatmış, daha sonra isə təsir gücünü itirmişdir (6, s. 25-27).

Birinci və İkinci Dünya müharibələri arası dövr modernizmin ən yüksək inkişaf mərhələsi hesab olunur (6, s. 58-68). Bu dövrdə formaca muxtariyyət, şüur axını, fragmentarlıq və intertekstuallıq (mətnlərarası əlaqə) kimi üsullar, habelə daxili aləmin estetik çərçivədən təhlili ön plana çıxmışdır. Ali modernizmin bu ideyaları Ceyms Coysun “Ulis”, Marsel Prustun “İtirilmiş zamanın axtarışında” və Virciniya Vulfun “Mayaka doğru” kimi fundamental əsərlərində öz əksini tapmış; burada modern insanın psixoloji sarsıntıları və zaman anlayışının mürəkkəbliyi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir (6, s. 74-90). Bu dövr ədəbiyyatı həm də “kanonik modernizm” adlandırılır, çünki qeyd olunan əsərlər modernist estetikanın toxunulmaz simvoluna çevrilmişdir (8, s. 201-214).

Tarixi kontekstdən yanaşsaq, modernizm I (1914-1918) və II (1939-1945) Dünya müharibələrini əhatə edən kəskin dəyişikliklər dövründə formalaşmışdır. Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi, Freydin psixanalizi, eləcə də texnoloji transformasiyalar (elektrik, telefon, təyyarə, kino və s.) dövrün təfəkkür tərzinə və formalaşmaqda olan modernizm cərəyanına həlledici təsir göstərmişdir. Modernizm üslubdan daha çox universal bir düşüncə tərzidir. Modernistlər hesab edirdilər ki, obyektin konstruksiyası yalnız onun məqsədinə əsaslanmalı, “forma funksiyanı izləməlidir”.

Avropada “ali modernizm” XX əsrin əvvəllərində sənət və ədəbiyyatda baş verən köklü mədəni və sosial dəyişikliklərin məntiqi nəticəsi idi. Bu dövrdə Birinci Dünya müharibəsinin yaratdığı ekzistensial böhran yeni estetik axtarışlara təkan verdi. Ədəbiyyat və incəsənət sahəsində futurizm, kubizm, ekspressionizm, dadaizm və sürrealizm kimi avanqard cərəyanlar paralel şəkildə inkişaf edirdi. Sözügedən cərəyanlar klassik ənənələri rədd edərək, modern insanın daxili, parçalanmış dünyasını ifadə etməyə çalışırdılar (3, s. 152).

1910-1920-ci illər Avropada ədəbi jurnalların “qızıl çağı” hesab olunur. Paris, London və Berlin kimi şəhərlərdə modernistlər öz yenilikçi ideyalarını yaymaq üçün çoxsaylı dərgilər nəşr edirdilər. Bu jurnallar dövrün manifestlərinin və eksperimental mətnlərinin əsas tribunasına çevrilmişdi. Məsələn, Filippo Tommazo Marinettinin “Futurizmin manifesti” (1909) bütün Avropada geniş rezonans doğuraraq gənc modernistlərin formalaşmasına həlledici təsir göstərdi. Bu manifest gəncləri ənənəvi formaları qətiyyətlə inkar etməyə ruhlandırırdı (3, s. 152-153).

Bu prosesin nəticəsində Avropa ədəbi mühitində realizm və romantizmin rəddi, fərdi təcrübə və şüur axınının ön plana çəkilməsi, zaman və məkanın qeyri-xətti təqdimatı kimi fundamental prinsiplər bərqərar oldu. 1920-ci illərin sonlarına doğru “ali modernizm” artıq bir “sənət ideologiyası” statusu qazandı. Nəticə etibarilə, Avropada 1918-1929-cu illər modernist estetikasının ən yüksək səviyyədə ifadə olunduğu “ali modernizm” dövrü kimi səciyyələnir. Məhz bu mərhələdə ədəbiyyat “yüksək sənət” statusuna yüksəldi.

Portuqaliya modernizmi ümumilikdə Avropa modernizmi ilə sıx bağlı olsa da, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. XX əsrin əvvəllərində ölkə sosial-siyasi və mədəni baxımdan köklü dəyişikliklər dövrünə qədəm qoymuşdu. 1910-cu ildə monarxiyanın süqutu, Birinci Dünya müharibəsinin təsirləri, habelə iqtisadi və sosial çətinliklər gənc yaradıcı nəsildə yenilənmə ehtiyacını daha da gücləndirdi (7, s. 96-97).

Portuqal modernizminin ən mühüm nümayəndəsi, şübhəsiz ki, *Fernando Pessoa* (1888-1935) idi. O, sonralar dünya miqyasında modernist ədəbiyyatın ən aparıcı simalarından birinə çevrilmişdir. Pessoa hələ 1903-cü ildə Cənubi Afrikada təhsil alarkən ingilis dilində yazdığı esseyə görə “Viktoriya Memorial” mükafatına layiq görülmüşdü. O, ingilis dilində böyük şair olmaq ümidi ilə ilk şeirlərini

və qısa hekayələrini məhz bu dildə qələm almışdı. Pessoa 16 yaşında ikən "The Natal Mercury" qəzetində satirik şeirini çap etdirmişdi. Tədqiqatlar göstərir ki, o, 1905-ci ildə Lissabona qayıtmış və yaradıcılığını burada davam etdirmişdir.

Pessoa'nı fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri modernizm cərəyanının onun təkcə yaradıcılığına deyil, həm də şəxsi həyatına və kimliyinə dərinlən təsir etməsi idi. O, Portuqaliya modernizminin təməlini qoyan avanqard "Orfeu" jurnalının əsas qurucularından biri olmuşdur. Pessoa təkcə bədii yaradıcılıqla məhdudlaşmır, həm də fəlsəfə və estetika elmlərini dərinlən mütaliə edirdi.

1918-ci ildə ingilis dilində ilk şeir kitabı olan "Antinous"u nəşr etdirdikdən sonra daha iki ay-rica topla da işıq üzü gördü. Lakin onun portuqal dilində çap olunmuş yeganə kitabı 1934-cü ildə nəşr edilən "Mesaj" (*Mensagem*) oldu. Ömrünün son illərində Pessoa'nın sağlamlığı kəskin şəkildə pisləşmişdi; alkoqol asılılığı onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. 1935-ci ildə qaraciyər sirrozundan vəfat edən şair Lissabonda dəfn edilmişdir. Onun bütün həyat yolu və yaradıcılıq mübarizəsi daxili modernizm ruhunun ən parlaq təcəssümünə çevrilmişdir.

Avropa modernizmi ilə Portuqaliya modernizmini bir-birinə bağlayan ortaq cəhətlər olsa da, Portuqaliya təcrübəsi özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Portuqaliya modernizmi, qeyd etdiyimiz kimi, "Orfeu" jurnalının yaranması ilə başladı. Jurnalın fəaliyyət müddəti qısa olsa da, o, Portuqaliya ədəbi düşüncəsinin Avropada tanınmasına və cəmiyyətdə intellektual inqilabın baş verməsinə səbəb oldu.

Bu qrupun yaradıcılıq meyilləri birbaşa Avropa avanqardından ilham alırdı. Jurnalın birinci sayında Marinettinin "Futurizmin manifesti"nin tərcüməsi ilə yanaşı, Pessoa'nın heteronimi olan Alvaru de Kampuşun imzası ilə "Triumfal oda" adlı şeir dərc edildi. Bu mətn futurist poetikanın Portuqaliya dilindəki ən mükəmməl ifadəsi sayılır (3, s. 152).

Həmçinin Fernando Pessoa "interseksiyaizm" (kəşimə) adlı yeni ədəbi yanaşmanı irəli sürdü ki, bu da mahiyyətə kubizmin ədəbiyyata tətbiqi idi. Onun "Yağış altında çarpaz xətlər" şeiri bu istiqamətin bariz nümunəsidir. "Orfeu" nəslinin əsas nəzəri ideologiyası isə sensasionizm idi. Pessoa və Sa-Karneyrü tərəfindən formalaşdırılan bu anlayışa görə, sənətin əsas məqsədi reallığı deyil, reallığın insanda yaratdığı hissləri ifadə etməkdir. Yəni sensasionizm "hiss etmək, yaratmaqdır" ideyasını rəhbər tuturdu (10, s. 21–29). Pessoa bu konsepsiyayı "bütün sənətlərin bir nöqtədə birləşməsi" kimi səciyyələndirirdi.

"Orfeu" hərəkəti bu radikal addımlarına görə ölkədə böyük qalmaqla doğurdu. Mühafizəkar ədəbi çevrələr bu yenilikləri "dəlilik" adlandıraraq, gənc modernistlərə qarşı çıxırdılar. Tanınmış yazıçı Julio Dantasın kəskin tənqidlərinə cavab olaraq, Almada Neqreyruş 1916-cı ildə futurist üslubda, ironik və polemik ruhda yazılmış məşhur "Anti-Dantas Manifesti"ni qələm aldı (3, s. 153).

Bu qarşıdurma Portuqaliyada modernist mərhələnin geri dönməzliyini təsdiqlədi. Lakin 1915-ci ilin sonlarında Mario de Sa-Karneyrünün intiharı və jurnala göstərilən maliyyə dəstəyinin kəsilməsi "Orfeu"-nün qısaömürlü olmasına gətirib çıxardı. Buna baxmayaraq, Pessoa'nın, Sa-Karneyrünün və Almada Neqreyruşun yaratdığı ideyalar Portuqaliya ədəbiyyatını romantik ənənənin buxovlarından xilas edərək, onu Avropa modernist hərəkətinin ayrılmaz hissəsinə çevirdi (7, s. 96).

Beləliklə, "Orfeu" jurnalı həm Avropa avanqardının ideyalarını ölkəyə gətirdi, həm də milli ədəbiyyatın daxili dinamikasına yeni bir istiqamət verdi. Bu cərəyan sayəsində Portuqaliya ədəbiyyatında hiss, təcrübə və fərdiyyət anlayışları əsas bədii meyar kimi formalaşdı. Fernando Pessoa bu prosesin mərkəzi fiquru idi; o, sonrakı dövrlərdə modernizmin fəlsəfi-estetik və ədəbi çərçivəsini daha da dərinləşdirdi (3, s. 144-153). Jurnal modernləşməyə qarşı olan bütün mühafizəkar ehkamların məhvinə çalışdı. Bütün Avropada olduğu kimi, Portuqaliyada da dekadentizm və modernizmin rüşeymləri XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir.

Portuqaliya ədəbiyyatında modernizmin "ali modernizm" və ya "ikinci modernist nəsil" mərhələsi 1920-ci illərin sonu və 1930-cu illərin əvvəllərində formalaşdı. Bu dövrdə 1915-ci ilin "Orfeu" nəslə tərəfindən başlatılan ədəbi inqilab artıq yeni bir intellektual səviyyəyə keçmişdi. 1927-ci ildə gənc yazıçılar Joze Rejiu və Juaun Qaspar Simoinş tərəfindən təsis edilən "Presença" jurnalı bu mərhələnin əsas simvoluna çevrildi. "Presença" 1927–1940-cı illər ərzində 56 say nəşr edilərək, Portuqaliya modernizminin ədəbi davamlılığını təmin etdi (3, s. 153).

“Presença” jurnalı özünü açıq şəkildə “ikinci modernist nəsil” kimi təqdim edirdi. Onun əsas məqsədi “Orfeu” modernizminin nailiyyətlərini davam etdirmək və onları sistemləşdirməkdən ibarət idi. Joze Rejiu ilk saylardan başlayaraq modernizmin fundamental prinsiplərini şərh edir, “Orfeu” nəslinin yeniliklərini ədəbiyyatın yeni normalarına çevirməyə çalışırdı. O, modernist ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərini “Orfeu” məktəbində olduğu kimi vurğulayırdı: insan şüurunun ziddiyyətli və çoxqatlı təbiəti, fərdi təcrübənin dəyişkənliyi və subyektiv hisslərin bədii formanın mərkəzinə gətirilməsi bu dövrün əsas prioritetləri idi (3, s. 153).

Juaun Qaspar Simoinş bu modernist ideyaları psixanalitik yanaşma ilə birləşdirirdi. O, Ziqmund Freydin nəzəriyyələrindən bəhrələnərək, Pessoa'nın və digər modernistlərin yaradıcılığını psixoloji aspektdən təhlil edirdi. Simoinşin 1950-ci ildə nəşr etdirdiyi “Fernando Pessoa'nın həyat və yaradıcılığı” əsəri şairin ilk genişhəcmli bioqrafiyası olmaqla yanaşı, onun ölkə daxilində tanınmasında və irsinin sistemləşdirilməsində mühüm rol oynadı (3, s. 153-154).

Modernizmin qəbulu prosesi 1920-ci illərin sonu Portuqaliya üçün həm də siyasi dönüş nöqtəsi idi. 1926-cı ildə baş verən hərbi çevriliş nəticəsində “Yeni Dövlət” (Estado Novo) adlı avtoritar rejim quruldu və senzura gücləndirildi. Lakin bu çətin siyasi şəraitə baxmayaraq, “Presença” jurnalı modernist ideyaların yayılmasını uğurla davam etdirdi (7, s. 96-98).

Bu dövrdə modernist üslub artıq cəmiyyət tərəfindən müəyyən dərəcədə qəbul olunmağa başlamışdı. Ədəbiyyatda klassik ənənənin təsiri azalmış, psixoloji dərinlik və insan şəxsiyyətinin gizli qatlarının araşdırılması məsələsi ön plana çıxmışdı. “Presença” həm də ədəbi və fəlsəfi-estetik müzakirələr üçün mühüm platforma rolunu oynayır. Burada Pessoa, Sa-Karneiru və Almada Neqreyruş kimi “Orfeu” nəslə müəlliflərinin irsi mütəmadi olaraq təbliğ olunurdu (11, s. 8-22).

1934-cü ildə Fernando Pessoa'nın portuqal dilində yazılmış yeganə kitabı olan “Mesaj” (Mensagem) işıq üzə çıxdı. Əsər zahirən klassik formalarda yazılsa da, milli simvolizmi modernist tənqidlə dahi bir şəkildə birləşdirirdi. Maraqlıdır ki, bu əsər dövlətin təşkil etdiyi ədəbi müsabiqədə mükafata layiq görülmüşdü. Bu fakt modernizmin Portuqaliyada artıq rəsmi səviyyədə qəbul edildiyinin göstəricisi idi (3, s. 154).

“Presença” dövrünü Portuqaliya modernizminin “ali mərhələsi” adlandırmaq olar. Əgər “Orfeu” nəslə modernizmin təməlini qoymuşdusa, “Presença” nəslə onu sabitləşdirib intellektual cəhətdən dərinləşdirdi. Bu mərhələdə modernist ədəbiyyat əsas estetik cərəyan kimi öz yerini möhkəmlətdi. Məktəbin əsas qayəsi fərdin daxili səsinin qorunması idi; jurnalın devizi isə belə səslənirdi: “Sənət sadəcə təqlid deyil, həm də ifadədir” (3, s. 153).

Beləliklə, Portuqaliyada “ali modernizm” 1915-ci ildə başlayan modernist hərəkatın 1920–1930-cu illərdə bədii, fəlsəfi-estetik və sosial baxımdan tam formalaşdığı mərhələdir. Bu dövrdə artıq bir neçə nəsil modernist yazıçı yetişmiş, modernist estetik ədəbi tənqid sahəsində möhkəmlənmişdi (7, s. 109-110). Məhz bu mərhələ Portuqaliya modernizmini Avropa modernizmi ilə eyni səviyyəyə yüksəltdi. Portuqaliya modernizminin Avropada öz sözünü deməsinin əsas səbəbkarı Fernando Pessoa olmuşdur. Fernando Pessoa'nın əsərlərinin nəşr edilməsi və “Presença” qrupunun fəaliyyəti modernist cərəyanın şöhrətinin geniş yayılmasına həlledici təkan verdi.

2. Fernando Pessoa'nın ali modernizmin nümayəndəsi kimi rolu

Fernando Pessoa (1888-1935) Portuqaliya modernizminin yalnız mərkəzi siması deyil, həm də Avropa modernizminin ən orijinal fiqurlarından biri hesab olunur. O, modernizmi insan şüurunun çoxqatlı təbiətini anlamağa xidmət edən fəlsəfi metod kimi dəyərləndirirdi. Pessoa'nın əsas qayəsi Avropa modernizminin başlıca prinsiplərini Portuqaliya mədəniyyətinə gətirərək, bütöv bir ədəbi dünyagörüşü formalaşdırmaq idi (3, s. 146-147).

Pessoa modernizmə *heteronimlik* konsepsiyasından çıxış edərək yanaşırdı. O, bu adlardan sadəcə təxəllüs kimi istifadə etmir, hər bir heteronim üçün tam bir bədii şəxsiyyət, bioqrafiya və üslub yaradırdı. Bu heteronimlər bir-biri ilə ziddiyyətli düşüncələri təmsil edir, beləliklə, eyni müəllifin daxilində “ədəbi dialoq” mühiti yaradırdılar:

- *Albertu Kaeiru*: Təbiəti, duyğuların və hisslərin təmizliyini təbliğ edən “çoban” şair;

- *Rikardu Reyş*: Klassik nizamın, antik formanın və stoik sakitliyin siması;
- *Alvaru de Kampuş*: Sivilizasiyanın ritmini, şəhər enerjisini və modern insanın daxili sarsıntı-larını ifadə edən futurist (10, s. 141-154).

Bu üç fiqur arasında Pessoa'nın öz adı ilə yazdığı əsərlər metafizik mərkəz rolunu oynayır. Pessoa sanki bu heteronimlər arasında vasitəçidir; onların daxili mübahisəsini idarə edən, lakin tam ola-raq heç birinə aid olmayan "gizli müəllif" kimi çıxış edir. Bu, modernist mənada müəlliflik kimliyinin parçalanması və "mən"-in çoxsəsliliyi ideyasıdır (5, s. 33-49). Pessoa heteronimlər vasitəsilə insan psixologiyasının fərqli qatlarını anlamağa çalışmış, bir fərd daxilində müxtəlif dünyagörüşlərin möv-cudluğu fikrini irəli sürmüşdür. Bu baxımdan onun yanaşması Freydin şüuraltı nəzəriyyəsinə və Berq-sonun zaman-şüur ideyalarına yaxınlaşır. Tədqiqatçı Qaneri (Ganeri) qeyd edir ki, Pessoa heteronim-lər vasitəsilə modernizmin "insan özünü necə tanıya bilər?" sualına bədii formada cavab verir (4, s. 15-19).

Bu, modernist subyektivliyin "sabit kimlik"dən "axıcı kimlik"ə keçidinin təəcəssümü idi. Pessoa üçün özünü tanımaq vahid bir mənlili deyil, fərqli kimliklərin cəmini kəşf etməkdən ibarət idi. Bu baxış onu Vulf, Prust və Eliot kimi ədiblərin dünyagörüşü ilə yaxınlaşdırırdı. Pessoa'nın dili fragment-vari, çoxsəslili və ironikdir; "*Narahatlığın kitabı*" (*Livro do Desassossego*) bu xüsusiyyətlərin ən uğurlu ifadəsidir. Əsər ənənəvi hekayə strukturundan uzaqdır və qeydlər şəklində davam edərək hər bir insanın daxili aləmindən söz açır (9, s. 45–51). Burada Bernardo Soares (Pessoa'nın "yarım-hete-ronimi") müəlliflə digər şəxsiyyətlər arasında körpü rolunu oynayır. Soaresin melanxolik dili modern insanın parçalanmasını nümayiş etdirir.

Pessoa modern insanı sabit kimlikdən məhrum, daim özünü yenidən yaradan varlıq kimi gös-tərir. Bu prinsip Adorno (1, s. 225-241) və Bürgerin (2, s. 22-36) "avtonom sənət" nəzəriyyəsinə tam uyğundur: sənət artıq reallığın təqlidi deyil, onun alternativ formasıdır. Pessoa'nın yaradıcılığı Portu-qaliya modernizmini dünyaya tanıtmayla yanaşı, insanın öz kimliyini dərk etməsi haqqında universal model təqdim etmişdir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, Pessoa "bir ədəbiyyat deyil, bütöv bir kai-natdır" (7, s. 109-110). Onun erkən dövr simvolist dramı olan "Dənizçi"dən başlayaraq, futurist sürəti və kubist modernliyi birləşdirən poetik dili beynəlmiləl xarakter daşıyır. Ali modernizmin əsas xa-rakteristikası olan sənətin avtonomluğu və estetik saflığı Pessoa yaradıcılığında özünün ən kamil ək-sini tapır. Coşua Kavaloski qeyd edir ki, ali modernizm Coys, Eliot və Prust kimi yazıçılarda "bədi mükəmməllik ideyası" ilə müəyyən olunur. Pessoa bu ideyanı Portuqaliya kontekstində tətbiq etsə də, onu metafizik introspeksiya (daxili müşahidə) ilə birləşdirmişdir (6, s. 6-17; 74-90).

Coys və Eliot üçün modernizm "xarici sivilizasiya böhranına" qarşı bir reaksiya idisə, Pessoa da bu böhran "daxili varlıq səviyyəsinə" keçir. Bu mənada Pessoa ali modernizmin ən dərin təmsilçilə-rindən biridir; çünki o, modernist formanın mürəkkəbliyini sadəcə estetik seçim kimi deyil, daxili mənəvi ehtiyac kimi yaşayır (12, s. 239–248). O, T.S.Eliot kimi klassik, Ceyms Coys kimi formalist, Frans Kafka kimi isə ekzistensialdır; lakin onların heç biri ilə eyniyyət təşkil etmir.

Pessoa'nın bu çoxsəslili təbiəti ali modernizmin "yeknəsəqlikdən qaçış" prinsipini ən dolğun şə-kildə təəcəssüm etdirir. Bu fakt göstərir ki, Pessoa ali modernizmin sonu deyil, onun gecikmiş zirvə-sidir. O, modernizmin bütün imkanlarını tükətməmiş, əksinə, onun bir hissəsini gələcək nəsillərin ixtiyarına buraxmışdır. Pessoa'nın heteronim sistemi "özünüçoxaltma" aktı kimi həm modernist, həm də postmodernist oxunuşa tam uyğundur (4, s. 97-112).

Fernando Pessoa ali modernizmin həm başlanğıcı, həm də davamçısıdır. O, modernizmin intel-lektual sərhədlərini genişləndirərək, hiss və varlığın mənasını eyniləşdirmişdir. Pessoa öz heteronim sistemi ilə insan şüurunun sonsuzluğunu nümayiş etdirdi. Bu çoxluq modernizmin ali məqsədi olan daxili "mən"-i tanıma yolunda atılmış ən uğurlu addım idi.

Nəticə

Fernando Pessoa'nın yaradıcılığında modernizm özünün ən parlaq dövrünü yaşamışdır. O, he-teronimlər sistemi vasitəsilə çoxsaylı müəllif kimlikləri yaratmış; bir-birindən tamamilə fərqli üslub, dünyagörüşü və poetik mövqeyə malik şairlər ərsəyə gətirmişdir. Beləliklə, Pessoa eyni yaradıcılıq mühitində müxtəlif ədəbi cərəyanların paralel şəkildə mövcudluğunu təmin etmişdir. Araşdırmalar

göstərir ki, Pessoa həm Portuqaliya, həm də dünya ədəbiyyatında modernist axtarışların ən unikal nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun əsərləri müəlliflik, milli kimlik və polifoniklik (çoxsəsliklik) problemlərinə yeni baxış gətirərək müasir ədəbiyyatın nəzəri təməl daşlarından birinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Fernando Pessoa Avropa ali modernizmini Portuqaliya mədəniyyətinə daşımış, modernist estetikani metafizika ilə zənginləşdirmiş və sənətin sərhədlərini genişləndirərək modern və postmodern düşüncə arasında körpü yaratmışdır. Nəticə etibarilə, Pessoa yalnız bir dövrün yazıçısı deyil, bütöv bir ədəbi sistemdir. Onun yaratdığı ədəbi kainat ali modernizmin “sonuncu zirvəsi” olmaqla yanaşı, həm də yeni ədəbi dövrlərin başlanğıc nöqtəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adorno T. Aesthetic theory (R. Hullot-Kentor, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997, 416 s.
2. Bürger P. Theory of the avant-garde (M. Shaw, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984, 192 s.
3. De Castro, M. G. Fernando Pessoa and the modernist generation. In S. Parkinson, C. Pazos-Alonso, & T. F. Earle (Eds.), A companion to Portuguese literature. Woodbridge: Boydell & Brewer, 2009, 240 s.
4. Ganeri J. Virtual subjects, fugitive selves: Fernando Pessoa and his philosophy. Oxford: Oxford University Press, 2020, 165 s.
5. Ganeri J. Fernando Pessoa: Imagination and the self. Oxford: Oxford University Press, 2024, 176 s.
6. Kavaloski J. High modernism: Aestheticism and performativity in literature of the 1920s. Rochester, NY: Camden House, 2014, 244 s.
7. Magalhães F. Fernando Pessoa and the Portuguese modernist heritage: A sociocultural analysis//. Journal of International and Global Studies, 2018, 9(2), pp. 95-110.
8. Nicholls P. Modernisms: A literary guide. Berkeley: University of California Press, 1995, 382 s.
9. Pessoa F. Narahatlığın kitabı (S. Özen, Trans.). İstanbul: Can Yayınları, 2010, 675 s.
10. Pizarro J. (Ed.). Sensacionismo e outros ismos (Edição Crítica de Fernando Pessoa). Lissabon: Vol. 10, Imprensa Nacional-Casa da Moeda, 2009, 696 s.
11. Ribeiro A. S. Modernist temporalities: The Orpheu Generation and the impact of history. Pessoa Plural, 2017, 11, pp. 8-22.
12. Trilling L. The liberal imagination. New York: Viking Press, 1950, 320 s.

Резюме

Гюльшан Шабанова

Фернанду Пессоа и литературно-эстетические особенности модернизма в его творчестве

В данной статье анализируется концепция «высокого модернизма» в литературе XX века и его становление в контексте европейского и португальского модернизма. Период высокого модернизма характеризуется свободой художественной формы, приоритетом индивидуального сознания, внутреннего опыта и эстетического восприятия. В Европе этот этап достиг наибольшего развития в произведениях Джеймса Джойса, Т. С. Элиота, Вирджинии Вулф и Марселя Пруста. В это время границы языка, времени, пространства и самосознания в литературе значительно расширились, что позволило авторам экспериментировать с формой и структурой произведений, вводить фрагментарность и интертекстуальность. Эстетические принципы модернистских течений – футуризма, экспрессионизма, кубизма и сюрреализма – способствовали созданию новых художественных форм, сосредотачивая внимание на внутреннем мире человека и психологической сложности современного опыта.

Португальский модернизм начал формироваться с движения Orpheu (1915), которое объединило усилия Фернанду Пессоа, Мариу де Са-Карнейру и Алмады Негрейруша. Творчество Пессоа считается вершиной модернизма, поскольку он синтезировал идеи поколений Orpheu и Presença, создав уникальную систему гетеронимов. Каждый гетероним представлял отдельную личность с отличным мировосприятием и стилем письма, что позволяло глубже раскрывать многоаспектность человеческой психики, внутренние конфликты и философские размышления о самосознании.

Таким образом, Фернанду Пессоа можно считать одной из канонических фигур не только португальского, но и европейского высокого модернизма. Его творчество охватывает эстетические, философские и психологические границы модернистского мировоззрения, демонстрируя уникальный синтез формальных экспериментов и глубокого анализа человеческой идентичности, что делает его наследие актуальным и сегодня.

Ключевые слова: Фернанду Пессоа, высокий модернизм, гетеронимы, проблема личности, символизм, национальная идентичность

Summary

Gulshan Shabanova

The literary and aesthetic characteristics of modernism in Fernando Pessoa's works

This article analyzes the concept of "high modernism" in 20th-century literature and its development in the context of European and Portuguese modernism. The period of high modernism is characterized by freedom of artistic form, the priority of individual consciousness, inner experience, and aesthetic perception. In Europe, this phase reached its greatest development in the works of James Joyce, T. S. Eliot, Virginia Woolf, and Marcel Proust. During this time, the boundaries of language, time, space, and self-awareness in literature expanded significantly, allowing authors to experiment with the form and structure of their works, introducing fragmentation and intertextuality. The aesthetic principles of modernist movements – futurism, expressionism, cubism, and surrealism – contributed to the creation of new artistic forms, focusing attention on the inner world of the individual and the psychological complexity of contemporary experience.

Portuguese modernism began to take shape with the Orpheu movement (1915), which brought together the efforts of Fernando Pessoa, Mário de Sá-Carneiro, and Almada Negreiros. Pessoa's work is considered the pinnacle of modernism, as he synthesized the ideas of the Orpheu and Presença generations, creating a unique system of heteronyms. Each heteronym represented a distinct personality with its own worldview and writing style, which allowed a deeper exploration of the multifaceted nature of human psyche, internal conflicts, and philosophical reflections on self-consciousness.

Thus, Fernando Pessoa can be considered one of the canonical figures not only of Portuguese but also of European high modernism. His work encompasses the aesthetic, philosophical, and psychological boundaries of the modernist worldview, demonstrating a unique synthesis of formal experimentation and profound analysis of human identity, which makes his legacy relevant even today

Key words: Fernando Pessoa, high modernism, heteronyms, identity problem, symbolism, national identity

Rəyçi: fil.e.d., dos. Məmmədova-Kekeç Elmira Fikrət qızı

UOT 81'373

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.4075>

ALINMA SÖZLƏRİN LİŇQVİSTİK ƏSASLARI

Nuranə CƏBRAYILOVA*

Daxil olub: 9 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 7 Yanvar 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 9 December 2025 | Accepted: 7 January 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *dilin leksik sisteminin zənginləşməsi, alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər, alınma sözlərin morfoloji xüsusiyyətləri*

Giriş

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas rolu dilin daxili imkanları hesabına baş verən söz yaradıcılığı oynayarsa, ikinci mühüm mənbəni alınma sözlər təşkil edir. Mütəmadi inkişaf edən dillərdə alınma sözlərin xüsusi çəkisi olduğu üçün onların tədqiqi müxtəlif dövrlərdə hər zaman mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Günümüzdə bu sahədə araşdırmalar davam etsə də, bəzi məsələlər hələ də tam aydınlığa qovuşmamışdır.

Qloballaşmanın sürətləndiyi müasir dövrdə alınma sözlərin dildə həddindən artıq çoxalması, xüsusilə də milli qarşılığı olan sözlərin əvəzlənməsi müəyyən dil problemlərinə yol açır. Bu səbəbdən dilin saflığının qorunması, yersiz alınmaların məhdudlaşdırılması və milli termin yaradıcılığının təşviq edilməsi aktuallığını qoruyub saxlayır. Alınma sözlər təkcə leksik fondu zənginləşdirmir, həm də xalqlar arasında tarixi-mədəni əlaqələrin mənzərəsini yaradaraq dilin sosial və mədəni inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

1. Azərbaycan dilinin leksik sistemində alınma sözlərin növləri

Dilimizdə alınmaların ümumişlək alınmalar, beynəlmiləl, ekzotizmlər kimi növləri vardır. Ümumişlək alınmalar Azərbaycan dilinin leksik sisteminə tam şəkildə daxil olaraq ona aid qrammatik xüsusiyyətləri və lüğəvi mənalara mənimsəmiş, müxtəlif fərqli üslublarla işlənən, dilin fonetik tələblərinə uyğun səslənən və ümumi şəkildə başa düşülən sözlərdir. Bu tipli sözlər dilə daxil olaraq artıq vətəndaşlıq qazanmışdır. Məs.: “*aypəd* – (ing. *Ipad*) tex. *Planşet kompüterlərin ticarət nişanı*” [2, s.15]; “*çizburger* – (ing. *cheeseburger* “*pendirli hamburger*”) *aşp. Makdonalds yeməxanalarında hazırlanan bulka arasına mal ətinədən bifşteks, çeddar pendiri, ketçup, soğan, duzlu xiyarla doldurulmuş yemək növü*” [5, s.59]; “*notbuk* – (ing. *notebook* – *qeyd kitabı*) *infor. Daşınan fərdi kompüterin xüsusi növü*” [5, s.182]; “*taymer* – (ing. *timer* < *time* – *zaman*) tex. *Sistem saati. Cari vaxtı və ya vaxt intervalını ölçmək və ya göstərmək üçün cihaz (prosessor reyestri)*” [2, s.132] və s.

Beynəlmiləl alınmalar dünya dillərinin əksəriyyətini əhatə edən sözlərdir. Onlar global ünsiyyətin tələblərinə uyğun olaraq geniş yayılır və həm terminologiyanın, həm də gündəlik danışığın bir parçasına çevrilir. Beynəlmiləl sözlər xalqlar arasında əlaqələri yaradaraq beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiyanı təmin edir. Beynəlmiləl sözlərin bir dildən digər dillərə keçməsinin əsas səbəb elmi-texniki yeniliklərdir. İkinci səbəb kimi cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi dəyişmələr, yoluxucu xəstəliklər və ya elmi-texniki tərəqqini göstərə bilərik. “*Bu tipli alınmalar bir çox dillər kimi Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan dilində də bu tipli terminlər ümumi mənə və forması ilə fərqlənməyərək, dilin leksikoloji qatında özünə xüsusi bir yer tapmaqla müxtəlif sistemli dillərin ortaq leksik vahidlərinə çevrilir və dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və zənginləşməsinin*

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: cebrayilovanurane96@gmail.com

əsas göstəricilərindən biri kimi özünü büruzə verir” [3, s.169]. Ümumiyyətlə, beynəlmiləl alınmaların işlədilməsi adi alınmalarda olduğu kimi zərurətdən yaranır. Belə sözlərin əksəriyyəti Avropa dilləri əsasında yaradılmışdır. Dillərin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran dilçi alim İ.Qasımov yazır: “*Dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri və ya daha güclü elmi, texniki qata malik olan, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edən, yenilikləri ilə seçilən xalqların dillərinin nisbətən zəif inkişaf etmiş dillərə təsiri təsirə məruz qalan dillərin leksik tərkibində alınmaların meydana çıxmasına və beləliklə, müxtəlif dillərdə ortaq leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur*” [3, s.170]. Yuxarıda qeyd olunan fikirləri nümunələr əsasında izah edək: “*akvizisiya* – (lat. *acquisitio* – əldə etmə) iqt. Rəhbərliyin razılığı ilə yaxud razılığı olmadan kompaniyanın səhmlərinin hamısının alınması yolu ilə ona yiyələnmək” [2, s. 9]; “*şoumen*– (ing. *show* – nümayiş etdirmə + *man* – adam) inc. Estrada şousuna rəhbərlik edən artist; ümumiyyətlə, əyləncə proqramını aparan adam” [2, s. 130]; “*flaş-mob* – (ing. *flash* – alovlanma + *mob* – kütlə) Təyin olunmuş vaxtda və müəyyən olunmuş yerdə gözlənilmədən bir qrup insanın ictimai yerdə əvvəlcədən danışılmış hərəkətləri yerinə yetirməsi və cəld də dağılışdığı kütləvi aksiya” [2, s. 41]; “*podkast*– (ing. *İpod*+*broadcast* – yayım) inf. Asinxron istifadəçi girişi üçün audio və ya videofayl və ya bu cür faylların seriyası” [2, s. 99]; “*piling* – (ing. *peel* – təmizləmək, qabığı soymaq) kosmet. 1.Ölü dəri hüceyrələrini aşındırmaq və çıxarmaq üçün edilən kosmetik prosedur. 2. Piling üçün krem” [2, s. 98]; “*pinterest*– (ing. *to pin* – sancaqlamaq) inf. İstifadəçilərə şəkillər və ya videolar yükləmək, onları saxlamaq və kolleksiyalarda birləşdirmək və başqaları ilə bölüşmək imkanı verən vizual axtarış və sosial şəbəkə” [2, s. 98]; “*mikrobloqinq* – (yun. *mikros* – balaca + ing. *blog* – gündəlik) inf. Bloqlarla müqayisədə ən mühüm xüsusiyyəti ani və qısa məzmun paylaşmaqdır. Ən məşhur mikrobloq xidmətlərindən biri də Tviterdir ki, bura daxil edilən hər bir bloq yazısı 140 simvolla məhdudlaşır” [2, s. 83] və s.

Ekzotizmlər Azərbaycan dilində başqa xalqlara, ölkələrə və mədəniyyətlərə məxsus olan, bizim dilə əcnəbi mühitlə bağlılığı qoruyaraq keçmiş sözlərə deyilir. Yəni bu sözlər, adətən, etimon dilə tam uyğunlaşmır, aid olduğu xalqın məişətini, coğrafiyasını və ya mədəni xüsusiyyətini saxlayır. Buraya musiqi, yemək, paltar, pul vahidlərinin adları və s. daxildir. Daha çox bədii əsər və publisistikada istifadə edilən bu sözlər bir çox hallarda tərcümə olunmur. Amma S.Sadıqova qeyd edir ki, ekzotizmlər bəzi dillərə tərcümə oluna bilər: “*Onlar bəzən bir sözlə yox, söz birləşməsi ilə tərcümə oluna bilər. Məsələn, rusların matryoxkasının ingiliscəyə “nesting doll” kimi tərcüməsi edilməsi halları var. Amma bu zaman lakoniklik itir. Ekzotizmlər xüsusən bədii əsərlərə kolorit vermək üçün tərcümə olunmur. Onlar dilə daxil olarkən, bir qayda olaraq, lüğət tərkibinin aktiv fondundan kənarda, leksikanın periferiyasında qərarlaşır*” [10]. Ekzotizmlərlə alınma sözlər bir-birinə bənzəsə də, bunlar arasında fərqlər vardır. Dilçi alim Təhminə Yaqubova isə onlar arasında fərqi belə izah etmişdir: “*Həm ekzotizmlər, həm də barbarizmlər alınma sözlərdən bir sıra cəhətləri ilə fərqlənir. Belə ki, bu sözlər işləndiyi dildə özünəməxsus bütün əlamətləri qoruyub saxlayır, həmin dilin leksik və qrammatik qanunauyğunluqlarına tabe olmur. Alınma sözlərlə barbarizmlər arasında da heç bir məhdudlaşdırıcı sərhəd yoxdur. Belə ki, müəyyən tarixi şəraitdə barbarizm olan sözlər zaman keçdikcə dilin aktiv lüğət fonduna daxil olaraq alınma sözə çevrilir. Məsələn, universitet, poçt, aktyor, konsul, manifest, deputat, parlament və s. bu qəbil sözlərdəndir*” [8, s. 35].

Ekzotizmlərlə alınma sözlərin fərqi nəzər salsaq, qeyd etmək olar ki, alınma sözlər dilin fonetik və qrammatik qaydalarına uyğunlaşaraq ümumi söz ehtiyatının təbii bir hissəsinə çevrilə bildiyi halda, ekzotizmlər çevrilə bilmir. Digər bir fərqli cəhət kimi ekzotizmlər, adətən, məhdud sahədə – ədəbiyyat, mədəniyyət və etnoqrafiya ilə bağlı təsvirlərdə işlənir, milli rəng daşıyır. Alınma sözlər isə gündəlik danışqda, elmdə, texnikada geniş istifadə olunur və milli məzmun daşıyır. Beləliklə, ekzotizmlərlə alınma sözlər arasındakı əsas fərq ekzotizmlərin xarici mədəni xüsusiyyətlərini saxlaması, alınma sözlərin isə dilin adi sözlərinə çevrilməsidir.

2. Alınma sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri

Alınma sözlər təkcə leksik baxımından deyil, həm də morfoloji xüsusiyyətlərinə görə də dilin inkişafına ciddi təsir göstərir. Bir sıra alınma morfemlər vardır ki, bunlar, əsasən, alınma sözlərə qoşularaq onların tərkibində dilimizə keçmişdir. Məs: *aero-*, *avto-*, *eks-*, *foto-*, *tele-*, *bio-*, *hiper-*, *mikro-*

, makro-, multi-, arxi-, avia-, neo-, hidro- və s. Tərkibində bu morfemlərin olduğu 2010-2020-ci illərdə dilə daxil olan sözləri araşdırmaq üçün əsas mənbə müasir dövrdə nəşr edilmiş lüğətlər hesab edilə bilər. Bu tədqiqat zamanı 2016-cı ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun tərtib etdiyi “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”, 2021-ci ildə Q.Məhərrəminin “Yeni alınma sözlər lüğəti”, eləcə də 2022-ci ilə aid olan S.Sadiqovanın müəllifi olduğu “İzahlı terminlər lüğəti” əsas mənbə kimi istifadə edilərək tərkibində aero-, avto, foto-, hiper-, mikro-, meqa-, makro- morfemləri olan sözlərin statistikasını, quruluşca növü, orfoqrafiyasını öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normalarında qeyd edilir ki, “*Tərkibində aero-, aqro-, audio, avia-, avto-, ekzo-, endo-, elektro-, foto-, makro-, mikro-, mini-, mono-, multi-, nano-, neo-, oksi-, oliqo-, paleo-, para-, post-, proto-, psevdo-, psixo-, stereo-, super-, tele-, termo-, trans-, ultra-, ümum- morfemləri olan mürəkkəb sözlər bitişik yazılır: aeroklub, aqromüxtəliflik, audioəlaqə, aviasalon, avtopark, endoplazma, mikrocərrahiyyə, elektromaqnit, fotoçəkiliş, miniavtobus, monopredikativ, monokristal, multimilyonçu, nanotexnologiya, nanohissəcik, neofaşizm...*” [11]. Eyni zamanda, -ümum-, proto-, trans-, paleo- morfemləri xüsusi isimlərə artırıldıqda defislə yazılır: trans-Avropa, ümum-Azərbaycan, trans-Avrasiya, trans-Qafqaz, paleo-Azərbaycan, proto-Azərbaycan və s.

Mənbə dildə və bizim dildə tərkibində bu morfemlərin iştirak etdiyi sözlər, əsasən, quruluşca mürəkkəb söz olur: “*ekzoskelet – (yun. ex – xarici + skeleton – skelet) Elektrik mühərrikləri, ling, hidravlika və digər texnoloji həllər sistemi vasitəsilə işləyən mobil mexanizm*” [2, s. 36]; “*multibrend – (lat. multi – çox + ing. brand – damğa) mark. Müxtəlif brend-ticarət markalarının mallarının satıldığı mağaza*” [2, s. 86]; “*nanosensor – (yun. nanos – cırıtdan + lat. sensus – hiss etmə) nanotex. Fiziki kəmiyyətləri ölçən, onları aşkar və təhlil edərək siqnalara çevirən nanoölçülü cihaz*” [2, s. 87] və s. Amma bəzən yarandığı dildə mürəkkəb hesab edilən söz dilimizdə sadə ola bilər. Buna səbəb həmin mürəkkəb sözün tərkibindəki sözlərdən hər hansı birinin dildə işlənməməsi, məna ifadə etməməsidir. Məs: *monofoniya, endoskopiya, monopoliya, monoskop, avtokratiya, aeronavtika, hipertrofiya, makropsiya, avtokratiya, avtofotarium, hiperakuziya və s.* Sözlərin tərkibində aktiv şəkildə işlənmən bəzi morfemlərin müasir lüğətlərdə necə və hansı formada əks olunduğunu nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur.

Aero – yunanca -aer – hava mənasını ifadə edir və “aviasiya” və “uçmaq” sözlərinə uyğun gələn mürəkkəb sözlərin birinci hissəsində iştirak edir. “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə aero- komponentli beş söz qeyd alınmışdır: *aerodinamika, aeroklimatologiya, aeroliologiya, aerologiya, aeronavtika*. Bu vahidlər atmosfer hadisələrinin öyrənilməsi və aviasiya elmləri ilə bağlıdır. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” isə aero ilə başlayan altı sözü təqdim edir: *aerofitlər, aerofototopoqrafiya, aerogenerator, aeroplankton, aeroponika, aerotaksasiya*. Bu sözlər ekologiya, biologiya və texnoloji sahələrdə yaranan yeni anlayışları ifadə edir. “İzahlı terminlər lüğəti” aero- morfeimli sözlərin ən geniş təsnifatını verərək, on yeddi termini əhatə etmişdir: *aerofagiya, aerofiltr, aerofobiya, aerofotarium, aerofototopoqrafiya, aerohelio sahə, aerohelioterapiya, aeroxoliya, aeroionizasiya, aeroionizator, aeroioninhalvasiya, aerologiya, aeroloji cihazlar, aeronevroz, aeronomiya, aerometrik qradient*. Bu terminlər tibbi, fiziki, geofiziki, aviasiya sahələrini əhatə edir və aero- morfeminin semantik çoxşaxəliyini göstərir.

Mikro – nəyinsə miqyasına, tutumuna və əhatə etdiyi sahəyə görə kiçik olmasını bildirən mürəkkəb sözlərin birinci hissəsinə əlavə olunur. Leksik mənbələrdə mikro ilə başlayan sözlərin geniş şəkildə təsbit olunması, morfemin dilin müasir inkişaf mərhələsində produktivliyini göstərir. Belə ki, “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə mikro morfeimli on bir söz qeyd edilmişdir: *mikrocilalama, mikroçip, mikrodermabraziya, mikrofibr, mikrofilmləmə, mikrokontroller, mikroprosessor, mikropsiya, mikrorelyef, mikrosenozlar, mikrotrofizm*. “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə isə bu morfeimli iki söz (mikrobloq, mikroçip) yer almışdır. “İzahlı terminlər lüğəti” bu morfemin tətbiq sahəsini daha geniş şəkildə əks etdirərək on bir termini özündə göstərir. Buraya *mikrointerlok, mikromiomalıyasiya, mikromonosporroz, mikronema, mikronixiya, mikroostomiya, mikroperforasiya, mikropoliadenit, mikroşefaliya, mikroperiost, mikrotədris* sözləri daxildir.

Foto – Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın zənginləşməsində böyük rola malikdir, yunan sözü olub “*photos*” – “ışık” deməkdir. Işıq hadisəsi ilə əlaqədar olan və ya məna “fotoqrafik” sö-

zünə uyğun gələn mürəkkəb sözlərin birinci hissəsi kimi çıxış edir. Foto- morfeminin semantik tutumu onun müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin formalaşmasında geniş şəkildə işlənməsinə şərait yaradır. “İzahlı terminlər lüğəti”ndə tərkibində foto- elementi olan doqquz söz təqdim edilir: *fotoqastroqraf, fotoxəbər, fotoxronika, fotojurnalistika, fotomontaj, fotoportret, fotoreportaj, fotoreportyor, fotoseriya*. Bu terminlər, əsasən, fotoqrafiya, media və informasiya sahələrinə aiddir. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə bu morfemlə yaranmış iyirmi bir yeni söz qeydə alınmışdır: *fotobiologiya, fotodinamika, fotoelektrik, fotoepilyasiya, fotocavanlaşma, fotofil, fotofob, fotogen, fotokimyəvi, fotoksen, fotoqocalma, fotominerallaşma, fotoperiodizm, fotoplan, fotosfer, fotoşop, fototermoliz, fototrof, fotovoltaik*. Bu alınma sözlər biologiya, fizika, kosmetologiya, energetika və digər sahələr üzrə yeni elmi-texniki anlayışları əhatə edir.

Avto – yunan mənşəli *autos* (“öz-özünə, avtomatik”) sözündən yaranmış beynəlxalq morfem olub, müxtəlif semantik çalarlı anlayışların ifadəsində istifadə olunur. Bu komponent müasir terminologiyada, xüsusilə, avtomatlaşdırma, nəqliyyat, idarəetmə, siyasi quruluş və texniki sistemlərlə bağlı anlayışların formalaşmasında fəal şəkildə tətbiq edilir. Son 25-30 ildə Azərbaycan dilinin leksik fonduna daxil olmuş müxtəlif sahələri əhatə edən alınma sözlərin verildiyi “Yeni alınma sözlər lüğəti” bu tərkibli beş (*avtoban, avtokar, avtokratiya, avtopilot, avtoritarizm*), “İzahlı terminlər lüğəti” üç (*avtokrat, avtokratiya, avtorizasiya*), “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” isə doqquz söz (*avtodiler, avtokasko, avtokosmetika, avtokreditləşdirmə, avtolitoqrafiya, avtomototurizm, avtorizasiya, avtoservis, avtoşou*) vermişdir. Bu faktlar avto-morfeminin Azərbaycan dilinin müasir leksik və terminoloji sistemində mühüm yer tutduğunu, həm texnologiyı, sosial-siyasi, həm də məişət sahələrini əhatə edən yeni anlayışların adlandırılmasında mühüm rol oynadığını təsdiq edir.

-Hiper yunan sözü “hyper” sözündən yaranmışdır və normanın ötüb-keçmə mənasını verən ön şəkilçidir. “Yeni alınma sözlər lüğəti” altı (*hiperaktiv, hiperlink, hipermarket, hipermedia, hipermətn, hipertrofiya*), “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti” beş (*hiperkeratoz, hiperlink, hipermətn, hipertonus, hipertrixoz*), “İzahlı terminlər lüğəti” iyirmi (*hiperaktivlik, hiperakuziya, hiperaldosteronizm, hiperammonemiya, hiperavtiklik, hiperbulya, hiperdiagnostika, hiperemiya, hiperergiya, hiperestiziya, hiperfunksiya, hipergeneziya, hipergenitalizm, hipergevziya, hiperistinad, hipermedia, hipernefroma, hiperplaziya, hipervizor*) bu tərkibli sözlərə rast gəlirik. Görkəmli terminoloq S.Sadıqovanın müəllifi olduğu lüğətdə hiperaktivlik sözü iki dəfə verilmişdir. Bunların mənasını dilçi belə qeyd etmişdir: 1) “hiperaktivlik – Tib. Narahatçılıq, hiperkinez şəklində aqressivliklə təzahür edən hərəkəti oyanıqlıq (psixomotor oyanma)” [7, s. 82]; 2) “hiperativlik (ing.d.hyper-üstün) – Jur. Televiziyada reklam kliplərinin göstərilmə, radioda səsləndirmə tezliyinin artırılması” [7, s. 83].

Bu komponentlər təkcə alınma sözlərə deyil, bəzən milli sözlərə də artırılıb söz yaradıcılığında iştirak edə bilər. Məs: *fotoxəbər, fotoqocalma, fotocavanlaşma, mikroçilalama* və s. Beləliklə, alınma morfemlər həm milli, həm də alınma sözlərə qoşularaq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

3. Dildəki məcburi alınmalarla mübarizə

Dilimizin saflığının qorunması müasir dövrdə dövlətimizin qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir. Dilimizi milli sərvətimiz hesab edən ümummilli lider Heydər Əliyev həmişə çıxışlarında bu məsələyə toxunaraq Azərbaycan dilinin saflığının, mədəni zənginliyinin qorunmasının zəruri olduğunu vurğulayırdı. Bu gün Azərbaycan dilinin inkişafı və qorunması istiqamətində dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən müəyyən təqdirəlayiq işlər görülmüşdür. 3 noyabr 2025-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubiley tədbirində onun möhtəşəm çıxışı bunu bir daha təsdiq etdi. Dövlət başçısı dilimizin zəngin olduğunu, buna görə də bir çox alınma sözlərə ehtiyac olmadığını vurğulamışdır: “*Hər bir millət, hər bir xalq üçün onun Ana dili onun milli mənsubiyyətinin əsas amilidir və bu istiqamətdə bütün ictimai fəallar, bütün ictimaiyyət bir nöqtəyə vurmalıdır. Bizim dilimiz qədimdir. Yenə də deyirəm, 50 milyondan çox insan üçün Ana dilidir, çox zəngindir və xarici kəlmələrə ehtiyac da yoxdur. Düzdür, beynəlxalq leksikon var və hər birimiz bu leksikondan istifadə edirik. Amma əgər Azərbaycan dilində əzəli bir kəlmə varsa, başqa dildən kəlməni gətirib əvəzləmək nə məqsəd daşıyır? Bu, ya səhvdir, ya təxribatdır. Hər ikisi də qəbuledilməzdir*” [9]. Dövlət başçısı

bu məsələyə təkcə dilçilərin deyil, alim, yazıçı, şair və jurnalistlərin çox böyük diqqət yetirməli olduqlarını qeyd etmişdir. Prezidentin də bildirdiyi kimi, dildə olan əksər alınma sözlərin öz milli qarşılığı ilə əvəzlənməsinə ehtiyac vardır. Doğrudur, yaradılan hər milli sözü dil daşıyıcıları birmənalı şəkildə qəbul etmir. Hətta dilimizdə bəzi alınma sözlərin milli qarşılığı olsa da, əksəriyyət yenə də, təəssüf ki, alınma sözlərə üstünlük verir. Məs: *yaradıcı – kreativ (ing.), sürücü – şofer (fr.), qarşılıq – ekvivalent (lat.), işıqfor – svetafor (rus.), idarəçi – menecer (ing.), müsahibə – intervyu (fr.), ekran görüntüsü – skrinşot (ing.) və s.* Hətta bəzən bu sözlərin yanlış tələffüz və yazılışına da rast gəlinir, bu da dilimizin normalarına uyğun deyildir.

Geniş informasiya məkanı – müxtəlif sosial şəbəkələr, televiziya proqramları, tərcümə edilən müxtəlif kitablar, reklam mətnləri vasitəsilə yerli-yersiz işlənən alınma sözlərin dilə daxil olmasına şərait yaradır. *“Bir dildən başqa bir dilə keçən sözlərin miqdarı bu və ya başqa bir dildə çox və yaxud az ola bilər. Belə sözlər keçdiyi dilə ya müsbət, ya da mənfi təsir göstərir. Əgər bir dilə sözlər ehtiyac nəticəsində daxil olursa, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirirsə, bu dilə müsbət təsir hesab olunur. Əksinə, alınma sözlər ehtiyac nəticəsində deyil, zorla qəbul etdirilirsə, milli sözləri sıxışdırıb onların yerinə işlənməyə başlayırsa, bu artıq mənfi təsirdir. Belə bir vəziyyətin uzun müddət davam etməsi nəticəsində dil yavaş-yavaş öz keyfiyyətini itirə bilər və korlanır”* [1, s.105].

Hazırda Türkiyədə fəaliyyət göstərən Türk Dil Qurumunun xüsusi komissiyası dilə daxil olan hər bir yeni sözü qeydə alır, onların mənalarını açıqlayır və dərhal onun Türkiyə türkcəsində qarşılığı tapılır və son dövrlər Azərbaycan dilində də alınma sözlərdən yersiz, uyğunsuz istifadə belə təşkilat və qurumların yaradılmasına ehtiyac yaradır. Əslində terminlərin alınmasında türk dilinin təcrübəsindən istifadə edilsə, dilimizin saflığının qorunmasında müsbət irəliləyişlər əldə edə bilərik. Hərçənd Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası fəaliyyət göstərir, eyni zamanda “Terminologiya məsələləri” adlı elmi jurnal dərc olunur. Ancaq yenə də termin məsələsinin köklü həlli kompleks yanaşma və fəaliyyət tələb edir. Araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəldik ki, dildəki uyğunsuz alınmaları məhdudlaşdırmaq üçün aşağıdakı tədbirlər görülsə, daha faydalı nəticələr əldə etmək olar:

1. Yeni elmi və texnoloji anlayışların ifadə edilməsi üçün Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına terminlər yaradılmalı, bu prosesdə dilçi alim, mütəxəssis və terminologiya komissiyaları birgə fəaliyyət göstərməlidir;

2. Televiziya, radio, sosial şəbəkə və reklam mətnlərində normativ dil qaydalarına riayət olunması təmin edilməli, kütləvi informasiya vasitələri milli dil standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır;

3. Elektron lüğətlər təkmilləşdirməlidir. Düzdür, hazırda alınma sözlərlə bağlı lüğətlərimiz vardır. Amma müasir, etibarlı, istifadəsi rahat olan, son dövrlərdə yaranan alınmaların düzgün orfoqrafiya, orfoepiya və ya izahını əks etdirən elektron lüğətlər, termin bazaları hazırlanaraq geniş ictimaiyyətin istifadəsinə verilməlidir;

4. Maariflənmə işləri gücləndirilməli, məktəblərdə və ali təhsil müəssisələrində dil mədəniyyəti, söz yaradıcılığı və alınma sözlərin düzgün istifadəsi barədə maarifləndirici proqramlar daha çox həyata keçirilməlidir;

5. Dilimizə hər hansı alınma söz daxil olduqda onun digər türk dilləri ailəsində hansı sözlə ifadə olunmasına, yazılışa necə uyğunlaşmasına, semantik mənalarına nəzər salınmalıdır. Çünki yersiz alınma sözləri işlətməkdənsə, türk dilindən keçən anlaşılıqlı alınma vahidlərlə dilimizi zənginləşdirmək daha məqsədəuyğun olar.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dilin leksik sisteminin zənginləşməsində alınma sözlər mühüm rol oynasa da, onların düzgün və məqsədyönlü şəkildə istifadəsi əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarının geniş olması bəzi alınmaların əvəzlənməsini, milli qarşılıqların seçilməsini zəruri edir və dövlət səviyyəsində dilin təmizliyinə göstərilən diqqət, xüsusilə Prezident İlham Əliyevin dil siyasətinə dair çıxışları bu istiqamətdə həm elmi, həm də ictimai məsuliyyəti artırır. Eləcə

də aparılan araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aero-, avto-, foto-, mikro-, meqa-, makro-kimi beynəlxalq morfemlər müasir Azərbaycan dilində geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Müxtəlif lüğətlərin müqayisəsi bu elementlər əsasında formalaşmış sözlərin dinamik şəkildə artdığını və onların çoxunun elmi-texniki tərəqqi ilə birbaşa bağlı olduğunu göstərir. Bu morfemlər dilə yeni anlayışların daxil olmasını asanlaşdırır və söz yaradıcılığında aktiv iştirak edərək dilin morfoloji imkanlarını genişləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydərov R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 216 s.
2. Hüseynova-Qəhrəmanlı A. Müstəqillik illərində beynəlmiləl terminlərin izahlı lüğəti. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2022, 156 s.
3. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. (Universitetlərin magistratura pilləsi üçün dərslik). Bakı: Kitab aləmi, 2011, 220 s.
4. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021, 400 s.
5. Məmmədli İ. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 275 s.
6. Nağısoylu M, Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı. Bakı: Elm, 2020, 416 s.
7. Sadıqova S. İzahlı yeni terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 2022, 224 s.
8. Yaqubova T. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008, 153 s.
9. <https://president.az/az/regions>
10. <https://kaminfo.net/vasif-sadiqli-ekzotizml%C9%99r-haqda-bir-nec%C9%99-k%C9%99lm%C9%99/>
11. <https://e-qanun.az/framework/42073>

Резюме

Нурана Джабраилова

Лингвистические основы заимствований

В статье рассматриваются вопросы места заимствованных слов в азербайджанском языке, обновления ими словарного состава, нецелесообразности использования заимствованных слов с национальными эквивалентами в условиях глобализации, сохранения чистоты языка и т.д. Также показаны пути борьбы с вынужденными и нецелесообразными заимствованиями в нашем языке: усиление национального терминотворчества, соблюдение нормативных правил в СМИ, разработка современных электронных словарей, повышение осведомленности в школах и университетах, а также использование опыта тюркских языков. В заключительной части исследования показаны масштабы использования заимствованных морфем – аэро-, авто-, фото-, гипер-, микро-, мега-, макро- и других интернациональных элементов в нашем языке и их статистика в словарях. С использованием терминологии и новых словарей разных лет, в сравнительном плане представлены количество, происхождение и структура слов, содержащих эти элементы. Показано, что эти морфемы играют важную роль в формировании терминологического слоя языка. В результате заимствования могут играть как положительную, так и отрицательную роль в развитии языка. В статье всесторонне рассматриваются лингвистические характеристики заимствованных слов, анализируются причины их вхождения в язык и этапы адаптации. В ходе исследования также оценивается адаптация заимствованных слов к нормам литературного языка, их стилистические и функциональные возможности, а также их роль в терминологической системе. В результате установлено, что заимствованные слова изменяются в соответствии с внутренними законами языка, интегрируются в национальную языковую среду и играют важную роль в его развитии. В работе определена роль заимствованной лексики в терминологической сфере, ее стилистическая дифференциация и уровень адаптации к нормам литературного языка. В результате исследования становится ясно, что заимствованные слова являются не только одним из факторов, определяющих развитие языка, но и расширяют его коммуникативные возможности. Таким образом, заимствованные слова оказывают положительное влияние на развитие языка.

Ключевые слова: *обогащение лексической системы языка, заимствования, интернациональные слова, экзотизмы, морфологические особенности заимствований*

Summary

Nurana Jabrayilova

Linguistic Basis of Loan Words

The article examines the place of borrowed words in the Azerbaijani language, their lexical renewal, the inappropriate use of borrowed words with national equivalents in the globalization phase, the preservation of the purity of the language, etc. Also, ways to combat forced and inappropriate borrowings in our language are shown: strengthening national term creation, adhering to regulatory rules in the media, developing modern electronic dictionaries, increasing awareness in schools and universities, as well as benefiting from the experience of Turkic languages. The final part of the study shows the scope of use of borrowed morphemes – such as *aero-*, *auto-*, *photo-*, *hyper-*, *micro-*, *mega-*, *macro-* – in our language and statistics in dictionaries. Using terminology and new word dictionaries published in different years, the number, origin, and structure of words contained in these elements are presented in a comparative manner. These morphemes are shown to play an important role in the formation of the terminological layer of the language. As a result, loanwords can play both a positive and a negative role in the development of the language. During the research, the adaptation of borrowed words to literary language norms, their stylistic and functional capabilities, and their role in the terminological system are also evaluated. The role of borrowed vocabulary in the terminological field, its stylistic differentiation and the level of adaptation to literary language norms are determined. As a result of the study, it becomes clear that borrowed words are not only one of the factors determining the development of the language, but also expand its communicative capabilities. Thus, borrowed words have a positive impact on language development.

Key words: *enrichment of the lexical system of the language, loanwords, international words, exoticisms, morphological features of loanwords*

Rəyçi: fil.e.d., prof. Cəlilov Firudin Ağası oğlu

UOT 81

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5078>

NİTQDƏ DEYKTİK ELEMENTLƏRİN İFADƏSİ (İlham Əliyevin müharibə dövrü çıxışları əsasında)

Ayşən ZEYNALLI*

Daxil olub: 17 Fevral 2026 | Qəbul edilib: 3 Mart 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026.
Received: 17 February 2026 | Accepted: 3 March 2026 | Published online: 24 March 2026.

Açar sözlər: *siyasi diskurs, əvəzliliklər, deyktik ifadələr, deyksis, pragmatika, semantika*

Giriş

Müasir dövrdə siyasi mətnlərə, siyasi nitq və çıxışlara nəzər yetirdikdə bu mətnlərin yalnız informasiya ötürən vasitə deyil, eyni zamanda mürəkkəb kommunikativ sistem kimi fəaliyyət göstərən müəssisə kimi müşahidə olunur. Siyasi diskursda istifadə olunan dil vahidləri auditoriyanın düşüncə tərzinə, emosional vəziyyətinə və davranış modelinə təsir göstərmək məqsədi daşıyır. Bu baxımdan, siyasi nitqlərdə müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin və koqnitiv mexanizmlərin məqsədyönlü şəkildə seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu kommunikativ mexanizmlər arasında deyksis (*deixis*) mühüm yer tutur. Deyksis dil vahidlərinin xüsusi bir qrupunu təşkil edir və onların əsas funksiyası situasiya və kontekst elementlərinə işarə etməkdir. Deyksisin köməyi ilə dil sistemi əlavə kontekstual məlumatları qısa və effektiv yollarla ifadə edə bilir. Dilçilik tarixində deyksis anlayışının inkişafı maraqlı mərhələlərdən keçmişdir. Bu fenomen filosoflar, dilçilər və psixoloqlar üçün diqqət mərkəzində olmuş; təbii dillərin semantik strukturu və kontekstual istifadəsi haqqında bir sıra elmi sualların yaranmasına və araşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Deyksisin istifadəsi göstərir ki, dilin ilkin formaları qarşılıqlı, üzbəüz ünsiyyət kontekstində inkişaf etmişdir. İnsanlar danışmaq aktında növbə ilə çıxış edərkən referentləri “mən”, “sən”, “burada”, “orada”, “bu”, “o” və sairəni sistemli şəkildə istifadə edirlər.

1. Deyksisə nəzəri baxışlar

“Deyksis cümlələrdə əvəzetmə mexanizminin bir növü kimi işlənir. Yaxud birbaşa istinad olunan insanlar, məkanlar və ya vaxtları göstərmək üçün deyksis də istifadə olunur” [7, s. 66].

“Deyksis” kateqoriyası pragmatikistikanın əsas kateqoriyalarından hesab edilir. Deyksis termini yunan dilindəki *“deiktikos”* sözündən gəlir və *“işarə etmək”* mənasını daşıyır. Bu, jestlər və dil vahidləri vasitəsilə vəziyyətin elementlərinə işarə etmək üsulunu ifadə edir və ilkin mənada kontekstə işarə funksiyasını göstərir. E.V.Paduçeva deyksisi kommunikasiya prosesinin əsas kateqoriyalarından biri kimi qiymətləndirərək onun nitqin situativliyini və adresatla əlaqəsini təmin etdiyini vurğulayır. *“Deyktik elementlər diskursiv prosesdə böyük rol oynayır. C.Fillmor (1971) və S.Levinson (1983) deyksis kateqoriyasının təbiətini personal, temporal, spatial, sosial və diskursiv perspektivlər baxımından qruplaşdırmışlar”* [8, s.14].

Bəzən mətnin və ya diskursun elementləri ilə danışmaq situasiyası arasındakı münasibət deyksis termini ilə izah olunur. Deyksis yalnız sözlərə aid deyil, həm də nitq aktının digər komponentlərinə danışğın iştirakçıları, hadisələrin məkanı və zamanı, nitqin konteksti işarə edə bilər. İşarə olunan

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: zeynalli.ayshen@mail.ru
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6357-5578>.

obyekt və ya hadisəyə görə deyksisin üç əsas növü fərqləndirilir: *personal* (şəxs), *məkan* və *zaman* deyksisi. Hər üç deyksis növü diskursda müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Xüsusi deyktik funksiya nitqdə diqqəti hadisələrin yerinə, zamanına və iştirakçılarına cəmləyir, beləliklə, dinləyicinin və ya oxucunun konteksti anlama səviyyəsini artırır. Anaforik funksiya ünsiyyət aktında artıq deyilmişə (iştirakçı, məkan və zaman), kataforik funksiya isə mətnin sonrakı elementinə işarəni ifadə edir, yəni deyktik söz müvafiq referentdən əvvəl işlənir.

Deyksisin bu funksiyaları diskursun aydın və səmərəli anlaşılmasına xidmət edir. Onlar həm məzmunun təşkilində, həm də ünsiyyətin pragmatik aspektlərinin ortaya çıxmasında mühüm rol oynayır. Personal, məkan və zaman deyksisi birgə işləyərək nitqin interpretasiyasını zənginləşdirir, həmçinin danışq aktının iştirakçıları üçün məzmunun kontekstual və semantik əlaqələrini açıq göstərir. *“Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalarının anlaşılmasına istinad edən fenomenondur. Eyni zamanda kontekstual informasiya tələb edir”* [9, s. 273].

Deyksislərin fərqli təsnif prinsipləri vardır, lakin onlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmir: 1) işarə predmetindən asılı olaraq - şəxs, zaman və məkan; 2) təxəyyülün inkişaf dərəcəsindən asılı olaraq - əyani deyksis, anafor və fikri deyksis; 3) reallaşma vasitəsindən asılı olaraq - pragmatik, semantik, sintaktik baxımdan fərqləndirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi dünya dilçiliyində ənənəvi olaraq şəxs (*personal*), məkan (*lokativ*), zaman (*temporal*), mətn (*diskursiv*) və sosial deyksislər fərqləndirilir. Şəxs əvəzlilikləri deyktik mənə baxımından ən yüksək göstəricili dil vahidləri hesab olunur.

Siyasi diskursda deyktik elementlər yalnız qrammatik göstərici funksiyası daşımır, eyni zamanda kommunikativ strategiyanın mərkəzi komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Deyksis vasitəsilə danışan subyekt özünü, auditoriyanı, zamanı və məkanı konkret ideoloji çərçivə daxilində mövqeləndirir. Bu mövqeləndirmə siyasi mətnin semantik və pragmatik istiqamətini müəyyənləşdirir. Deyksis pragmatika sahəsinə aid edilir, çünki o, dilin daxili quruluşu ilə həmin dilin konkret situasiyada necə işlədilməsi arasındakı əlaqəni göstərir. *“Deyktik ifadə – söz və ya fraza müxtəlif situasiyalarda fərqli mənalara işarə edir. Pragmatik yanaşma olmadan sözlərin mənasını izah etmək çətinidir, çünki deyktiklər dilin strukturu və onun işləndiyi kontekst arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təmin edir”* [2, s. 90]. Başqa sözlə, deyktik ifadələrin mənası yalnız cümlə daxilində deyil, nitq şəraiti ilə birlikdə müəyyənləşir. Buna görə də deyksis danışq prosesinin canlı və kontekstual tərəfi ilə sıx bağlıdır.

Deyksis dildə elementlərdən ibarət sistemi təşkil edir və danışq aktında onun anlaşılması danışan və dinləyənə fəxr ilə bağlıdır. Deyktik elementlər dildə referensiyanın əsas vasitələrindəndir. Onlar işarə etmək funksiyasını yerinə yetirir və seçimi danışq situasiyasından asılı olan bu və ya digər predmetin işarələnməsinə tətbiq edirlər.

Dilin funksional baxımdan öyrənilməsində deyksis mühüm yer tutur. O, danışanın söz vasitəsilə müəyyən obyektə, şəxsə, zamana və ya məkana yönəlməsini təmin edir. Bu xüsusiyyətinə görə deyksis bəzən “sözlə işarəetmə” kimi də izah olunur. Yəni danışan konkret dil vahidlərindən istifadə edərək reallığın müəyyən hissəsini göstərir və ya ona diqqət yönəldir. Deyksis danışq aktının əsas komponentlərinə istinad edir: nitq iştirakçılarına (danışan və dinləyən), danışığın mövzusunə, hadisənin baş verdiyi zaman və məkana. Həmçinin birbaşa ifadə olunmayan, lakin situasiya ilə əlaqəli olan digər amillər də deyktik çərçivəyə daxil ola bilər. Müasir dilçilikdə bu cür söz və ifadələr “deyktik elementlər” və ya “deyktik ifadələr” adlandırılır və onlar kontekstlə sıx bağlı dil vasitələri kimi qiymətləndirilir.

İlham Əliyevin İkinci Qarabağ müharibəsi dövründəki çıxışlarını diskursiv baxımdan təhlil etdikdə daha çox şəxs, zaman və məkan deyksislərinə rast gəlirik. O, bu çıxışlarında deyktik elementlərdən məqsədyönlü və sistemli şəkildə istifadə etmişdir. İlk növbədə şəxs deyksisləri diqqət çəkir, çünki bu deyksislər kollektiv kimliyin yaradılmasına xidmət edir.

2. Şəxs deyksisləri

Şəxs kateqoriyası dünyanın dildə konseptləşməsini göstərən əsas mexanizmlərdən biri hesab olunur. İnsan reallığı dərk edərkən onu ilk növbədə “mən”, “sən”, “o” münasibətləri çərçivəsində konsept-

tuallaşdırır. Bu baxımdan əvəzliliklər semantik xüsusiyyətlərinə görə deyktik sözlər sırasına daxil edilir. Çünki onların əsas məna xüsusiyyəti konkret situasiyada kimə və ya nəyə işarə etməsidir. Xüsusilə şəxs əvəzliliklərində deyktik yük daha qabarıq şəkildə üzə çıxır. Məsələn: *“Mən Azərbaycan xalqına bu məlumatı verməklə bir daha demək istəyirəm ki, biz haqq yolundayıq, biz özümüzü müdafiə edirik. Biz heç kimin torpağına göz dikməmişik, heç kimin torpağında, Ermənistan ərazisində Azərbaycan silahlı birləşmələrinin heç bir məqsədi, hədəfi yoxdur”* [4, s. 8].

Bu çıxışda “mən” əvəzliyi prezidentin şəxsi məsuliyyətini göstərir, “biz” isə xalq və silahlı qüvvələri birləşdirən kollektiv subyekti ifadə edir, lider ilə ictimaiyyət arasında birlik təsiri yaradır. Məkan baxımından “Ermənistan ərazisində” ifadəsi hadisələrin lokallaşmasını göstərir. Temporal deyksis isə “bu məlumatı verməklə” danışığın indiki zamanda və aktualılıqla baş verdiyini vurğulayır. Beləliklə, şəxs, kollektiv, məkan və zaman deyksisi birgə işləyərək nitqin legitimliyini gücləndirir və auditoriyada həmrəylik hissi yaradır.

“Şəxsi deyksisi nitq aktının iştirakçılarını göstərir. Birinci və ikinci şəxsin kommunikantlarının göstəricisi kimi şəxsi deyksisini müəyyənləşdirilir. Bu deyksisi “rol deyksisi” də adlandırırlar” [5, s. 35].

A.Kibrik qeyd edir ki, rol deyksisi zamanı şəxs əvəzlilikləri nitqin deyktik funksiyasını müəyyənləşdirir. Hər dildə I və II şəxs əvəzlilikləri mütləq deyktik məna daşıyır. III şəxs əvəzliyi isə yalnız konkret məzmunu və ya kontekstə bağlı olduqda deyktik hesab edilir. Müharibə dövrü çıxışlarına nəzər yetirsək görürük ki, burada I şəxs “mən” prezidentin şəxsi mövqeyini, məsuliyyətini və qətiyyətini vurğulamaq *“Mən əminəm ki, bizim uğurlu əks-hücum əməliyyatımız işğala son qoyacaqdır!”* [4, s. 7], II şəxs “siz” auditoriyaya birbaşa müraciət zamanı *“Siz də əmin ola bilərsiniz ki, dövlət sizin yanınızda olacaq və sizin tezliklə burada sağalıb normal həyata qayıtmağınız üçün həkimlər əllərindən gələni edirlər və edəcəklər”* [4, s. 15], III şəxs “onlar” isə qarşı tərəfi və ya hadisələri göstərmək üçün işlədilir. *“Onlar birgə hərbi təlimlərə başlayıblar və bu məsələ həmin hərbi təlimlərin davamı kimi başlanıb”* [4, s. 12].

K.Büler şəxs əvəzliliklərinin işarəedici funksiyasını izah edərkən qeyd edirdi ki, danışan nitq aktının müəllifini göstərmək istədikdə “mən”, müraciət olunan şəxsi bildirmək istədikdə isə “sən” formasından istifadə edir. Onun fikrincə, “mən” və “sən” sözlərinin əsas təyinatı məhz işarəetmə funksiyasıdır və bu xüsusiyyət onları digər söz qruplarından fərqləndirir.

A.V.Bondarko da personallıq kateqoriyasını funksional-semantik sahə kimi dəyərləndirərək, şəxs əvəzlilikləri ilə feilin şəxs formalarının bu sahədə aparıcı mövqedə dayandığını vurğulayır. O bildirir ki, şəxs semantikasi mərkəz və periferiyadan ibarət struktur təşkil edir: I və II şəxs formaları bu sahənin nüvəsini təşkil etdiyi halda, III şəxs forması daha çox periferik mövqedə yerləşir. Bu yanaşma göstərir ki, nitq prosesində danışan və dinləyənə aid formalar semantik baxımdan daha aktiv və funksionaldır.

Şəxsə aid deyksis danışanı (mən) və müraciət olunan şəxsi (adresatı) göstərən dil vasitələrini əhatə edir. Bu çərçivədə “mən” danışanı, “sən/siz” isə adresatı ifadə edir. Danışığ aktında şəxs deyksisi ənənəvi olaraq üç üzv üzrə qurulur: I şəxs “mən”, II şəxs “sən” və III şəxs “o”. Müəyyən sosial situasiyalarda bu formaların birinin digərinin yerində işlədilməsi sosial deyksis kimi izah olunur; çünki burada seçim artıq yalnız qrammatik deyil, həm də sosial münasibətləri və iyerarxiyanı əks etdirir.

“Mən” və “sən” əvəzlilikləri konkret kommunikasiya vəziyyətində müəyyən şəxslərə istinad edir, yəni onlar referensial xarakter daşıyır. “Mən” nitqi formalaşdıran subyekti, “sən” isə həmin nitqin ünvanlandığı şəxsi bildirir. Bununla yanaşı, bu əvəzliliklər daha ümumi və sabit konseptual məna daşıyır: “mən” həmişə söyləmin müəllifini, “sən” isə dinləyən və ya cavab verən tərəfi ifadə edir. Danışan dəyişsə də, bu funksional məna dəyişmir. Məsələn: *“Mən əminəm ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək. Orduda ruh yüksəkliyi var. Siz də bunu yaxşı bilirsiniz”* [4, s. 16].

“Siz” əvəzliyi dinləyiciyə birbaşa müraciət edir və nitqin interaktiv xarakterini gücləndirir: *“Siz də bunu yaxşı bilirsiniz”* [4, s. 16]. Burada auditoriya konkret olaraq nitqin iştirakçısı kimi nəzərdə tutulur; bu isə eyni zamanda ictimai dəstək və həmrəylik yaratmağa xidmət edir.

Temporal (zaman) və kontekstual baxımdan cümlələr indiki zamanda baş verən hadisələri vurğulayır, beləliklə, nitqin aktuallığı və təcili məzmunu auditoriyaya çatdırılır. Nəticədə, “mən” və “siz”

əvəzlilikləri sinxron şəkildə işləyərək həm liderin mövqeyini, həm də dinləyicinin diskursdakı rolunu aydın ifadə edir, nitqin pragmatik təsirini gücləndirir.

Azərbaycan dilində “sən” və “siz” formalarının seçimi fundamental sosial amillərlə şərtlənir. Adresatın yaşı, statusu, ünsiyyət məsafəsi və nəzakət prinsipləri müraciət formasını müəyyən edir. Ənənəvi olaraq, yaşca böyük və ya rəsmi münasibətdə olunan şəxslərə “siz” deyərək müraciət olunması bu kateqoriyanın təkcə qrammatik deyil, həm də sosial münasibətlərin vacib ifadə vasitəsi olduğunu göstərir.

3. Zaman deysisləri

Prezidentin çıxışlarında zaman deysisi hadisələrin hansı zaman kəsiyində qiymətləndirildiyini müəyyənləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Nitqdə istifadə olunan “bu gün”, “hazırda”, “uzun illərdir”, “bundan sonra” kimi ifadələr yalnız xronoloji məlumat vermir, həm də təqdim edilən mövqeyin necə anlaşılmalı olduğunu istiqamətləndirir. Bu temporal göstəricilər vasitəsilə mövcud vəziyyət aktuallaşdırılır, keçmiş hadisələrlə əlaqə yaradılır və gələcəyə dair perspektiv formalaşdırılır. Xüsusilə müharibə şəraitində zaman deysisi siyasi qərarların təcili və zəruri olduğunu vurğulamaq üçün istifadə olunur. Keçmişə istinad edən formalar davamlılıq və tarixi əsaslandırma yaradırsa, indiki zaman göstəriciləri situasiyanın aktuallığını ön plana çıxarır. Məsələn: **“Bu gün işğal altında olan torpaqlar bizim tarixi torpaqlarımızdır”** [4, s. 16].

Ünsiyyət prosesində məkan və zaman göstəriciləri əsas koordinatlar kimi çıxış edir və istənilən dildə kommunikasiya üçün zəruri şərt sayılır. Söyləmin harada və nə vaxt baş verməsi ilə işlədilən deysitik formalar arasındakı əlaqə zaman deysisini formalaşdırır. Zaman deysisi hadisənin danışığa anına münasibətdə zaman oxunda mövqeyini müəyyənləşdirən başlıca referensiya vasitəsidir. E. Benvenistin qeyd etdiyi kimi, temporallıq məhz nitq aktı çərçivəsində yaranır və onun vasitəsilə ifadə olunur.

Deykis kateqoriyasının sistemli izahı Q.Reyxenbax tərəfindən verilmişdir. O, üç əsas zaman nöqtəsini fərqləndirir: danışığa anı, hadisə anı və nisbi an (hesab nöqtəsi). Diskursiv kontekstdə “bu gün” ifadəsi zaman deysisi kimi prezidentin çıxışlarında yüksək tezliklə istifadə olunur. Bu tip deysis vasitəsi hadisələrin danışığa anına yaxınlığını vurğulayır və onların aktuallığını auditoriyaya çatdırır. Xüsusilə siyasi və ictimai çıxışlarda “bu gün” zamanı göstərməklə, danışan həm mövcud vəziyyətin əhəmiyyətini ön plana çıxarır, həm də dinləyici üçün hadisələrin real və təcili olduğunu təsdiqləyir. Məsələn: **“Bu gün işğaldan azad edilmiş torpaqlarda Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Bu gün Azərbaycan əsgərləri bizim işğal edilmiş torpaqlarda ermənilərin qazdıqları səngərlərdə keşik çəkirlər - onlar bizim yox, biz onların səngərlərində, biz onların postlarında, biz onların tanklarında”** [4, s. 49].

Zaman deysisində iki amil mühümdür: zamanın istiqaməti (keçmiş-indiki-gələcək) və hadisənin başlanğıc nöqtəsinə görə mövqeyi. Dildə zaman münasibətləri əsasən üç üsulla ifadə olunur:

- a) işarələr sistemi;
- b) öz mənasında mənanı işarə edən leksik vahidlərin sistemi;
- c) feili zaman kateqoriyasında zaman fərqliliyinə işarə ilə.

Müxtəlif dillərdə zaman deysisi adətən iki formal tipdə reallaşır: işarə əvəzlilikləri və ya onların analoqlarından ibarət ismi qruplarla (o vaxtlar, bir vaxtlar, öz vaxtında və s.); zərflərlə (bu dəqiqə, indi, onda) və s. Məsələn: **“O vaxt Azərbaycan diplomatiyası erməni yalanının qarşısına heç bir arqument gətirə bilməmişdir”** [4, s. 132].

Zaman deysisi keçmişlə indini qarşılaşdıraraq, insan təcrübəsinin müəyyən hissəsini zaman koordinatlarında təqdim edir. Ənənəvi təsəvvürdə isə zaman hərəkətli, dünya isə sabit qəbul edilir və zamanın gələcəkdən keçmişə doğru axdığı düşünülür.

Azərbaycan dilində isə zaman deysisləri əsasən indi, sonra, onda, tezliklə, əvvəl, dünən, bu gün, sabah, axşam, səhər, bu həftə, bazar ertəsi, keçən həftə, bu həftə, gələn həftə, keçən il, keçən ay, bu il, bu ay, gələn il, gələn ay və s. kimi ifadə olunur. Məsələn: **“O bölgələrdə, o şəhər və kəndlərdə yaşayan soydaşlarımız orada möhkəm dayanıblar. Onların bir sözü var ki, Vətən sağ olsun, torpaqlar tezliklə işğaldan azad edilsin”** [4, s. 41].

Bu çıxış nümunəsində zaman deysisi mühüm rol oynayır, “tezliklə işğaldan azad edilsin” ifadəsi hadisənin gələcəkdə baş verəcəyini göstərir və nitqə perspektiv verir. Həmçinin məkan deysisi hadisələrin konkret lokallaşmasını göstərir: “*O bölgələrdə, o şəhər və kəndlərdə*” ifadəsi auditoriyaya hadisələrin baş verdiyi yer haqqında aydın təsəvvür yaradır və soydaşların mövqeyini vizual olaraq təqdim edir. Bu həm də nitqin kontekstual dəqiqliyini artırır. Eyni zamanda bu nümunədə mətnin mənasının formalaşmasında “o” əvəzliyi mühüm rol oynayır. Məsələn, “*O bölgələrdə, o şəhər və kəndlərdə*” kimi ifadələr həm məkan, həm də predmet baxımından deyktik funksiyanı daşıyır. Daha bir nümunəyə nəzər yetirək. Məsələn: “*Sonra iyul ayında Tovuzda hərbi təxribat törətdilər, avqustda təxribat qrupunu göndərdilər və keçən ay artıq genişmiqyaslı hücum həyata keçirdilər*” [4, s. 46]. Nümunədəki zaman ifadələri hadisələrin xronoloji ardıcılığını göstərən tipik zaman deyksisləridir. “İyul ayında” və “avqustda” ifadələri konkret zaman nöqtələrini göstərərək hadisələrin mərhələlərini aydınlaşdırır. “Keçən ay” isə danışığın hazırkı anına bağlı olaraq yaxın keçmiş göstərir və auditoriyanın hadisələrin vaxtını asan qavramasına yardım edir. Belə deyktik ifadələr nitqin məzmununu sistemli şəkildə təşkil edir, həm xronoloji ardıcılığı təmin edir, həm də dinləyici və ya oxucu ilə hadisələr arasında temporal əlaqəni qurur.

4. Məkan deyksisləri

Siyasi diskursun strukturunda məkan deyksisləri xüsusi semantik yük daşıyır. Xüsusilə müharibə dövrü çıxışlarda məkan deysisi ərazi, suverenlik və vətən anlayışlarının diskursiv qurulmasında mühüm rol oynayır.

Məkan deysisi danışığ situasiyasında qəbul edilən deyktik mərkəzə münasibətdə obyektin və ya hadisənin harada yerləşdiyini, eləcə də hansı istiqamətdə hərəkət etdiyini göstərir. Yəni məkan göstəriciləri vasitəsilə predmet və situasiyalar nitq anına və danışanın mövqeyinə görə lokallaşdırılır. “*Məkan deysisi deyktik mərkəzə nəzərən məkanda obyekt və ya situasiyanın lokallaşmasına (vəziyyətinə) və ya istiqamətinə (hərəkətinə) işarə edir*” [2, s. 95].

Deyktik sistemin ən sadə modeli iki istiqamətli qarşılaşdırma əsaslanır: *mərkəzə yönəlmə və mərkəzdən uzaqlaşma*. Birinci halda obyekt və ya hərəkət danışanın mövqeyinə doğru istiqamətlənir, ikinci halda isə ondan aralanma ifadə olunur. Bu semantik fərq dildə müxtəlif məkan göstəriciləri ilə reallaşır. Adətən, bu qarşıdurma “bura-ora” tipli korrelyativ formalar vasitəsilə ifadə edilir. “Bura” danışanın olduğu və ya özünü aid hiss etdiyi məkanı bildirirsə, “ora” ondan kənarda yerləşən sahəni göstərir.

Məkan deysisi təhlil edilərkən bir neçə əsas amil nəzərə alınır: istinad nöqtəsi (danışan, dinləyən və ya başqa bir obyekt), məkan istiqamətləri (yuxarı-aşağı, sağ-sol, ön-arxa), obyektin danışana görə uzaqlıq dərəcəsi və bəzən də müşahidəçi mövqeyinin mövcudluğu. Bu parametrlər obyektin nitq situasiyasında necə lokallaşdırıldığını müəyyənləşdirir.

Məkan deyksisində əsas semantik fərq proksimal (danışana yaxın) və distal (danışandan uzaq) qarşılaşdırmasıdır. Azərbaycan dilində proksimal forma “bu”, “bunlar”, “burada”, distal forma isə “o”, “orada” vasitəsilə ifadə olunur. İngilis dilində bu fərq uyğun olaraq “this/these, here” və “that/those, there” formaları ilə verilir. Məsələn: “*Mən hadisələrdən əvvəl demişdim. Orada təxribat törətdi, dərş verdik, dərş olmadı. Burada təxribat törətdi, dərş verdik, dərş olmadı. Nəhayət, bu dəfə təxribat törətdi, dərş verdik, indi dərş oldu*” [4, s. 27]. Bu nümunədə məkan deysisi proksimal və distal qarşılaşdırması ilə aydın şəkildə göstərilir. Proksimal forma (“bu”, “burada”) hadisələrin danışana yaxın və ya nitq mərkəzində baş verdiyini bildirir, auditoriyada daha canlı və konkret vizual təsəvvür yaradır. Əksinə distal forma (“o”, “orada”) isə hadisələrin danışandan uzaqda baş verdiyini göstərir və auditoriyada məkanı daha ümumi və uzaq kimi təsəvvür etdirir.

Formal baxımdan məkan deysisi əsasən işarə əvəzlilikləri və onların daxil olduğu ismi qruplarla, eləcə də zərflər vasitəsilə ifadə edilir. Məsələn, “bu otaqda”, “şəhərin mərkəzində”, “burada”, “orada” kimi formalar obyektin məkan koordinatlarını danışanın mövqeyinə görə müəyyənləşdirir.

Deyksisin əsas ifadə vasitəsi olan əvəzlilik nitqdə mərkəzi rol oynayır. Əvəzliliklər danışanın və dinləyicinin kim olduğunu göstərmək, yəni birinci və ikinci şəxs funksiyasını təmin etmək üçün bütün dillərdə mövcuddur. Bəzi dillərdə üçüncü şəxs əvəzliyi olmaya bilər; bu halda referensiya kontekstə

bağlı olaraq müəyyən edilir. Ənənəvi yanaşmada əvəzlik isimlərin yerinə keçən qrammatik vahid kimi qəbul olunur və əvvəl ifadə edilmiş və ya başa düşülən elementlərin əvəz olunması funksiyasını daşıyır. Lakin müasir tədqiqatlar göstərir ki, əvəzlik yalnız sintaktik vasitə deyil, həm də semantik və pragmatik funksiyaya malikdir. O, referensiyanı təmin edərək danışanın nitqi ilə konteksti birləşdirir.

Deyktik mənanı ifadə edən digər geniş yayılmış vasitələr zərflər və zərflər birləşmələridir. Zərflər nitqdə xüsusi rola malikdir və mövcud olduqları kontekst və danışmaq situasiyası ilə sıx bağlıdır. Linqvistik sahəsində deyktik funksiyaları yerinə yetirən bu zərflər adətən bağlayıcı zərflər (*conjunctive adverbs*) kimi təsnif olunur. Onlar həm deyktik xüsusiyyət daşıyır, həm də temporal və məkan münasibətlərinin formalaşmasında iştirak edir.

Zərflər deyktik məna ifadə edərkən əsasən iki kateqoriyada çıxış edir: məkan və zaman. Məkan kateqoriyası dünyanın mövcudluğunu dərk etmək və onun strukturunu təşkil etmək üçün əsas anlayışlardan biridir. Zaman kateqoriyası ilə birlikdə məkan, həmçinin insanların sosial və mədəni təcrübəsinin strukturunu formalaşdırır. Məkanın linqvistik aspektinə yaxınlaşdıqda, bu, insanın qarşısında yaranan panoramik mənzərəyə uyğun obyektlərin yerləşməsinə göstərir. Məkan yalnız bir istiqamətdə deyil, həm “yuxarı-aşağı”, “irəli-geri”, “sağ-sola” kimi bütün istiqamətlərdə şüurlu baxış zamanı qavranılır və bu, zərflərin məkan deyksində rolunu daha da gücləndirir. *“Deyktik zərflər hər hansı bir dildə xüsusi məzmunu olmayan, xüsusi məkan və ya zaman orienirovaniya hadisələr və ya tədbirlər yaratmayan, yalnız nitq aktında işləyən və o məqamda müəyyən məzmunu daşıyan zərflərdir”* [5, s. 21].

Belə zərflərə tez-tez “dil fərdiliyi” də deyilir, çünki hər nitq aktında onlar konkret yer və vaxt göstəricilərinə bağlı olaraq fərqli funksiyalar daşıyır. Onlar nitqin aktuallığını təmin edir və hadisələrin konkret situasiyadakı reallığını vurğulayır. Kontekstdə belə zərflər müəyyənedicilər kimi tanınır və onlar predikativ və subyekt qruplarına daxil olmadan cümlənin strukturunda müstəqil funksiyaları icra edirlər. Başqa sözlə, bu zərflər cümlədə məzmunun yayılmasına və hadisələrin düzgün qavranılmasına xidmət edən dəstəkçi elementlər rolunu oynayır. Onlar həm məkan, həm də zaman deyksində iştirak edərək nitqin pragmatik və kontekstual mənasını gücləndirir. Məsələn: *“Biz orada nəinki damlar, biz orada şəhərlər quracağıq, biz oraya həyatı qaytaracağıq. Biz bütün dağılmış yerləri bərpa edəcəyik. Ora indi bizim ordumuzun nəzarətindədir”* [4, s. 69]. Bu zərflər cümlədə predikativ və ya subyekt qrupuna daxil olmur, lakin məzmunun istiqamətini müəyyən edən müstəqil komponent kimi çıxış edir. “Biz orada şəhərlər quracağıq”, “biz oraya həyatı qaytaracağıq” ifadələrində məkan zərfləri gələcək fəaliyyətin hədəf nöqtəsini göstərir və fikrin semantik mərkəzini təşkil edir. Hadisələrin hansı məkan üzərində cərəyan edəcəyi bu zərflər vasitəsilə aktuallaşdırılır.

“Ora indi bizim ordumuzun nəzarətindədir” cümləsində isə məkan deyksi mövcud vəziyyətlə əlaqələndirilir və reallıq effekti yaradır. Burada “indi” zaman zərfləri ilə birlikdə məkan göstəricisi nitqin aktuallığını daha da gücləndirir. Beləliklə, bu tip zərflər hadisələrin fonunu müəyyən edir, məzmunun konkret situasiya ilə bağlanmasını təmin edir və diskursun pragmatik təsirini artırır. Onlar mətn daxilində istiqamətləndirici və müəyyənedici rol oynayaraq auditoriyanın diqqətini konkret məkana yönəldir və deyilənlərin real, davam edən proseslə bağlı olduğunu göstərir.

Nəticə

Beləliklə, şəxs deyksi kommunikasiya iştirakçılarına yönəlmiş işarə mexanizmi kimi çıxış edir və nitq prosesində sosial və referensial əlaqələri müəyyənləşdirir. Zaman deyksi isə prezident nitqində sadəcə zaman bildirən element kimi deyil, hadisələrin interpretasiyasını yönəldən pragmatik mexanizm kimi çıxış edir. Bundan başqa, məkan deyksi nitq situasiyasının koordinatlarını müəyyənləşdirən və məkan münasibətlərini danışanın baxış nöqtəsinə görə təşkil edən mühüm dil mexanizmi kimi çıxış edir.

Son olaraq zaman, şəxs və məkan deyksi birlikdə siyasi nitqin semantik və pragmatik strukturunu formalaşdırır, onun ideoloji istiqamətini gücləndirir və auditoriya üzərində təsir imkanlarını artırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. *Aktual üzvlənmə və mətn*. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 189 s.
2. Babayev C. *Praqmalinqvistikanın əsasları*. Bakı: Mütərcim, 2024, 277 s.
3. Baxışov Y. Deyktik elementlərin mətnə təsiri // *Filologiya məsələləri*, 2019, №4, s.84-88.
4. Əliyev İ. Prezident İlham Əliyevin 2020-ci ildəki çıxışlarının toplusu. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, 2022, 216 s. (<https://files.preslib.az/projects/zefer/az/prezident.pdf>)
5. Qasımzadə N. *İngilis dilində deyksis anlayışı və onun kateqoriyalarının lingvistik aspektləri*, filologiya elmləri (dilçilik/ingilis dili üzrə dissertasiya), Bakı, 2022, 71 s.
6. Mahmudova Ş. *İngilis dilində deyksisin ifadə vasitələri*: Fil.elm.dok.diss. Bakı, 2018, 334 s.
7. Rəhimli A. İngilis dilində dialoji diskursun praqmatik xüsusiyyətləri // *Qərbi Kaspi Universiteti Elmi Xəbərlər*, 2024, №3, s. 64-70.
8. Rəsulova C. *Prezidentlərin andiçmə çıxışlarında “vətənpərvərlik” konseptinin lingvistik xüsusiyyətləri* // Dissertasiya elmi-tədqiqat işinin avtoreferatı, Bakı, 2025, s. 1-34.
9. Sadıxova S. Deyktik ifadələrin kateqoriyalarına dair // *Filologiya məsələləri*, 2024, №2, s.272-277.
10. Veysəlli F. *Dilçiliyə giriş*. Dərs vəsaiti, 7 cildə, C. 7, Bakı: Mütərcim, 2017, 456 s.

Резюме

Айшан Зейналлы

Выражение дейктических элементов в речи

(На основе выступлений Ильхама Алиева в период войны)

Статья посвящена исследованию функциональной роли дейктических элементов в политическом дискурсе на основе выступлений Ильхама Алиева в период Второй Карабахской войны. Основная цель исследования заключается в определении особенностей функционирования личной, пространственной и временной дейксиса в контексте политической коммуникации, а также в анализе их идеологической, эмоциональной и стратегической нагрузки. В статье рассматриваются дискурсивные функции таких дейктических выражений, как «мы», «они», «сегодня», «эти земли», «здесь», употребляемых в президентских выступлениях. Указанные единицы играют важную роль как в формировании коллективной идентичности, так и в дискурсивном позиционировании противоположной стороны. Исследование показывает, что дейктические элементы систематически используются для усиления прагматического потенциала речи. Пространственная и временная дейксис подчеркивают конкретную локализацию и хронологическую последовательность событий, акцентируя их актуальность для аудитории. Личная дейксис посредством оппозиции «мы» – «они» способствует созданию психологической близости между участниками коммуникации и влияет на формирование коллективной идентичности.

С семантической точки зрения дейктические единицы рассматриваются как механизм контекстуально обусловленной референции. Личная дейксис отражает позиции и взаимоотношения участников, временная определяет хронологическую соотнесенность и степень актуальности событий, а пространственная обеспечивает их локализацию.

Проведённый анализ способствует разработке новых когнитивных и прагматических подходов к изучению политического дискурса и позволяет глубже понять механизмы воздействия речи на аудиторию, её эмоциональную насыщенность и стратегическую направленность.

Ключевые слова: политический дискурс, местоимения, дейктические выражения, дейксис, прагматика, семантика

Summary

Ayshen Zeynalli

Expression of Deictic Elements in Speech

(Based on Ilham Aliyev's wartime speeches)

The article examines the functional role of deictic elements in political discourse based on Ilham Aliyev's speeches delivered during the Second Karabakh War. The main objective of the study is to identify how personal, spatial, and temporal deixis operate within the framework of political communication and to analyze their ideological, emotional, and strategic significance. The paper explores the discursive functions of deictic expressions such as “we,” “they,” “today,” “these lands,” and “here” used in the presidential speeches. These expressions play an essential role both in constructing collective identity and in discursively positioning the opposing side. The research demonstrates that deictic elements are

systematically employed to enhance the pragmatic impact of the speech. Spatial and temporal deixis emphasize the concrete localization and chronological sequencing of events, thereby highlighting their immediacy and relevance for the audience. Personal deixis, particularly through the opposition of “we” and “they,” creates psychological proximity among participants. This contrast contributes to the formation and reinforcement of collective identity within the discourse.

From a semantic perspective, the study also investigates the role of deictic units in meaning construction in political discourse. Deixis functions as a linguistic mechanism that enables context-dependent reference. Personal deixis semantically reflects the positions and relationships of participants, temporal deixis determines the chronological placement and degree of actuality of events, and spatial deixis ensures the localization of objects and events.

This analysis contributes to the development of new cognitive and pragmatic approaches to political discourse and facilitates a deeper understanding of audience interaction, emotional intensity, and strategic intent in political speech.

Key words: *political discourse, pronouns, deictic expressions, deixis, pragmatics, semantics.*

Rəyçi: *fil.e.d. prof. Veysəlli Fəxrəddin Yədigar oğlu*

UOT 81-13

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5114>

“MÜHARİBƏ” KONSEPTİ LİŦQVOPRAQMATİK ARAŞDIRMALARIN KONTEKSTİNDƏ

Afət QİBLƏLİYEVA*

Daxil olub: 9 Fevral 2026 | Qəbul edilib: 27 fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 mart 2026
Received: 9 February 2026 | Accepted: 27 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: “müharibə” konsepti, konseptual təhlil, leksik-semantik tədqiqat, kontekstual təhlil, linqvopraqmatika, ictimai-siyasi diskurs

Giriş

“Müharibə” konsepti həm tarixi, həm ictimai-siyasi, həm də mədəni kontekstdə insan fəaliyyəti və təfəkkürünü formalaşdıran fundamental anlayışlardan biridir. Bu fenomen yalnız ədəbi və tarixi mətnlərdə deyil, həm də gündəlik danışiq dilində, media və rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapır. Linqvistik baxımdan mürəkkəb leksik-semantik struktura malik “müharibə” konsepti linqvopraqmatik aspektdən cəmiyyətin müharibəyə dair təsəvvürləri və davranış modellərini əks etdirir.

Tədqiqat mövzusunun seçilməsi konseptlərin öyrənilməsinin müəyyən bir təbii dilin daşıyıcılarının dünyagörüşü, onların dəyər istiqamətləri və münasibətləri haqqında mədəni informasiyaların vacib mənbələrindən biri kimi xidmət etməsi ilə əlaqədardır. Müasir dilçilikdə universal və milli xarakterli konseptlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilib və yetirilməkdədir. Müasir dilçilik tədqiqatlarında konseptlərin sistemli şəkildə araşdırılması önəmli yer tutsa da, “müharibə” konsepti Azərbaycan dilinin materialları əsasında linqvopraqmatik müstəvidə müfəssəl şəkildə tədqiq edilməmişdir. Öz arxitekturasında obraz və dəyəri ehtiva edən “müharibə” konsepti etnik və mədəni cəhətdən şərtlənmiş mürəkkəb, struktur-semantik və verbal törəmədir. “Müharibə” mədəni konsepti reallığın dərk edilməsi ilə bağlıdır və o, ayrı-ayrı dil daşıyıcılarının şüurunda mövcud olan bütün bəsit təsəvvürləri ehtiva edir. Azərbaycan dilindəki mətnlərdə “müharibə” konseptinin leksik-frazeoloji, metaforik ifadə üsulları, eləcə də onun kontekstual-kommunikativ, koqnitiv xüsusiyyətlərinin dil nümunələri əsasında təhlili bu istiqamətdə aparılacaq tədqiqatlar üçün platforma kimi çıxış edə bilər. Tədqiqat mövzusunun seçilməsi konseptin, o cümlədən “müharibə” konseptinin öyrənilməsinin konkret təbii dildə danışanların dünyagörüşü, onların dəyər yönümləri və münasibətləri haqqında ən mühüm mədəni məlumat mənbələrindən biri kimi çıxış etməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatın məqsədi “müharibə” konseptinin leksik-semantik və praqmatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, onu ictimai-siyasi diskurs çərçivəsində təhlil etməkdir. Bu tədqiqat həm dil nəzəriyyəsi, həm də ayrı-ayrı konseptlərin linqvistik representasiyalarının konseptual təhlilinə töhfə verməklə yanaşı, müasir kommunikasiya və media mətnlərinin daha dərinədən başa düşülməsinə imkan yaradır.

1. “Müharibə” konseptinin sosial-kulturoloji mahiyyəti

Müasir dilçilikdə konseptlərin tədqiqi müxtəlif mədəniyyətlərin təmsilçilərinin dünya mənzərəsini və dünyanı qavraması baxımından aktual və əhəmiyyətlidir. Xatırladaq ki, fərdi və kollektiv şüurun təfəkkür vahidi olan konseptlərin məcmusu dünyanın milli mənzərəsini təşkil edir. “Müharibə” konsepti universaldır, yəni bütün dünya dilləri və mədəniyyətləri üçün əhəmiyyətlidir. Milyonlarla insanın həyatını alt-üst edən və millətin dil şüurunda da silinməz iz buraxan müharibələrdən

* doktorant, Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: kazimbeyli15@bk.ru

sonra ayrı-ayrı dillərdə “müharibə” konsepti xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Müharibə xalqlar üçün elə bir sınaq oldu ki, o, etnososiumun kollektiv dil şəxsiyyətinin qlobal diskursiv-mətnyaratma prosesinin xüsusiyyətlərini müəyyən etdi və fərdi təfəkkür və nitq fəaliyyətinin təbiətində əks olundu. Dil insanın dünya haqqında biliklərinin formalaşması və saxlanması üçün əsas vasitəsi kimi xidmət edir, yəni o (dil), koqnitiv yanaşmanın tərəfdarları üçün ən vacib tədqiqat obyektidir. Bu biliklərin dil formalarında əks olunması müxtəlif cür “aralıq dil dünyası”, “dünyanın lingvistik representasiyası”, “dünyanın dil modeli” və “dünyanın dil mənzərəsi” kimi ifadələri təmsil edir. Koqnitiv dilçilikdə ən çox istifadə edilən termin isə “dünyanın dil mənzərəsi”dir. Hər bir təbii dil dünyanın mənzərəsi ilə əlaqəli iki mühüm prosesdə birbaşa iştirak edir. Birincisi, dünyanın dil mənzərəsi onun dərinliklərində formalaşır. İkincisi, dil özü insan dünyasının digər mənzərələrini ifadə və izah edir ki, bu mənzərələr də xüsusi leksik vahidlərin vasitəsilə dilin inventarına daxil olur, ona insanın və onun mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini daxil edir. Dilin köməyi ilə fərdlərin əldə etdiyi təcrübə biliklər isə kollektiv nailiyyətə, kollektiv təcrübəyə çevrilir.

“Müharibə” sosial-siyasi fenomeni ingilisdilli mədəniyyətdə əhəmiyyətli rol oynayır. Bu fenomen fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, tarix və politologiyada ayrıca tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Lakin müharibənin bir fenomen kimi ingilis dilində çoxsaylı və variativ lingvistik təyinatlarla malik olmasına baxmayaraq, bu məsələ hələ də lingvistik tədqiqatlarda yetərli səviyyədə araşdırılmayıb.

“Müharibə” sosial-siyasi fenomeni müqayisə etdiyimiz dillərdə danışanların dil şüurunda mühüm yer tutur. Reallığın bu fragmenti sosial şüur və sosial təcrübə ilə müəyyən edilir, çünki həm dil, həm də kollektiv şüur öyrəndiyimiz fenomenin sərhədlərini müəyyən edə bilən vahid bir sözə malikdir. Dünyanı anlamaq həmişə onu konkret obyektlərə və hadisələrə təsnif etməyi, müxtəlif xüsusiyyətləri, xassələri və qanunauyğunluqları müəyyən etməyi əhatə edir. Konseptual sistemin tərkib elementləri olan konseptlər, koqnisiyanın nəticələrinin sonrakı dil formalarında ötürülməsi və ya daha da toplanması məqsədilə tanındığı və təmsil olunduğu dilin konseptual sistemində sabitlənmiş diskret bilik vahidləridir.

Müharibə bəşər tarixinin ayrılmaz hissəsidir. Buna görə də münaqişə, müharibə və qarşıdurma mövzusu həmişə insan şüurunda mühüm yer tutub. Zəngin hərbi təcrübə ənənəvi şəkildə milli mentalitetdə öz əksini tapıb və tapmaqda davam edir. “Müharibə” konsepti hər bir xalqın dil şüurunda ən vacib konseptlərdən biridir və xalqın dil dünya mənzərəsində əhəmiyyətli yer tutur. Bunu “müharibə” sözünün bütün ingilis lüğətlərinə daxil olması sübut edir; bu söz dildə qədim zamanlardan bəri mövcuddur və onun əsas mənası əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmayıb, yalnız müəyyən məcazi mənə və çalarlar əlavə edilmişdir. Bu konseptin əhəmiyyətini həmçinin “müharibə” sözünü ehtiva edən çoxsaylı atalar sözləri, məsəllər və frazeoloji vahidlər də sübut edir.

“Müharibə” və “sülh” konseptləri hər bir xalqın mədəniyyətinin mənəvi kodunun tərkib hissəsidir. Onlar vahid semantik paradıqm daxilində binar qarşıdurma təşkil edərək cəmiyyətin mənəvi vəziyyətinin obyektiv göstəriciləri kimi xidmət edir və buna görə də xalqların mədəniyyətində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müharibə ictimai-siyasi fenomen kimi ayrı-ayrı dillərin dünya mənzərəsində mühüm yer tutur. “Müharibə”, ilk növbədə, mədəniyyət konseptidir və əsas məzmunu düşmən tərəflərin qarşıdurmasının ümumiləşdirilmiş obrazı (konseptin predmet-obraz tərəfi), müharibənin səciyyəsinin dildə işarələnməsi, hərbi əməliyyatların iştirakçılarının davranışları (konseptin anlayış tərəfi), cəmiyyətdə qəbul edilmiş gizli (implisit) və aşkar (eksplisit) davranış normaları (konseptin dəyər tərəfi) və s. kimi lingvokoqnitiv əlamətləri əhatə edir.

Xatırlatmaq istərdik ki, antroposentrik paradıqm çərçivəsində xalqın mentalitetini, onun milli kimliyini daha yaxşı başa düşmək üçün milli dil mədəniyyətinin elementləri kimi konseptual anlayışların etnik qrupun milli xüsusiyyətləri və həyata dəyər baxışları ilə sıx əlaqəsi və asılılığı üzərində tədqiqatlar aparılır [9].

Antroposentrik yanaşma dilin semantik qatının təsvirində sadəcə dil strukturlarındakı biliklərin tədqiqi ilə kifayətlənmir, əksinə sosial, kulturoloji mənşəli bilikləri də tədqiqat müstəvisinə cəlb edir. Tədqiqatçıların haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dil dünyanı əks etdirmir, dil həm də onu şərh edir.

Məsələn, problemi tədqiq edən V.İ.Karasikin də qeyd etdiyi kimi: “Dünyanı əks etdirmək üçün əsas məntiqi kateqoriyalar deyil, dünyanı mənimsəməyin sadə kateqoriyalarıdır; ona görə də ətrafdakı reallıq insanlar tərəfindən obrazlar şəklində qavranılır və sözlə reallaşır” [6, s. 39]. Bu baxımdan müxtəlif xalqların dünyasının dil mənzərəsinin tədqiqi onların sosial-mənəvi həyatının mühüm tərəflərini, eləcə də milli-mədəni kimliyini müəyyən etməyə və dəyərləndirməyə zəmin yaradır. Koqnitiv dilçiliyin nümayəndələri Z.D.Popova və İ.A.Sternin isə hesab edirlər ki, dil faktlarına semantik-koqnitiv yanaşma dünyanı konseptlər vasitəsilə dərk etməyə imkan verir [8]. Münaqişə, müharibə, qarşıdurma mövzusu insan şüurunda həmişə mühüm yer tutmuşdur və mübaliğəsiz demək olar ki, bütövlükdə bəşəriyyətin tarixi və hər bir sivilizasiyanın tarixi, əslində, müharibələr tarixidir. Dil daşıyıcılarının şüurunda “müharibə” ictimai-siyasi fenomeni mühüm yer tutur. Gerçəklik fragmenti kimi müharibə ictimai şüur və praktika ilə müəyyən edilir, çünki həm dil, həm də kollektiv şüur onun sərhədlərini müəyyən edən konkret sözə malikdir. “Müharibə” konseptinin linqvopraqmatik xüsusiyyətləri onun dildə necə ifadə olunması, hansı məqamları əks etdirməsi və müxtəlif kontekstlərdə necə işlənməsi ilə bağlıdır. “Müharibə” konsepti yalnız birbaşa hərbi toqquşmanı deyil, həm də məcazi mənada müxtəlif sahələrdə istifadə olunan güclü bir fenomendir. O, koqnitiv strukturları, metaforik istifadələri, danışq aktı və sosial-mədəni məzmunu əhatə edən mürəkkəb dil ifadəsidir.

Müharibə anlayışı tarix boyu fərqli forma və məna ilə öz əlaqəsini qoruyub saxlamış, cəmiyyətlərin dəyişməsi və texnologiyanın inkişafı ilə fasiləsiz təkamül etmişdir. Qədim sivilizasiyalardan tutmuş ən primitiv ictimai quruluşlara qədər geniş bir spektrdə müxtəlif müharibə növləri müşahidə olunmuşdur. İstifadə edilən vasitələr, strategiyalar, dağıdıcı güc və məqsədlər zamanla dəyişsə də, müharibələr ictimai-siyasi həyatda mühüm rol oynamışdır.

Avropa qitəsində baş verən tarixi dəyişikliklər müharibələrin mahiyyəti və qaydalarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Ənənəvi müharibə kimi adlandırılan anlayış modernizm və milli dövlətlərin yaranması prosesi ilə tam yeni forma kəsb etmişdir. Bu kontekstdə ənənəvi müharibə anlayışında əsaslı dönüş nöqtəsinin 1648-ci ildə imzalanmış Vestfaliya Müqaviləsi olduğunu söyləmək olar. Bu müqavilə müasir milli dövlətlər və suverenlik anlayışının təməlini qoymuş, müharibələrin dövlətlərarası formaya çevrilməsinə geniş yol açmışdır.

2. “Müharibə” konsepti konseptual tədqiqatlarda və dil materialında representasiya vasitələri

Fikri baxımdan ənənəvi müharibə araşdırmalarının təməlini qoyan ən mühüm şəxsiyyətlərdən biri prussiyalı hərbi strateq K. fon Klauzevitsdir. Onun müharibəni “siyasətin başqa vasitələrlə davamı” kimi təsvir etdiyi yanaşması müasir müharibə nəzəriyyəsinin əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Onun əsərləri müharibənin yalnız fiziki deyil, həm də siyasi-strateji bir fenomen olduğunu aydın əks etdirir və müharibə anlayışını daha geniş perspektivdən dəyərləndirməyin vacibliyini ortaya qoymuşdur. Ətraf gerçəkliyi qavrayan insanlar onu dil vasitəsilə qavrayır, şərh edir və konseptləşdirir. Konseptuallaşdırma mahiyyət etibarilə antroposentrikdir, çünki konseptlər mümkün dünyaların, situasiyaların və onlar arasındakı mümkün əlaqələrin insan şüurunun yaradıcı fəaliyyətinin məhsullarından biridir. “Müharibə” konseptinin əsas representantı dövlətlər və ya qruplar arasında mütəşəkkil silahlı mübarizə kimi istifadə olunan “müharibə” sözüdür. Konseptin çoxqatlı strukturuna münaqişə, mübarizə, qarşıdurma, hərbi əməliyyatlar, hərbi texnika və silahlar, müharibə iştirakçıları, müharibədə iştirak edən insanlar arasında şəxsiyyətlərarası münasibətlər, müharibənin nəticəsi və nəticələri anlayışları da daxildir. “Müharibə” konsepti fərqli xüsusiyyətlərə malik mürəkkəb mental konstruktudur. O, müxtəlif dil vahidlərində representasiya olunur, milli xüsusiyyətlərlə səciyyələnir, obrazlı, konseptual və dəyər əsaslı xüsusiyyətlərə malikdir. Linqvokulturoloji təsnifata əsasən, “müharibə” konsepti “azadlıq”, “quldarlıq”, “qanun” və s. konseptlərlə yanaşı, sosial anlayışlar və münasibətlər kateqoriyasında təsnif edilə bilər. “Müharibə” konseptinin ictimai-siyasi komponenti fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, psixologiya və tarix kimi bilik sahələri ilə bağlıdır.

“Müharibə” konseptinin denotativ planı ölüm, dağıntılar və məhrumiyyətlər anlayışları ilə sıx bağlıdır. Hərbi əməliyyatlarda iştirak edən hər bir şəxs düşməni öldürməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Heç kim ölümdən sığortalanmayıb. “Müharibə” konseptinin tarixi və təfəkkür aspektləri müharibələrin necə inkişaf etdiyini və cəmiyyətlərin quruluşuna təsirini başa düşmək üçün mühüm bir freym təqdim edir. Ənənəvi müharibə anlayışı freymində müharibə yalnız “dövlətlərarası” baş verən zorakılıq və münaqişə vəziyyəti kimi qəbul edilmiş və uzun illər ərzində müharibə, strategiya və təhlükəsizlik araşdırmalarına bu yanaşma istiqamət vermişdir [12, s. 4]. Müasir dövrdə isə müharibə anlayışı yalnız dövlətlərlə məhdudlaşdırıla bilməyəcək qədər mürəkkəb və kompleks bir xarakter daşıyır. Dövlətxarici aktorların, qeyri-dövlət təşkilatlarının, terror qruplarının və hibrid münaqişələrin ortaya çıxması müharibənin mahiyyətini dəyişdirmiş və onun çoxşaxəli bir fenomen kimi dəyərləndirilməsini zəruri etmişdir.

Müharibəyə müraciət edilməsini tənzimləyən qaydalar, əsasən, müharibənin ədalətliliyini araşdırır. Bu məsələni üç fərqli mövqedən təhlil etmək mümkündür. Əvvəla, müharibənin hər bir növünün bütün tərəflər üçün ədalətsiz olduğu müdafiə edilir. Hər dövrdə səsləndirilən bu fikrin heç vaxt hakim düşüncə olmadığı asanlıqla deyilə bilər [10, s. 14]; ikincisi, “ədalətli müharibə” anlayışını önə çəkir. Bu yanaşmaya görə, tərəflərdən ən azı biri müharibədə haqlıdır. Hər müharibə üçün bir əsas olduğu kimi, belə bir əsasın göstərilməsinə ehtiyac duyulur. Üçüncüsü, müharibənin ədalətliliyini araşdırmağa ehtiyac olmadığını müdafiə edir; zorakılığa müraciət edilməsinin əsaslandırılması tələb olunmur.

Bu mövqelər arasında müharibənin müəyyən şərtlər daxilində ədalətli ola biləcəyini irəli sürən və əsasən təbii hüquq nəzəriyyəsinə söykənən ikinci yanaşma beynəlxalq hüquq tarixində ən keçərli fikirdir [4, s. 9]. Lakin ədalətli müharibə anlayışına nə qədər etibar edilsə də, “ədalət” anlayışının nə demək olduğu kifayət qədər mübahisə doğuracaq bir məsələdir. Teoloji və fəlsəfi müzakirə mövzusu olan ədalətlik anlayışı zamana, məkana, baxış bucağına və mövcud şəraitə görə tam dəyişə bilər. Bu kontekstdə ədalətli müharibə anlayışının da qeyri-müəyyən və subyektiv bir anlayış olduğu rahatlıqla deyilə bilər.

“Müharibə” konsepti insan təfəkküründə müəyyən koqnitiv modelə əsaslanır. Bu model isə müxtəlif aspektlərdən ibarətdir:

İştirakçılar: Müharibə modelində adətən iki və ya daha çox tərəf iştirak edir (məsələn, ordular, millətlər və ya metaforik mənada rəqib şirkətlər və ya şəxslər). Bu tərəflər “biz” və “onlar” kimi fərqli qrupları təmsil edir [5, s. 115].

Məqsədlər: Əsas məqsəd qalib gəlmək və ya sağ qalmaqdır. Metaforik kontekstdə məqsədlər daha çox uğur qazanmaq, bir problemi aradan qaldırmaq və ya rəqibləri məğlub etmək kimi təsvir olunur [3, s. 8].

Münaqişə vasitələri: Müharibədə silahlar və strategiyalar istifadə olunduğu kimi, metaforik istifadədə də bunlar arqumentlər, siyasətlər və fəaliyyət planları formasında ola bilər (məsələn, “xəstəliyə qarşı mübarizə” və ya “bazar müharibəsi”) [11, s. 679].

Kontekst: Real müharibələr fiziki döyüş meydanlarında baş verdiyi halda, metaforik istifadələrdə döyüş sahəsi sosial, iqtisadi və ya şəxsi müstəvidə ola bilər (məsələn, məhkəmə zalları və ya iş dünyası) [2, s. 7].

C.Lakoff və M.Consonun koqnitiv metafor nəzəriyyəsi bu modelin necə formalaşdığını izah edir. İnsanlar müharibə ilə bağlı təcrübələri mürəkkəb və abstrakt hadisələrə tətbiq edir, beləliklə, bu hadisələr daha aydın və emosional baxımdan təsirli olur [7].

“Müharibə” konseptinin linqvopraqmatik xüsusiyyətləri onun dilin müxtəlif səviyyələrində özünü necə göstərməsi ilə əlaqədardır və bu konsept dilin istifadəsində bir çox fərqli məqsədlərə xidmət edə bilər. “Müharibə” konsepti koqnitiv baxımdan beynimizdə hərbi qarşıdurmaları və ya münaqişə vəziyyətlərini təsvir edən bir model kimi formalaşmışdır, lakin bu model müasir diskurslarda daha geniş mənalarda istifadə olunur. Məsələn, F.F.Cahangirovun fikrincə, “müharibə” konsepti tək-cə silahlı qarşıdurmaları deyil, həm də sosial-iqtisadi və şəxsi münaqişə və rəqabətləri təsvir etmək üçün geniş şəkildə istifadə olunan metaforik gücə malikdir [1, s. 21]. Məlumdur ki, “müharibə” konseptinin şərhində kontekst mühüm rol oynayır. Müharibə ilə bağlı ifadələr canlı danışıqın diplomatik cəhətləri nəzərə alınaraq ya yumşaldıla bilər, ya da əksinə, eskalasiya effektini artırmaq üçün daha

aqressiv tərzdə istifadə oluna bilər. Ünsiyyət prosesində birbaşa “müharibə” terminindən qaçmaq məqsədilə bəzən evfemizmlərdən istifadə olunur və ya daha yumşaq ifadələrə üstünlük verilir.

İngilisdilli dünya mənzərəsində müharibə digər dövlətlərin maraqlarını qorumaq üçün onların ərazisində silahlı əməliyyatlarla sıx əlaqələndirilir. “Müharibə” konseptinin nüvəətrafı sahəsində “battle” (döyüş) sözünü müharibənin əsas komponenti kimi götürmək olar. Yaxın nüvəətrafında isə dava-dalaş, toqquşma və hərbi əməliyyatlar kimi müxtəlif döyüş növlərini qeyd etmək olar. Bunlar müxtəlif müharibə növlərini, eləcə də müharibənin insan zehində ayrılmaz olduğu ön vacib anlayışları fərqləndirir. Uzaq nüvəətrafında isə məcazi mənə daşıya bilən və “müharibə”nin ölkələr arasında münaqişə kimi tərifinə təsir etməyən sözləri götürmək mümkündür. Aydın ki, ictimai şüurda müharibə, əsasən, mənfi mənalarla əlaqələndirilir. Leksikoqrafik məlumatların təhlili bizə “müharibə” konseptinin nə qədər çoxşaxəli olduğunu, ingilis həyatında əhəmiyyətli rol oynayan çoxsaylı müxtəlif mənaları əhatə etdiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Ümumi tərəfindən qəbul edilmiş nəzəri prinsiplərə və linqvokulturoloji təhlilə əsaslanaraq aşağıdakıları qeyd etmək olar: “müharibə” konsepti etnik və mədəni cəhətdən şərtlənmiş, mürəkkəb, struktur cəhətdən semantik və verballaşmış, konseptual təməl üzərində formalaşmış, obraz və qiymətləndirmədən ibarət bir strukturdur. Konseptual komponent müharibə haqqında real fenomen kimi faktiki məlumatlarla formalaşır və bu da konseptin formalaşması üçün əsas rol oynayır. “Müharibə” mədəni konseptinin məcazi komponenti reallığı qavramaq yolu ilə bağlıdır və onun fərdlərin zehində mövcud olan bütün sadələşmiş təsəvvürləri əhatə edir.

Beləliklə, “müharibə” konseptini ölkələr arasında münaqişə kimi nəzərdən keçiririksə, dil daşıyıcıları onu döyüşlə əlaqələndirirlər. İngilis dilinin daşıyıcılarının düşüncəsində müharibə sözünün əsl mənasında toqquşma, mübarizə və hərbi əməliyyat deməkdir. Mübahisə və fikir ayrılığı kimi assosiasiyalar daha az yayılmışdır. Qan tökülməsi və müqavimət praktik olaraq yoxdur. Dağıdıcılıq, əzab, vətənin müdafiəsi və sair kimi assosiasiyalar isə tamamilə yoxdur. Bu səbəbdən, “müharibə” konsepti dilin bir çox sahələrində təsirli bir linqvokulturoloji vasitə kimi çıxış edir və onun düzgün anlaşılmasında diskursların təhlili vacibdir. “Müharibə” konsepti həm məcazi, həm də həqiqi mənalarda istifadə edildikdə, insanlar arasında münaqişə, rəqabət və mübarizə kimi əsas anlayışların dil vasitəsilə necə formalaşdığını və dəyişdirildiyini göstərir. O, sosial və siyasi düşüncələrin formalaşması, insanların səfərbər etmək və onlara təsir etmək üçün güclü bir linqvokulturoloji vasitə kimi qalır.

Nəticə

“Müharibə” konsepti yalnız hərbi hadisəni ifadə etməklə məhdudlaşmır, həm də ictimai-siyasi, mədəni və ideoloji kontekstlərdə geniş funksiyaya malikdir. Azərbaycan dilində bu konseptin ifadəsi leksik-semantik və linqvopraqmatik xüsusiyyətlərin köməyi ilə cəmiyyətin müharibə anlayışı və münasibətlərini əks etdirir. “Müharibə” konsepti müxtəlif kommunikativ-kontekstual vəziyyətlərdə fərqli mənalar qazanır, diskursiv reallaşmalarda metaforik və praqmatik aspektlərdə geniş istifadə olunur. “Müharibə” konseptinin linqvopraqmatik tədqiqi onun yalnız dil strukturu ilə deyil, həm də sosial davranış, ideologiya və ictimai şüurla sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirir. “Müharibə” konsepti, digər konseptlər kimi, dinamik struktura malikdir; tarixi hadisələr, cəmiyyətin vəziyyəti və müvəqqəti şəraitin təsiri altında fərqli konseptual mənalar qazanmağa qadirdir. Müharibədən imtina müxtəlif semantik komponentlərin verballaşması ilə ifadə olunur və nəticədə semantik əlaqələr səviyyəsində çoxşaxəli assosiativ xətlər yaranır: “müharibə-ölüm”, “müharibə-qan”, “müharibə-bədbəxtlik”, “müharibə-hərisslik” və s. “Müharibə” konseptinin təhlili nəzəri və praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir, çünki o, müharibə fenomeninin konseptual-kommunikativ istifadəsini daha dərinlənən araşdırmağa imkan yaradır. Tədqiqatın nəticələri dilçilik, media tədqiqatları, eləcə də ictimai-siyasi diskursun təhlili sahələrində istifadəyə yararlıdır və gələcək tədqiqatlar üçün əsas bazanı təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Cahangirov F. Koqnitivlik və diskurs probleminə müasir baxış // Dil və ədəbiyyat, 2015, №4, s. 19-26.
2. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 141 s.

Türk dilində:

3. Çaman E. Kitlesel Şiddet – Savaşa Bir Eleştiri Denemesi: Savaşın Teorik Konsepti ve Devlet Tekelinden Çıkan Çatışma Davranışı // Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 1, 2013, s. 1-16.
4. Dalar M. Yeni savaşlar yeni mi? Schmitt ve Kelsen Bağlamında Bir Değerlendirme // Mülkiye Dergisi, 2013, 38(3), s. 7-28.
5. Engin Y. Toplum ve Dil: Diltoplumbilimin Temel Kavramları, Kuramları ve Sorunları. Ankara: Türkiye: Pegem Yayıncılık, 2021, 98 s.

Rus dilində:

6. Карасик В.И. Этноспецифические концепты. Введение в когнитивную лингвистику. Кемерово: Графика, 2009, с. 59-101.
7. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем. Едиториал УРСС, 2004, 256 с.
8. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. АСТ: Восток-Запад, 2007, 226 с.
9. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. М.: Языки славянских культур, 2007, 248 с.

İngilis dilində:

10. Lovelace J.R.D. Terrorism: Commentary on security documents/. J.R.D.Lovelace. Terrorism: Commentary on security documents. New York, NY: Oxford University Press. New York, NY: Oxford University Press, 2016, 392 p.
11. Lucas J. R., George R. New rules for new wars: International law and just war doctrine for irregular war. Case Western Reserve Journal of International Law, 43(3), 2011, p. 677–705.
12. Strachan H. The changing character of war. London, England: Oxford University Press, 2006, 576 p. (<https://oceanofpdf.com/authors/hew-strachan/pdf-the-changing-character-of-war-download>).

Резюме

Афет Киблалиева

Концепт «Война» в контексте лингвопрагматических исследований

В данной статье рассматривается концепт «война» как социально-политическое явление в рамках лингвопрагматики. В статье отмечается, что, несмотря на широкую изученность концепта «война» в философии, политологии, социологии и истории, его лингвопрагматический аспект в общезыковом плане, особенно на материале азербайджанского языка изучен недостаточно. Основная цель статьи – восполнить существующий лагун в данной области, определить лексико-семантические, фразеологические и контекстуально-прагматические особенности концепта «война». В данной статье выявлены семантические, лингвокультурные, ассоциативные компоненты, входящие в семантическую структуру концепта «война» в английской языковой картине мира. Новизна статьи состоит в том, что в ней впервые рассмотрены компоненты концепта «война» в английской языковой картинах мира на семантическом, культурно-семантическом и ассоциативно-семантическом уровнях в когнитивном аспекте. Английская культура и языковая картина мира очень сложны по своей структуре. В английской языковой картине мира концепт «война» является культурно значимым и универсальным концептом, имеет такие культурно-семантические компоненты (такие как горе, зло, жестокость, кровь, разрушения, смерть, бедствие, слезы, раны, страдания, ужас и др.). В сознании представителей английской культуры, как и в других народах мира, война напрямую связывается со злом, которое уносит жизни близких и дорогих людей. В статье использованы отдельные тексты на азербайджанском языке, переводные материалы из русско- и англоязычных источников, а также соответствующие интернет-ресурсы. Результаты исследования показывают, что концепт «война» по-разному представлен в разных языковых контекстах, имея как универсальные, так и культурно-специфические признаки. В статье рассматриваются примеры дискурса, связанные с темой «война», с лингвокультурологической точки зрения, включающей две знаковые системы – язык и культуру. В статье используется концептуально-прагматический анализ для обобщения лингвокультурологических аспектов концепта «война». Перспективы дальнейшего исследования проблемы мы видим в более детальном изучении национально специфических компонентов, входящих в семантическую структуру концепта «война», в английской языковой картине мира.

Ключевые слова: концепт «война», концептуальный анализ, лексико-семантическое исследование, контекстуальный анализ, лингвопрагматика, социально-политический дискурс.

Summary

Afət Gıblalıyeva

The Concept of “War” in the context of linguistics and pragmatics

This study examines the concept of “war” as a socio-political phenomenon within the framework of linguistics and pragmatics. While the notion of war has been widely analyzed in philosophy, political science, sociology, and history, its linguistic and pragmatic dimensions remain underexplored, particularly in the context of the Azerbaijani language. This research aims to fill this gap by analyzing the lexico-semantic, phraseological, and contextual-pragmatic features of the “war” concept. This article identifies the semantic, linguacultural, and associative components that comprise the semantic structure of the concept of “war” in the English linguistic worldview. The scientific novelty of this article lies in its first examination of the components of the concept of “war” in the English linguistic worldview at the semantic, cultural-semantic, and associative-semantic levels within a cognitive perspective. English culture and linguistic worldview are highly complex in their structure. In the English linguistic worldview, the concept of “war” is a culturally significant and universal concept, possessing cultural-semantic components such as grief, evil, cruelty, blood, destruction, death, disaster, tears, wounds, suffering, horror, etc. In the minds of representatives of English culture, as in other nations of the world, war is directly associated with evil that takes the lives of loved ones. The study draws on a combination of primary Azerbaijani language corpora, translated materials from Russian and English sources, and relevant digital resources. The findings reveal how the concept of war is represented, interpreted, and communicated in different linguistic contexts, highlighting both universal and culture-specific aspects. This research contributes to a deeper understanding of war-related discourse and provides methodological insights for future studies in linguistic pragmatics and conceptual analysis. We see prospects for further research of the problem in a more detailed study of the nationally specific components included in the semantic structure of the concept of “war” in the English language picture of the world.

Key words: war concept, conceptual analysis, lexical-semantic study, contextual analysis, linguopragmatics, socio-political discourse

Rəyçi: fil.e.d., prof. Qasımov İkrəm Ziyad oğlu

PEDAQOGİKA

UOT 37:002

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5119>

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN İDARƏ OLUNMASI:
RƏQƏMSAL DÖVRÜN ÇAĞIRIŞLARI**

Ayşən MUSTAFAZADƏ*

Daxil olub: 5 Fevral 2026 | Qəbul edilib: 25 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 5 February 2026 | Accepted: 25 February 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *Ali təhsil müəssisələri, rəqəmsal transformasiya, elektron təhsil, təhsil texnologiyaları, davamlı inkişaf*

Giriş

Keçmişdən bu günə qədər cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində baş vermiş dəyişikliklər XXI əsrdə IV sənaye inqilabı konsepsiyasının meydana gətirdiyi yeni yanaşmalarla öz təsirini davam etdirir. Bu konsepsiya mahiyyət etibarilə rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişafı və onların müxtəlif sahələrdə geniş tətbiqi ilə izah olunan yeni bir inkişaf mərhələsidir.

Bu nəzəri çərçivə eyni zamanda öz təsirini təhsilin ayrı-ayrı sahələrində, xüsusilə ali təhsil pilləsində mövcud yanaşmaları dəyişməsi ilə öz əksini tapır. Belə ki, rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı ali təhsil müəssisələrində idarəetmə strukturlarının və təşkilati proseslərin yenidən formalaşdırılmasını zəruri etmişdir. Bu kontekstdə dəyişikliklərin idarə olunması ali təhsilin keyfiyyətinin artırılması və təşkilati dayanıqlılığın təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Rəqəmsal dövr ali təhsil müəssisələri üçün innovativ imkanlarla yanaşı, insan resurslarının inkişafı, təşkilati və texnoloji sistemlərin uyğunlaşdırılması və integrasiyası sahəsində çoxşaxəli çətinliklər yaradır. Buna baxmayaraq, bu dəyişikliklər sistemli və davamlı şəkildə idarə olunarsa rəqəmsal transformasiya prosesi daha aydın və səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər.

Bu gün universitetlər və təhsil müəssisələri rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək məqsədilə müxtəlif strategiyalar hazırlayır və tətbiq edirlər. 2020-ci il etibarilə ABŞ-da universitetlərin 13%-i rəqəmsal transformasiya prosesinə daxil olmuş, 32%-i bu istiqamətdə strategiyalar formalaşdırmış, 38%-i isə planlaşdırma mərhələsində olmuşdur. Rəqəmsal transformasiya ali təhsil müəssisələrindən (ATM) təkcə yeni texnologiyaların tətbiqini deyil, eyni zamanda təşkilati mədəniyyətin və strateji yanaşmaların yenidən qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu keçid prosesində təhsil müəssisələrinin mədəni və struktur dəyişikliklərini həyata keçirməsi, effektiv dəyişikliklərin idarə olunması praktikalarını tətbiq etməsi və əməkdaşlığa əsaslanan yanaşmanı qəbul etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal texnologiyaların təqdim etdiyi imkanlara baxmayaraq, ali təhsil müəssisələri onların tətbiqi zamanı müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılmasının yollarından biri rəqəmsal liderlik praktikalarının tətbiqidir [12].

Sənaye 4.0 modeli kontekstində rəqəmsal transformasiya anlayışı, strateji keçid prosesində liderlərin “rəqəmsal liderlər” kimi qəbul edilməsinin əhəmiyyətini ön plana çıxarır. Ümumiyyətlə, rəqəmsal lider müəssisənin rəqəmsal transformasiya prosesinə başçılıq edən, texnoloji yenilikləri fəaliyyət planına integrasiya edən və dəyişən mühitdə effektivliyin səmərəli şəkildə idarə olunmasına

* doktorant, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
e-mail: ayshan.mustafazada@arti.edu.az
Orcid: <https://orcid.org/0009-0009-8713-6210>

rəhbərlik edən şəxsdir. Rəqəmsal liderlik digər sahələrdə olduğu kimi, ali təhsil müəssisələrində də rəqəmsal transformasiya proseslərinin effektiv idarə olunmasında həlledici rol oynayır. Texnoloji inkişafa rəhbərlik etməklə və yeniliklərə təşviqi ilə rəqəmsal liderlər təşkilati rəqəmsal transformasiyaya çox mühüm töhfə verirlər. Effektiv rəqəmsal liderlər yeni texnologiyaların integrasiyasını asanlaşdırmaq və bu sahədə həyata keçirdiyi inkişaf konsepsiyası ilə rəqəmsal transformasiyanın mürəkkəbliyini azaldırlar.

Bu baxımdan, araşdırma ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya prosesləri zamanı qarşılaşılan çətinlik və maneələri müəyyən etməyə, eləcə də bu prosesdə rəqəmsal liderlik praktikalarının rolunu və təsirini müəyyənləşdirməyi məqsəd qoyur. Xüsusilə, rəqəmsal transformasiya zamanı ali təhsil müəssisələrinin üzləşdiyi əsas maneələrin və çətinliklərin müəyyən edilməsi, həmçinin bu prosesin asanlaşdırılmasında rəqəmsal liderliyin rolu və təsirinin araşdırılması hədəflənir. Bu çətinliklərin və rəqəmsal liderliyin təsirinin anlaşılması ali təhsil müəssisələri üçün rəqəmsal transformasiyanın mürəkkəbliyini idarə etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə, araşdırma prosesində Web of Science (WOS) və Scopus bazalarında indekslənmiş, ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal liderlik və rəqəmsal transformasiya mövzularına həsr olunmuş məqalələr sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur. Təhlil nəticəsində ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya prosesində rast gəlinən çətinlik və maneələrin müəyyənləşdirilməsi, bu prosesdə rəqəmsal liderlərin təsirinin aşkar edilməsi və transformasiyanın uğurla idarə olunması üçün zəruri strategiyaların işlənib hazırlanması hədəflənmişdir.

Bundan əlavə onu da qeyd etməliyik ki, ali təhsildə innovasiya yalnız təhsilin fərdiləşdirilməsi məqsədilə texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də tələbələri qlobal əmək bazarında rəqabətə hazırlayan təhsil proqramlarının formalaşdırılmasını əhatə edir. Bu yanaşmaya fənlərarası metodlar, beynəlxalq tərəfdaşlıqlar və kompleks öyrənmə təcrübələri daxildir.

Rəqəmsallaşma, adaptiv öyrənmə və təhsilin fərdiləşdirilməsi tədris və öyrənmə proseslərini köklü şəkildə dəyişdirərək daha çevik, interaktiv və tələbəyönümlü təhsil təcrübələri formalaşdırır. Rəqəmsallaşma geniş miqyaslı onlayn təhsil resurslarına çıxışı təmin edərək onların hər bir tələbənin fərdi ehtiyaclarına uyğun istifadəsinə imkan yaradır. Uyğunlaşdırılmış öyrənmə isə alqoritmlər və texnologiyalar vasitəsilə hər bir tələbənin fərdi inkişaf tempinə uyğun olaraq tədris məzmununu və sürətini tənzimləməklə daha səmərəli və effektiv öyrənməni asanlaşdırır. Təhsilin fərdiləşdirilməsi isə tələbələrin maraq dairələrinə, öyrənmə üslublarına və fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış təhsil təcrübələrinin dizaynına fokuslanaraq, daha mənalı və motivasiyaedici öyrənmə mühitini təşviq edir. Bu meyillər, bütövlükdə təhsil sistemini daha əlçatan, fərdiləşdirilmiş və tələbəyönümlü formaya gətirərək, onu müasir tələblər çərçivəsində yenidən formalaşdırır.

Bununla belə, pedaqoji və texnoloji yeniliklərin tətbiqi; tədris metodologiyalarındakı dəyişikliklərə qarşı müqavimət, müəllimlər və tələbələr arasındakı rəqəmsal bacarıq fərqləri (*digital divide*), eləcə də texnoloji infrastrukturun yetərsizliyi kimi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur.

Sözügedən maneələrin aradan qaldırılması üçün müəllimlərin peşəkar inkişafını, müəllim hazırlığı prosesinə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sistemli integrasiyasını, həmçinin tədris resurslarının maliyyə təminatının artırılmasını əhatə edən kompleks fəaliyyət planının hazırlanması zəruridir.

1. Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal dəyişikliklər və onların əhəmiyyəti

Ümumiyyətlə, rəqəmsal transformasiya informasiya texnologiyalarının və ayrı-ayrı bacarıqların imkanlarından yararlanmaqla biznes modellərinin, əməliyyat proseslərinin və müştəri ilə qarşılıqlı əlaqələrin transformasiyası nəticəsində dəyər formalaşdırmağa yönəlmiş mərhələli proses kimi xarakterizə edilir. Başqa sözlə, rəqəmsal transformasiya biznes prosesləri və müştərilər arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulmasını əhatə edən bir prosesdir. Bu mərhələ üç əsas komponent üzərində formalaşır: texnoloji, təşkilati və sosial. Texnoloji baxımdan bu prosesdə əsas diqqət rəqəmsal alətlərin tətbiqinə yönəlir; təşkilati səviyyədə biznes proseslərində və modellərində dəyişiklikləri əhatə edir; sosial ölçüdə isə istifadəçi təcrübəsinin və xidmət keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir [8]. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, rəqəmsal keçid yalnız texnoloji yeniliklərlə məhdudlaşmır, eyni za-

manda təşkilati mədəniyyət və inkişaf istiqamətinin müəyyənləşdirilməsini əhatə edən daha geniş anlayışdır. Təşkilati fəaliyyətin reallaşdırılması mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişməklə rəqəmsal transformasiya təşkilatlara səmərəliliyin artırılması, innovasiyaların təşviqi və rəqəbat üstünlüyünün əldə edilməsi imkanı yaradır [20]. Bu mərhələ məlumat analitikası, bulud hesablamaları və süni intellekt kimi texnologiyaların integrasiyasını təmin edərək həm daxili əməliyyatların, həm də bu ekosistemin iştirakçıları ilə qarşılıqlı fəaliyyətin effektivliyini təmin edir.

Ali təhsil müəssisələrində (ATM) rəqəmsal transformasiya XX əsrin sonlarında kompüterlərin və internetin tətbiqi ilə başlamışdır. İlk mərhələdə bu texnologiyalar əsasən inzibati proseslərin avtomatlaşdırılması və elektron poçtlar, onlayn portallar vasitəsilə kommunikasiya imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə əsas məqsəd akademik mühitdə səmərəliliyin və kommunikasiya imkanlarının artırılması idi [11]. Onu da qeyd etməliyik ki, ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal keçid təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılması, əməliyyat səmərəliliyinin artırılması və tələbə iştirakçılığının gücləndirilməsi məqsədilə texnologiyaların təhsil müəssisələrinin bütün fəaliyyət sahələrinə integrasiyasını hədəfləyən kompleks proses kimi xarakterizə olunur [1]. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) universitetlərin gələcək inkişafı üçün yaratdığı imkanlara baxmayaraq, bir çox müəssisələr bu innovasiyaların tətbiqi zamanı müxtəlif çətinliklərlə üzləşirlər. Araşdırmalar göstərir ki, bu texnologiyaların tətbiqində tələb olunan maliyyə xərcləri, eyni zamanda onların idarə olunması zamanı yaranan boşluqlar, müəssisə heyətinin dəyişikliklərə qarşı müqaviməti, integrasiya problemi və mədəni uyğunsuzluqlar əsas maneə kimi çıxış edir.

Coral və Bernuy ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya prosesində qarşılaşılan əsas çətinlikləri altı kateqoriya üzrə təsnif etmişdir: rəqəmsal bacarıqlar, texnoloji infrastruktur, transformasiya modelləri, iqtisadiyyat, sərmayə və universitetlərin hazırlıq səviyyəsi [8]. Rəqəmsal bacarıqlar kateqoriyası müəllim heyətinin və tələbələrin rəqəmsal səriştələrinin yetərsizliyini və yeni texnologiyalara uyğunlaşma imkanlarının məhdudluğunu əks etdirir. Texnoloji infrastruktur yüksək xərclər və long satınalma prosesləri kimi infrastrukturla bağlı maneələri ifadə edir. Transformasiya modelləri təhsil sektoruna uyğunlaşdırılmış rəqəmsal transformasiya modellərinin olmamasını vurğulayır. İqtisadiyyat kateqoriyası tələbələr, müəllimlər və işçi heyətinin üzləşdiyi aşağı gəlir səviyyələri və infrastruktur xərcləri kimi iqtisadi çətinlikləri əhatə edir. Sərmayə kateqoriyasına texnoloji investisiya siyasətlərində qeyri-müəyyənliklər və bürokratik maneələr daxildir. Universitetlərin hazırlıq səviyyəsi isə universitetlərin biznes prosesləri və təhsil modellərinin texnoloji yeniliklərlə uyğunlaşmaması və rəqəmsal transformasiyaya ümumi hazırlıq vəziyyətini əks etdirir.

Rəqəmsal transformasiya proseslərində ən çox rast gəlinən əsas maneələrdən biri də təşkilati müqavimətdir. Ali təhsil mühiti çox vaxt dəyişikliklərə müqavimət göstərən ənənəvi təcrübələrlə xarakterizə olunur. Akademik heyət yeni tədris metodlarını və ya öyrənmə mühitlərini çox vaxt iş təhlükəsizliyinə təhdid kimi qəbul edə bilər [2]. Bu müqavimət mədəniyyətinin rəqəmsal baxış formalaşdıran, ilhamverici və təşviqedici fəaliyyət göstərən rəqəmsal liderlərin söyləri nəticəsində azaldılması mümkündür [6].

2. İKT-yə əsaslanan dəyişikliklərin idarə olunması və təlim prosesi

Dəyişiklik hər zaman bizim üçün faydalıdır, lakin ona uyğunlaşma prosesi böyük miqdarda fiziki, zehni və emosional enerji tələb edir. Farrow-a görə, dəyişiklik özü ilə müəyyən qorxuları da gətirir [10]. O, informasiya və kitabxana sektoru üzrə apardığı tədqiqatda bu qorxuların idarə olunmasının ən effektiv yolunun kommunikasiya və təlim vasitəsilə mümkün olduğunu müəyyən etmişdir. İKT və qeyri-İKT sahələrində aparılan çoxsaylı tədqiqatlar təlimin dəyişikliklərin idarə olunmasında konstruktiv rol oynayan mühüm vasitə olduğunu təsdiqləyir. Dəyişikliklərin idarə olunması zamanı öyrənmə və biliklərin paylaşılması prosesi çox vaxt təlim və inkişaf fəaliyyətləri formasında həyata keçirilir.

Spacey və digərlərinin Böyük Britaniyada ictimai kitabxanalarda İKT-nin inkişafının təsirlərinə dair apardıqları tədqiqat göstərir ki, yeni texnologiyanın tətbiq olunma üsulu bir çox köhnə qaydalarla yeni qaydalar arasında müəyyən problemlər yarada bilər [19]. Belə hallarda, gələcək dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq müxtəlif təlim proqramlarının həyata keçirilməsi universitet heyətinin möv-

cud dövrün texnoloji yeniliklərini qəbul etməsinə və uyğunlaşmasına təkan verən mühüm vasitə hesab oluna bilər. Hətta Kempton öz araşdırmalarında təlim metodlarının vacibliyini vurğulayaraq, onun Kingston Xəstəxanasında əhəmiyyətli dərəcədə struktur dəyişikliklərin həyata keçirilməsi proseslərini asanlaşdırdığını və yeni idarəetmə mədəniyyətinin formalaşmasına töhfə verdiyini göstərir [19]. Həmin tədqiqat təlimin təşkilati dəyişikliklərin reallaşdırılmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynadığını sübut edir. Bundan əlavə, təlimlərin mövzuları təşkilati heyətin gələcək inkişafı üçün qurumların ehtiyaclarına uyğun şəkildə artırılmalı və ya genişləndirilə bilər.

Ümumiyyətlə, dəyişikliklərin idarə olunması məntiqi və strukturlaşmış yanaşma tələb edir [10]. Reed və Vakolanın (2006) təşkilati dəyişikliklərdə təlim ehtiyaclarının təhlilinə dair apardıqları geniş araşdırma keçid mərhələsində olan təşkilatların üzləşdiyi çətinlikləri üzə çıxarır [18]. İKT istifadəçiləri arasında qorxular, texnologiyanın qəbuluna qarşı müqavimət və texnoloji dəstəyin yanlış anlaşılması dəyişikliklərin idarə olunması qarşısında duran əsas maneələrdəndir. Dəyişikliklərə yanaşma planlı dəyişikliklər modelindən idarə olunan öyrənmə konsepsiyasına doğru inkişaf edir. Bundan əlavə, İKT sistemlərinin müəssisədə tətbiqinin uğurlu olması üçün əsas məqamlardan biri də universitet heyətinin yeni texnologiyaların tətbiqinə müsbət yanaşmasıdır [9].

Araşdırmalar sübut edir ki, təlim insanların ətraflarında baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasında müsbət rol oynayır. Təlim texnologiyanın mürəkkəbliyini aradan qaldırmağa kömək edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, texnofobiya, yəni kompüterlərə qarşı güclü qorxu və narahatlıq hissindən əziyyət çəkən şəxslər üçün ümumi İKT təlimindən əvvəl xüsusi ixtisaslaşdırılmış təlimlər tələb oluna bilər. Bundan əlavə, pedaqoji heyətin ayrı-ayrı üzvləri keçirilən təlimlər vasitəsilə öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirdikcə yeniliklərə açıq olma marağı daha da artır və dəyişiklikləri artıq maneə kimi yox, inkişaf faktoru kimi görür. Bu baxımdan, təlim İKT-yə qarşı münasibətin dəyişdirilməsi üçün uyğun vasitə kimi qiymətləndirilir [19].

Bu kontekstdə beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda, BƏƏ Universiteti 2002-ci ilin əvvəllərində Blackboard LMS sistemini tətbiq edən ilk ali təhsil müəssisəsi olmuşdur və bu sistem hazırda 18.000-dən çox tələbəyə xidmət göstərir. Daha sonra Zayed Universiteti (ZU), Şarja Amerika Universiteti (AUS) və Şarja Universiteti (UOS) bu sistemi tətbiq etmişdir. Son dövrlərdə bir sıra digər universitetlər, kolleclər və institutlar da Blackboard LMS-i tətbiq etmişdir. Ali Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən akkreditasiya tələbləri nəzərə alınaraq, ali təhsildə keyfiyyətli tədris prosesinin həyata keçirilməsi üçün təlimin idarə olunması sistemlərinin tətbiqinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Son onillikdə BƏƏ-nin ali təhsil müəssisələrində texnologiya dəstəkli təhsil mühitinin yaradılmasına təşviq edən proqramların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bundan əlavə, BƏƏ-də İKT və biliklərin idarə olunması sahəsində universitetlər arasında artan rəqabət bu prosesi daha da sürətləndirmişdir. UOS Blackboard LMS-in ilk uğurlu tətbiqinə nail olmuşdur. Bu tətbiqlər akademik və institusional fəaliyyətə verdiyi ölçülə bilən töhfələrə görə BƏƏ ali təhsil mühitində ən uğurlu LMS tətbiqləri sırasında qiymətləndirilir.

Ali təhsil müəssisələri təlimin idarə olunması sistemlərinə böyük həcmdə sərmayə yatırır. Lakin investisiyadan əldə olunan geri dönüşün təmin edilməsi ciddi problem olaraq qalır. LMS-in mənim-sənilmə səviyyəsi onun istifadəsinin miqyası və istifadəçilərin tədris və öyrənmə metodlarını sistemin funksiyalarına uyğunlaşdırma dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

LMS tətbiqlərindən gözlənilən təşkilati səmərəliliyin təmin edilməsində əsas vasitələrdən biri Blackboard istifadəçi təlimidir. İKT tətbiqlərində olduğu kimi, LMS-in uğuru da onun istifadəsinin səviyyəsi və xidmət etdiyi funksiyanın effektivliyi ilə ölçülür. Son-istifadəçi təlimi LMS-dən istifadənin artırılmasına və istifadəçilərin sistemi daha səmərəli şəkildə tətbiq etməsinə şərait yaradır. LMS istifadəçiləri ali təhsil müəssisələrinin həm akademik, həm də inzibati funksiyalarının bir hissəsidir. Bu səbəbdən qurumlar dəyişən təlim ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək və təşkilati mədəniyyətə, mühitə və fəaliyyət məqsədlərinə uyğun təlim yanaşmaları formalaşdırmaq problemi ilə üzləşirlər.

İT bacarıqları və LMS üzrə ekspertiza baxımından mövcud boşluq Blackboard istifadəçi təlimi vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır. Akademik istifadəçilər arasında kifayət qədər IT bacarıqlarının olmaması Blackboard istifadəçi təlimi üçün ciddi problem yaradır. Kuper (2006) rəqəmsal mühitdə gender balansının pozulmasına dair araşdırmasında, son 20 ildə aparılmış tədqiqatların qadınların

kompyuter və kompyuter dəstəkli materiallarla öyrənmə zamanı kişilərlə müqayisədə əlverişsiz mövqedə olduğunu göstərdiyini qeyd edir [8]. Tədqiqatlar rəqəmsal imkanlar üzrə fərqlərin bütün yaş qruplarını və beynəlxalq sərhədləri əhatə etdiyini sübut edir.

Təlim-tədris çərçivəsində elektron təhsil alətlərinin artan rolu mövcud tədris və öyrənmə praktikalarına təsir göstərir və onları əvvəlcədən müəyyən edilmiş təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün yeni vasitələr qəbul etməyə məcbur edir. Nəticə etibarilə, tədris yanaşmaları LMS və əlaqəli təhsil texnologiyalarından istifadə etməklə öyrənmə məqsədlərinə nail olmağa uyğunlaşdırılır. BƏƏ-də təhsil sistemində bilik mühəndisliyi, biliklərin idarə olunması və reproduksiyası istiqamətində artan maraq, eləcə də İKT-nin daxili istifadəsi təhsil texnologiyalarının köklü şəkildə formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu inkişafın bir nəticəsi olaraq ali təhsil müəssisələrində Blackboard LMS-in geniş tətbiqi müşahidə olunur və bu da effektiv istifadəçi təliminə olan tələbatı daha da artırır. Digər IT sistemlərində olduğu kimi, Blackboard LMS-in uğurla tətbiqində də effektiv istifadəçi təlimi əsas rol oynayır. Təlim yanaşmaları müxtəlif olsa da, Blackboard son istifadəçi təliminə xas olan və mövcud tədqiqatlarda kifayət qədər təsvir edilməmiş bir sıra elementlər mövcuddur.

Mövcud elmi ədəbiyyat IT son istifadəçi təliminin planlaşdırılması, icrası, qiymətləndirilməsi və layihə idarəçiliyi sahəsində geniş bilik bazası təqdim etsə də, BƏƏ ali təhsil mühitinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə mövcud modellər təlim planlaşdırıcılarının bütün ehtiyaclarını təkbaşına qarşılaya bilmir. Blackboard istifadəçi təliminin planlaşdırılması üçün praktiki prinsiplər və ən yaxşı təcrübə modelləri üzrə ciddi boşluq mövcuddur. Xüsusilə Yaxın Şərq regionu üçün Blackboard istifadəçi təliminə dair tədqiqatlar olduqca məhduddur. Mövcud araşdırmalar əsasən Yaxın Şərqdən kənarda yerləşən ali təhsil müəssisələrində Blackboard təlimlərinin problemləri və uğur amillərinə fokuslanır.

Ümumiyyətlə, son araşdırmalar göstərir ki, Blackboard istifadəçi təlimi BƏƏ-dəki ali təhsil müəssisələri üçün zəruridir. Buna baxmayaraq, bu təlimlərin metodologiyası mövcud olan hər hansı bir təlim modeli əsasında tam şəkildə formalaşdırıla bilməz. BƏƏ və Körfəz Əməkdaşlıq Şurasına (GCC) üzv ölkələrdə yerləşən ali təhsil müəssisələrində Blackboard son istifadəçiləri üçün təlim proqramları həmin qurumların yerləşdiyi mühitin və qurumdaxili xüsusiyyətlərin nəzərə alınması ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

3. Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya prosesində rəqəmsal liderliyin rolu

Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal dəyişikliklər mərhələsində rəqəmsal liderlərin fəaliyyəti çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal liderlik anlayışı dedikdə, texnoloji yeniliklərin və rəqəmsal dəyişikliklərin effektiv şəkildə idarə olunması üçün əhəmiyyətli olan liderlik bacarıqlarını və yanaşmalarını əhatə edən anlayış nəzərdə tutulur [12]. Rəqəmsal liderlər ənənəvi liderlik sərişmələrini müasir rəqəmsal bacarıqlarla birləşdirərək rəhbərlik etdikləri təşkilatların texnoloji dəyişikliklər kontekstində inkişafında həlledici rol oynayırlar. Bu liderlər müxtəlif təşkilatlarda rəqəmsal inkişafın əsas hərəkətverici qüvvələri kimi çıxış edirlər [16]. Əməkdaşlığa əsaslanan liderlik yanaşmasını öz fəaliyyətlərində tətbiq edən rəqəmsal liderlər dəyişikliklərin həyata keçirilməsi prosesi zamanı çeviklik və adaptasiya bacarıqlarını ön plana çıxararaq təşkilatı texnoloji dəyişikliklər dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırırlar. Bundan əlavə, rəhbərlik etdikləri müəssisələri yeniliklərə təşviq edərək qısamüddətli əməliyyat tələbləri ilə uzunmüddətli strateji hədəflər arasında tarazlıq yaradırlar [13]. Bu liderlər texnoloji inkişafı müəssisənin tədris ehtiyaclarına uyğunlaşdıraraq yeniliyi təşviq edir və təşkilatı fəaliyyətin səmərəliliyini yüksəldərək dəyişikliklərə açıq institusional etikanın formalaşmasına şərait yaradırlar [12].

Bundan əlavə, texnoloji liderlər ali təhsil müəssisələrinə rəhbərliyi dövründə rəqəmsal alət və metodları həm tədris, həm də inzibati proseslərə uyğunlaşdıraraq yenilikçi yanaşmaların inkişafını təmin edirlər [5]. Onlar eyni zamanda müəllim-tələbə heyəti arasında texnoloji mənbələrə çıxış və istifadə imkanlarında bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayırlar [14]. Bu baxımdan rəqəmsal rəhbərlərin vəzifəsi yalnız ən müasir texnoloji yeniliklərin müəssisə daxilində tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də onların təşkilatı məqsədlərə uyğunlaşmasını və davamlılığının təmin edilməsini əhatə edir [12].

Nəticə

Ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal transformasiya yalnız texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə məhdudlaşmayan, eyni zamanda təşkilati strukturların, idarəetmə yanaşmalarının və pedaqoji praktikaların sistemli şəkildə yenilənməsini tələb edən kompleks bir prosesdir. Rəqəmsal keçid tədrisin keyfiyyətinin və təşkilati səmərəliliyin artırılması baxımından mühüm imkanlar yaratsa da, bir çox müəssisələrdə tələbə-müəllim heyətinin rəqəmsal bacarıqlarının yetərsizliyi, infrastruktur imkanlarının məhdudluğu və dəyişikliklərə qarşı müqavimət kimi çətinliklər bu prosesin effektivliyini məhdudlaşdırır. Araşdırmalar göstərir ki, rəqəmsal liderlik bu çətinliklərin aradan qaldırılmasında və keçid prosesinin uğurla idarə olunmasında həlledici rol oynayır. Effektiv rəqəmsal liderlər texnoloji yenilikləri təşkilati məqsədlərlə uyğunlaşdıraraq çeviklik, innovasiya və davamlı inkişafı təşviq edirlər. Bu baxımdan, ali təhsil müəssisələrində strateji yanaşmaların və rəqəmsal liderliyin gücləndirilməsi rəqəmsal transformasiyanın davamlılığını təmin edən əsas amillər kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

İngilis dilində:

1. Alenezi M. Deep dive into digital transformation in higher education institutions // *Education Sciences*, 2021, Vol. 11, №12, Article 770, pp. 2-13. (<https://doi.org/10.3390/educsci11120770>).
2. Alenezi M. Digital learning and digital institution in higher education // *Education Sciences*, 2023, Vol. 13, №1, Article 88, pp. 2-18. (<https://doi.org/10.3390/educsci13010088>).
3. Anwar S.& Saraih U., N. Digital leadership in the digital era of education: Enhancing knowledge sharing and emotional intelligence // *International Journal of Educational Management*. 2024. (<https://doi.org/10.1108/IJEM-03-2023-0091>).
4. Blackboard Inc. Blackboard Learning Management System, 2008. (<http://www.blackboard.com>).
5. Brunner C., Morphew C., Ruetz, A. Leading digital transformation in higher education: Strategies and best practices // *Journal of Educational Technology*, 2023, Vol. 20, №3, pp. 45-67.
6. Chandler N. Braced for turbulence: Understanding and managing resistance to change in the higher education sector // *Management*, 2013, Vol. 3, №5, pp. 243-251.
7. Chase R. Knowledge Management Benchmarks // *Journal of Knowledge Management*, 1997, Vol. 1, №1, pp. 83-92.
8. Coral M., A& Bernuy A., E. Challenges in the digital transformation processes in higher education institutions and universities // *International Journal of Information Technologies and Systems Approach (IJITSA)*, 2022, Vol. 15, №1, pp. 1-14.
9. Evald P. Information Technology in Public Libraries // *Program*, 1996, Vol. 30, №2, pp. 121-131.
10. Farrow J. Management of Change: Technological Developments and Human Resource Issues in the Information Sector // *Journal of Managerial Psychology*, 1997, Vol. 12, №5, pp. 319-324.
11. George B&Wooden O. Managing the strategic transformation of higher education through artificial intelligence// *Administrative Sciences*, 2023, Vol. 13, №9, Article 196, pp.1-20. (<https://doi.org/10.3390/admsci13090196>).
12. Habeeb Y., O.&Eyupoglu S., Z. Strategic planning, transformational leadership and organization performance: Driving forces for sustainability in higher education in Nigeria // *Sustainability*, 2024, Vol. 16, №11, Article 4348, pp.1-16. (<https://doi.org/10.3390/su16114348>).
13. Karakose T& Kocabas I& Yirci R& Papadakis S.&Ozdemir T.,Y& Demirkol M. The development and evolution of digital leadership: A bibliometric mapping approach-based study // *Sustainability*, 2022, Vol. 14, №23, Article 16171, pp.1-26. (<https://doi.org/10.3390/su142316171>).
14. Laufer K& Terblanche A& Singh N. Bridging the digital divide in higher education: The role of digital leadership // *Educational Technology & Society*, 2021, Vol. 24, №4, pp. 56-74.
15. Measuring value from digital transformation: Research on strategic value and impact of digital transformation. Deloitte.com, 2024, pp.1-6. (<https://www.deloitte.com/uk/en/services/consulting/research/measuring-value-from-digital-transformation.html>).
16. Nita M& Gutu C. The digital evolution of universities: Leadership and innovation // *Journal of Innovation in Higher Education*, 2023, Vol. 18, №2, pp. 182-200. (<https://doi.org/10.1007/s13132-023-00789-9>).

17. Reed J& Vakola M. What role can a training needs analysis play in organizational change? // *Journal of Organizational Change Management*, 2006, Vol. 19, №3, pp. 393-407.
18. Spacey R& Goulding A& Murray I. ICT and Change in UK Public Libraries: Does Training Matter? // *Library Management*, 2003, Vol. 24, №1/2, pp. 61–69.
19. Westerman G& Bonnet D&McAfee A. *Leading digital: Turning technology into business transformation*. Harvard: Harvard Business Review Press, 2014, pp.1-8.

Türk dilində:

20. Özmen Ö&Eriş E.D. & Özer P. Dijital dönüşüm ve liderlik: Sanayi sektöründə bir inceleme // *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2022, c. 13, Kongre Xüsusi Sayısı, s. 206-231.

Резюме

Aйшан Мустафазаде

***Управление изменениями в высших учебных заведениях:
вызовы цифровой эпохи***

В современный период стремительное развитие цифровых технологий оказывает значительное влияние на деятельность высших учебных заведений, обуславливая необходимость преобразования их управленческих структур, учебных процессов и организационных подходов. В контексте Четвёртой промышленной революции данные изменения сделали цифровую трансформацию одним из приоритетных направлений развития высшего образования. Цифровая трансформация не ограничивается исключительно внедрением технологических инноваций, а представляет собой комплексный процесс, охватывающий организационную культуру, развитие человеческих ресурсов и обеспечение институциональной устойчивости. В этом контексте адаптация высших учебных заведений к цифровым изменениям рассматривается как важнейшее условие их устойчивого развития.

Целью данной статьи является выявление основных трудностей и барьеров, возникающих в процессе цифровой трансформации в высших учебных заведениях, а также анализ роли цифрового лидерства в эффективном управлении данным процессом. Исследование основано на методе систематического обзора литературы и включает анализ научных источников, посвящённых цифровой трансформации, управлению изменениями и цифровому лидерству в сфере высшего образования. Результаты исследования показывают, что недостаточный уровень цифровых компетенций, неразвитая технологическая инфраструктура, организационное сопротивление изменениям, ограниченность финансовых ресурсов и низкий уровень институциональной готовности являются ключевыми препятствиями на пути цифровой трансформации высших учебных заведений.

В таких условиях цифровое лидерство играет решающую роль в преодолении указанных проблем и успешной реализации процессов трансформации. Эффективные цифровые лидеры согласовывают технологические инновации с организационными целями и способствуют развитию инновационности, гибкости и устойчивого развития. Таким образом, укрепление цифрового лидерства, стратегических подходов и эффективного управления изменениями имеет важнейшее значение для успешной и устойчивой цифровой трансформации высшего образования и рассматривается как один из ключевых факторов, определяющих будущие направления развития образовательной системы.

Ключевые слова: высшие учебные заведения, цифровая трансформация, электронное обучение, образовательные технологии, устойчивое развитие

Summary

Ayshan Mustafazade

***Change management in higher education institutions:
challenges of the digital era***

In the contemporary era, the rapid development of digital technologies has had a significant impact on the functioning of higher education institutions, necessitating the restructuring of their governance systems, teaching processes, and organizational approaches. Within the context of the Fourth Industrial Revolution, these changes have rendered digital transformation a critical priority for higher education institutions. Digital transformation is not limited solely to the adoption of technological innovations; rather, it represents a comprehensive process encompassing organizational culture, human resource development, and the assurance of institutional sustainability. In this regard, the ability of higher education institutions to adapt to digital change is considered a key prerequisite for their sustainable development.

The purpose of this article is to identify the main challenges and barriers encountered during the digital transformation process in higher education institutions and to examine the role of digital leadership in the effective management

of this process. The study is based on a systematic literature review method, analyzing scholarly sources addressing digital transformation, change management, and digital leadership in higher education. The findings reveal that insufficient digital skills, inadequate technological infrastructure, organizational resistance to change, limited financial resources, and low levels of institutional readiness constitute the primary challenges hindering digital transformation in higher education institutions.

In such circumstances, digital leadership plays a decisive role in overcoming these challenges and ensuring the successful implementation of the transformation process. Effective digital leaders align technological innovations with organizational goals and foster innovation, flexibility, and sustainable development. Consequently, the strengthening of digital leadership, strategic approaches, and effective change management is of critical importance for the efficient and sustainable realization of digital transformation in higher education institutions and is regarded as one of the key factors shaping the future development of the education system.

Key words: *Higher education institutions, digital transformation, e-learning, educational technologies, sustainable development*

***Rəyçi:** p.ü.f.d., dos. Səmədov Oqtay Əlipaşa oğlu*

İQTİSADI ELMLƏR

UOT 336.77

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5122>

DEBİTOR VƏ KREDİTOR BORCLARININ UÇOTU VƏ AUDİTİ

Fərid HÜSEYNOV*

Daxil olub: 25 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: 8 Yanvar 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 25 December 2025 | Accepted: 8 January 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *debitor, kreditor, borc auditi, MHBS, maliyyə nəzarəti*

Giriş

Müasir iqtisadi sistemdə debitor və kreditor borclarının uçotu və auditi müəssisənin maliyyə idarəetmə mexanizminin strateji istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir və həm maliyyə sabitliyinin, həm də ödəniş intizamının təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətlərinin genişlənməsi, kredit satışlarının artması və tədavi kapitalının dövrü mexanizminin mürəkkəbləşməsi debitor və kreditor borclarının düzgün idarə olunmasını zəruri etmişdir. Debitor borcları müəssisənin digər hüquqi və fiziki şəxslərdən tələb hüququnu, kreditor borcları isə öhdəliklərini əks etdirir və bu kateqoriyalar üzrə uçotun düzgün aparılması müəssisənin maliyyə nəticələrinin real mənzərəsini formalaşdırır.

Debitor və kreditor borclarının uçotunda beynəlxalq mühasibat standartlarının, xüsusilə MHBS 9 və MHBS 15 standartlarının tələbləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu standartlar aktiv və öhdəliklərin tanınması, ölçülməsi, dəyərsizləşmə və təqdim olunma qaydalarını müəyyənləşdirərək mühasibat məlumatlarının şəffaflığını və müqayisəliliyini təmin edir. Debitor borclarının dəyərsizləşməsi üzrə gözlənilən kredit zərəri modelinin tətbiqi risklərin qabaqlayıcı qiymətləndirilməsinə və kapitalın təhlükəsiz idarə edilməsinə şərait yaradır. Kreditor borclarının uçotu isə müqavilə münasibətlərinə, ödəniş cədvəllərinə, sosial və büdcə öhdəlikləri üzrə qanunvericilik tələblərinə əsaslanır.

Bu mövzunun elmi və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisənin maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, dövrü kapitalının çevikliyi və pul axınlarının səmərəliliyi borc münasibətlərinin düzgün qurulmasından və audit vasitəsilə nəzarət mexanizmlərinin təmin edilməsindən asılıdır. Bu çərçivədə audit prosedurlarının aparılması, daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi, risklərin təhlili və təsdiqləmə metodlarının tətbiqi maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırır və idarəetmə qərarlarının informatizasiya səviyyəsini yüksəldir.

1. Debitor və kreditor borclarının iqtisadi mahiyyəti

Debitor və kreditor borcları müəssisənin maliyyə münasibətlərinin əsas kateqoriyalarından biri kimi təsərrüfat subyektləri arasında formalaşan hüquqi–maliyyə öhdəliklərini ifadə edir və təşkilatın likvidlik səviyyəsinin, maliyyə sabitliyinin, eləcə də dövrü kapitalının səmərəli idarə olunmasının müəyyənədi elementlərindən sayılır. Bu borc münasibətləri iqtisadi sistemdə qarşılıqlı hesablaşmaların tənzimlənməsinə, müqavilə öhdəliklərinin icrasına və maliyyə resurslarının fasiləsiz dövrüyyəsinə xidmət edir [9, s. 10]. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsində debitor və kreditor borclarının həcmi və strukturu, həmçinin onların çevik və məqsədyönlü idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu proses kapitalın səmərəli yerləşdirilməsi və maliyyə risklərinin

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: feridhusenli043@gmail.com

minimuma endirilməsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Debitor borcları müəssisənin digər fiziki və hüquqi şəxslərdən tələb etmə hüququnu əks etdirən və əsasən satışdan yaranan ödəniş öhdəliklərinin gecikdirilməsi nəticəsində formalaşan maliyyə tələbləridir. Debitor borclarının təsnifatı onların əməliyyat xarakteri, yaranma mənbəyi və ödəniş müddətinə əsaslanır və qısamüddətli və uzunmüddətli, real və şübhəli, kommersiya və qeyri-kommersiya borclarını əhatə edir. Bu sahədə düzgün analitik uçotun aparılması, borcların vaxtında yığılması və optimallaşdırılması dövrüyyə kapitalının çevikliyini təmin edir və likvidlik risklərinin qarşısını alır.

Kreditor borcları isə müəssisənin digər təsərrüfat subyektləri və dövlət qurumları qarşısında öz üzərinə götürdüyü maliyyə öhdəliklərini əks etdirir. Onlar malgöndərənlərlə hesablaşmalar, göstərilən xidmətlər, əməkhaqqı və vergilərlə bağlı yaranır və mənşə və müddət baxımından ticarət, maliyyə və büdcə kreditor borcları kimi qruplaşdırılır. Kreditor borclarının düzgün idarə olunması müəssisəyə qısamüddətli öhdəliklərin planlaşdırılması, pul axınlarının tənzimlənməsi və çevik maliyyə qərarlarının qəbulu baxımından üstünlük yaradır.

Borc münasibətlərinin müəssisənin maliyyə dayanıqlığındakı rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Debitor borclarının vaxtında ödəndirilməsi və kreditor borclarının nizamlı şəkildə icrası maliyyə çevikliyini və pul vəsaitlərinin sabit axınını təmin edir, fəaliyyətin fasiləsizliyini gücləndirir və maliyyə sahəsində davamlı inkişafın əsasını formalaşdırır. Bu səbəbdən debitor və kreditor borclarının optimal səviyyədə saxlanılması müəssisənin maliyyə idarəetmə strategiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Borc öhdəliklərinin effektiv idarə olunmasına təsir göstərən amillərə müəssisənin kredit siyasəti, hesablaşmaların təşkili mexanizmi, müqavilə şərtlərinin adekvatlığı, vergi və hüquqi tənzimləmə sistemi, bazar şəraiti və daxili nəzarət mexanizmlərinin yetkinliyi daxildir [14, s. 17]. Bu amillərin balanslaşdırılmış şəkildə idarə olunması borc risklərinin minimallaşdırılmasını, maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsini və kapitalın optimal istifadəsini təmin edir. Beləliklə, debitor və kreditor borclarının rəşional və sistemli idarə edilməsi müəssisənin maliyyə mövqeyinin güclənməsinə, resursların səmərəli yönləndirilməsinə və ümumi biznes sabitliyinin təmin edilməsinə xidmət edir.

2. Debitor borclarının uçotu və idarə edilməsi

MHBS 9 “Maliyyə alətləri” və MHBS 15 “Müştərilərlə müqavilələr üzrə gəlirlər” standartlarının tələblərinə uyğun olaraq debitor borclarının tanınması, ölçülməsi və sonrakı qiymətləndirilməsi müasir maliyyə hesabatlarının konseptual əsaslarını təşkil edən “məzmunun formadan üstünlüyü” prinsipinə əsaslanır və müəssisənin aktivlərinin real dəyərini, gəlir tanınmasının obyektivliyini və kredit risklərinin proqnozlaşdırılmasını təmin edən kompleks metodoloji yanaşmanı tələb edir [3, s. 20]. MHBS 15 çərçivəsində debitor borcları üzrə aktiv tanınması yalnız malların və ya xidmətlərin nəzarətinin alıcıya keçdiyi, müqabilində ödəniş alma hüququnun hüquqi cəhətdən təmin olunduğu və gəlirin məbləğinin etibarlı şəkildə ölçüldüyü halda mümkün olur.

Müqavilə öhdəliklərinin beşmərhələli model üzrə tanınması (müqavilənin müəyyən edilməsi, öhdəliklərin identifikasiyası, qiymətin müəyyənləşdirilməsi, qiymətin öhdəliklər üzrə bölüşdürülməsi və gəlirin tanınması mərhələləri) debitor borclarının uçot mexanizmini gəlirlə sinxronlaşdırır və kommersiya əməliyyatlarının substansiyasını dəqiq əks etdirir.

MHBS 9 isə debitor borclarının ilkin və sonrakı ölçülməsi prinsiplərini formalaşdırır. Standarta görə, debitor borcları ilkin olaraq ədalətli dəyər əsasında qeydə alınır və sonradan amortizasiya olunmuş dəyər əsasında, effektiv faiz metodu tətbiq edilməklə ölçülür. Bu yanaşma iqtisadi tələbatı, yəni borcun real maliyyə yükünü və zaman dəyərini nəzərə alır. MHBS 9-un əsas yeniliklərindən biri gözlənilən kredit zərəri (ECL – Expected Credit Loss) modelinin tətbiqidir [8, s. 19].

Bu model borcların dəyərsizləşməsinə yalnız baş vermiş zərərlər əsasında deyil, həm də gələcək gözləntilər, borcalanın kredit qabiliyyəti, ödəniş davranışı, makroiqtisadi göstəricilər və risk üzrə tarixi məlumatlar əsasında müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ehtiyatların yaradılması reaktiv deyil, proaktiv xarakter alır.

Bu standartların paralel tətbiqi nəticəsində debitor borclarının uçotu müəssisənin risk menecmenti sisteminə inteqrasiya olunur, aktivlərin keyfiyyətinə dair daha dəqiq qiymətləndirmə aparılır,

maliyyə hesabatlarında şəffaflıq və etibarlılıq güclənir və investorlar, kreditorlar və digər maraqlı tərəflər üçün qərar qəbul etmə imkanları genişlənir. Debitor borclarının tanınması satış müqaviləsi üzrə risklərin və mülkiyyət hüquqlarına analoji iqtisadi üstünlüklərin alıcıya keçdiyi anda baş verir və bu zaman debitor borclarının ilkin qiymətləndirilməsi ədalətli dəyər əsasında aparılır. Əməliyyatların qanuniliyinin və düzgünlüyünün təsdiqi məqsədilə hesab-fakturalar, elektron qaimə-fakturalar, qəbul-təhvil aktları və tacir müqavilələri kimi ilkin sənədlərdən istifadə olunur.

Sonrakı dövrdə borclar amortizasiya olunmuş dəyər əsasında qiymətləndirilir və bu zaman effektiv faiz metodu tətbiq olunur. Şübhəli və ümidolunmaz borclarla bağlı ehtiyatların yaradılması ECL (Expected Credit Loss Model – gözlənilən kredit zərəri) əsasında həyata keçirilir; bu yanaşma risklərin yalnız baş verdikdən sonra deyil, həm də əvvəlcədən dəyərləndirilməsi prinsipinə əsaslanır və aktivlərin dəyərsizləşmə potensialını nəzərə alır.

Analitik və sintetik uçot strukturlaşdırılmış məlumat axınıni təmin edir və borcların yaranma mənbəyinə, müddətinə, müştəri segmentlərinə və ödəmə intizamına görə detallı təsnifləşdirilməsinə şərait yaradır. Bu nəzarət mexanizmi idarəetmə qərarlarının riyazi əsaslarla formalaşdırılmasına, borc portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə və kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsinə real dəstək verir. Debitor borclarının idarə edilməsində Collection policy və Credit policy xüsusi əhəmiyyət daşıyır; birincisi borcların yığılması üzrə ardıcıl prosedurları, ikincisi isə kredit satışlarının şərtlərini, ödəniş intizamına dair tələbləri, kredit limitlərinin müəyyənləşdirilməsini və müştəri ödəmə qabiliyyətinin analitik metodlarla qiymətləndirilməsini daxil edir [8, s. 29]. Bu siyasətlərin qarşılıqlı inteqrasiyası maliyyə dövriyyəsinin sürətlənməsinə, əməliyyat kapitalının optimal dövr etməsinə və müəssisənin bazar mövqeyinin güclənməsinə şərait yaradır.

Debitor borclarının dövrətmə göstəriciləri – xüsusən də debitor borclarının dövriyyə əmsalı (Debtor Turnover Ratio) və debitor borclarının ödənilmə müddəti, günlərlə (Days Sales Outstanding, DSO) – müəssisənin hesablaşma intizamını və pul yığımı prosesinin operativliyini xarakterizə edir. Bu göstəricilərin təhlili borc idarəetmə strategiyasının effektivliyini qiymətləndirməyə, debitor portfelinin keyfiyyət dinamikasını izləməyə və maliyyə risklərinin vaxtında neytrallaşdırılmasına imkan verir. Beləliklə, debitor borclarının kompleks, elmi-metodoloji əsaslı uçotu və intellektual idarəetmə yanaşması müəssisənin kapital strukturunun optimallaşdırılmasına, maliyyə davamlılığının möhkəmləndirilməsinə və bazar mühitində rəqəbat üstünlüyünün formalaşmasına xidmət edir.

Debitor borclarının uçotu və idarə edilməsi yalnız onların mühasibat qeydə alınması və sənədləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu proses eyni zamanda borc portfelinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, yığım səviyyəsinin monitorinqi və maliyyə resurslarının dövr sürətinin ölçülməsini tələb edən kompleks analitik yanaşmanı əhatə edir. Bu məqsədlə debitor borclarının effektiv idarə edilməsində mühüm rol oynayan bir sıra maliyyə göstəricilərindən istifadə olunur.

3. Kreditor borclarının uçotu və idarə edilməsi

Kreditor borclarının uçotu müəssisənin maliyyə öhdəliklərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi, maliyyə intizamının qorunması və təsərrüfat fəaliyyətinin şəffaf şəkildə idarə olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu borcların tanınması, ölçülməsi və uçotu zamanı mühasibat uçotu standartlarının tələblərinə uyğun metodoloji yanaşma tətbiq edilir, öhdəliklərin yaranma anı, onların hüquqi və iqtisadi mahiyyəti, müqavilə öhdəlikləri və maliyyə dövriyyəsidəki rolu nəzərə alınır.

Kreditor borclarının tanınması mal və xidmətlərin qəbul olunduğu, hüquqi öhdəliyin formalaşdığı və müvafiq sənədlərlə təsdiqləndiyi mərhələdə həyata keçirilir; bu isə müəssisənin öhdəliklərinin real və tam əks olunmasını təmin edir. Hesablaşma mexanizmləri isə təchizatçılarla münasibətlərin düzgün qurulmasına, ödəniş cədvəllərinin tənzimlənməsinə və maliyyə intizamının möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənir.

Təchizatçı və podratçılarla hesablaşmaların uçotu malların və xidmətlərin qəbul edilməsi, müqavilə öhdəliklərinin tanınması, müvafiq ilkin sənədlərin – qaimə, qəbul-təhvil aktları və hesab-fakturaların – mühasibat uçotunda qeydiyyatı alınması vasitəsilə aparılır. Bu yanaşma maliyyə axınlarının düzgün planlaşdırılmasına və müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin idarə olunmasına imkan yaradır. Əməkhaqqı və sosial xarakterli öhdəliklər üzrə kreditor borclarının uçotu isə işçilərlə bağlanmış əmək münasibətləri əsasında formalaşır; əməkhaqqı, məcburi dövlət sosial sığorta ayırımları və digər

sosial ödənişlər üzrə borclar əmək ödənişi fondu ilə əlaqəli uçot mexanizmləri çərçivəsində qeydə alınır [9, s. 77]. Bu öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi əmək münasibətlərinin sabitliyini və sosial məsuliyyətin icrasını təmin edir.

Büdcə və vergi öhdəlikləri üzrə kreditor borclarının uçotu vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş tələblərə əsaslanır və dövlət büdcəsi qarşısında yaranan maliyyə öhdəliklərinin dəqiq hesablanması nəzərdə tutur. Müvafiq vergi növlərinə görə borcların vaxtında uçotu və ödənilməsi maliyyə intizamının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Kreditor borclarının inventarizasiyası isə uçot məlumatlarının faktiki vəziyyətlə uzlaşmasını yoxlamaq məqsədi daşıyır; bu proses borcların həqiqiliyini müəyyənləşdirir, artıq və ya əsassız öhdəliklərin qarşısını alır və ödəniş intizamının səviyyəsini göstərir. Beləliklə, kreditor borclarının uçotu və idarə edilməsi müəssisənin maliyyə sabitliyinin qorunması, ödəmə sisteminin optimallaşdırılması və davamlı iqtisadi fəaliyyətin təmin olunması üçün zəruri elmi-praktik çərçivəni formalaşdırır.

4. “Debitor borcları barədə məlumat forması”nın tərtib edilməsi qaydası

1. İnternet Vergi İdarəsinin rəsmi sahifəsinə (<https://www.e-taxes.gov.az>) daxil olaraq “Giriş” bölümü seçilir. Daha sonra ASAN İmza və ya elektron imzadan istifadə etməklə “Onlayn kargüzərlik və e-VHF” menyusuna keçid edilir və “Daxil ol” düyməsi aktivləşdirilir.

Şəkil. 1.

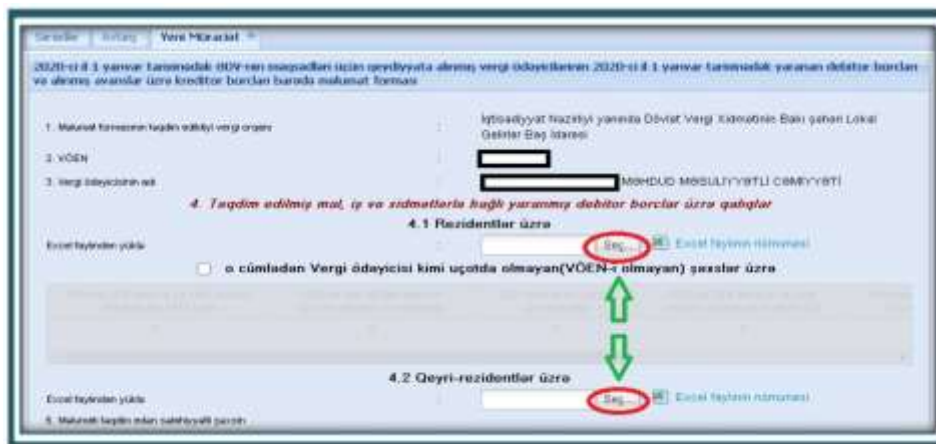
Debitor borcları barədə məlumat forması

Mənbə: www.e-taxes.gov.az.

Şəkil. 2.

Debitor borcları barədə məlumat menyusu

Mənbə: www.e-taxes.gov.az.

2. Açılan pəndə “Yeni müraciət” bölməsi seçilir, müraciətin tipi “Ərizə”, sənədin növü isə “Debitor borclar haqqında Məlumat Forması” kimi göstərilir və təsdiq edilir.

Şəkil. 5.

Portalda Debitor borclardan ƏDV tutulmaların tətbiqi və faizlər

No	VÖEN	Vergi ödəyicisinin adı	ƏDV-yə 18% dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar (ƏDV-siz)	ƏDV-yə sıfır (0) faiz dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar	ƏDV-dən azad olunan əməliyyatlar	ƏDV-yə 20% dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar (ƏDV-siz)	Əməliyyatlar üzrə CƏMI (3a+4a+5a+6a)	ƏDV üzrə qalıq məbləği	ƏDV-yə cəlb edilməyən əməliyyatlar
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
1	9900000111	"A" müəssisəsi	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0
2	1300000111	"B" FİRMASI	190,0	0,0	0,0	0,0	190,0	60,0	0,0
3	1300000111	"B" FİRMASI	0,0	0,0	500,0	0,0	500,0	0,0	0,0

Mənbə: www.e-taxes.gov.az.

“ƏDV-nin vergitutma obyektini təşkil etməyən əməliyyatlar” hissəsində isə vergitutma predmeti olmayan əməliyyatlar (məsələn, torpaq satışı) və ƏDV qeydiyyatına qədər yaranmış debitor borcları qeyd edilir.

Şəkil. 6.

Portalda ƏDV qeydiyyatına qədər yaranmış debitor borcları

No	VÖEN	Vergi ödəyicisinin adı	ƏDV-yə 18% dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar (ƏDV-siz)	ƏDV-yə sıfır (0) faiz dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar	ƏDV-dən azad olunan əməliyyatlar	ƏDV-yə 20% dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar (ƏDV-siz)	Əməliyyatlar üzrə CƏMI (3a+4a+5a+6a)	ƏDV-yə cəlb edilməyən əməliyyatlar
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	9900050571	Cybernet LLC	100,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0
2	9900049771	Alke LTD LLC	250,0	50,0	0,0	0,0	300,0	0,0
3	0200015491	OMNITECH+ LLC	0,0	0,0	300,0	150,0	450,0	800,0

Mənbə: www.e-taxes.gov.az.

4.VÖEN-i olmayan rezident fiziki şəxslərlə bağlı debitor borclarının ümumi məbləği formanın müvafiq sətrində ƏDV rejiminə uyğun (18%, 0%, azad) yazılır. Bu sətrə aktivləşməsi üçün “o cümlədən vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan (VÖEN-i olmayan) şəxslər üzrə” qeydinin yanındakı xanaya işarə qoymaq lazımdır.

Şəkil. 7.

VÖEN-i olmayan rezident fiziki şəxslərlə bağlı debitor borclar

Mənbə: www.e-taxes.gov.az.

5. Qeyri-rezidentlər üzrə excel formasında “Qeyri-rezidentin ölkəsi” sütununda ölkənin adı tam və ya qısaldılmış formada, “Qeyri-rezidentin adı” hissəsində isə ingilis dilində qeyd olunmalıdır. Digər məlumatlar rezidentlər üçün nəzərdə tutulan sütunlara uyğun şəkildə doldurulur.

Şəkil 8.

Qeyri-rezidentlər üzrə göstəricilər

Nö	Qeyri-rezidentin adı	Qeyri-rezidentin ölkəsi	ƏDV-ya 18% dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar (ƏDV-siz)	ƏDV-ya sıfır (0) faiz dərəcə ilə cəlb olunan əməliyyatlar	ƏDV-dən azad olunan əməliyyatlar	Əməliyyatlar üzrə CƏMİ (3+4+5)	ƏDV məbləği	ƏDV-ya cəlb edilməyən əməliyyatlar
1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Aramco JSC	Saudiyyə Ərəbistanı	10 000,0	0,0	0,0	10 000,0	1 800,0	0,0
2	Amazon LLC	ÇİN	4 000,0	0,0	2 500,0	6 500,0	0,0	24 000,0
3	Tesla Company	ABŞ	0,0	50 000,0	32 000,0	82 000,0	0,0	0,0

Mənbə: www.e-taxes.gov.az.

Əgər 01.01.2020 tarixinə debitor borcu yoxdursa, “Bəyan ediləcək məlumatım yoxdur” ifadəsinin qarşısındakı xanaya işarə qoyulmalıdır. Forma tam hazır olduqda “İrəlilə” düyməsi seçilir.

Şəkil 9.

Bəyan ediləcək məlumatların portalda qeyd edilməsi

Mənbə: www.e-taxes.gov.az

Növbəti mərhələdə formanın çap versiyası açılır. Məlumatlar uyğunluq baxımından yenidən yoxlanılır və ASAN İmza və ya elektron imza ilə təsdiqlənir.

Şəkil 10.

Məlumatlar uyğunluğunun yoxlanılıb və ASAN İmza və ya elektron imza ilə təsdiqlənməsi

Mənbə: www.e-taxes.gov.az

1. Forma yalnız “ASAN İmza” və ya elektron imza ilə təsdiqlənərək elektron şəkildə göndərildikdə qəbul edilmiş hesab olunur. Kağız formatında və ya digər üsullarla təqdim edilən məlumatlar vergi orqanı tərəfindən etibarlı sayılmaya bilər.

2. Ləğv tarixi 01.01.2020-ci il tarixdən sonrakı dövrə düşən vergi ödəyicilərinə aid göstəricilər də eyni qaydada formaya daxil edilməlidir.

3. Əgər göndərilmiş məlumatlarda yanlışlıq, natamamlıq və ya dəyişiklik olarsa, o cümlədən mallar (işlər, xidmətlər) üzrə debitor borclarında dəyişiklik baş verdikdə, ən gec 1 yanvar 2021-ci il tarixinədək düzəliş edilmiş forma vergi orqanına yenidən təqdim olunmalıdır.

4. Mal satış zamanı yaranmış uzunmüddətli debitor borcları

Cədvəl 1.

Mal satışı üzrə ilkin uzunmüddətli debitor borcu

Sıra	Əməliyyatın adı	Debet	Kredit	Məbləğ (AZN)
1	Satışın dəyərində uyğun debitor borcun yaranması	221 – Debitorlar	611 – Satış gəlirləri	92,500
2	Satışın maya dəyərində silinməsi	701 – Satışın maya dəyəri	201 – Hazır məhsullar	58,300
3	ƏDV-nin hesablanması	221 – Debitorlar	333 – Ödəniləcək ƏDV	16,650
4	Ödənişə görə uzunmüddətli debitor formalaşdırılması	221 – Debitorlar (uzunmüddətli)	221 – Debitorlar (qısamüddətli)	40,000

Bu cədvəldə mal satışından yaranan debitor borcunun uçotu əks etdirilir. Birinci sətirdə 92,500 AZN məbləğində satış dəyərində uyğun debitor borcu tanınır və eyni zamanda 611 nömrəli hesabda satış gəliri formalaşır. İkinci sətirdə 58,300 AZN həcmində satışın maya dəyəri 701 nömrəli hesaba silinərək hazır məhsulların azaldılması göstərilir ki, bu da ümumi mənfəət marjasının qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Üçüncü əməliyyatda 16,650 AZN məbləğində ƏDV hesablanaraq debitor borcuna əlavə olunur və 333 nömrəli hesabda ödəniləcək vergi öhdəliyi formalaşır. Dördüncü sətirdə 40,000 AZN məbləğində qısamüddətli debitor borcunun uzunmüddətli debitorlar hesabına keçirilməsi həyata keçirilir. Bu yanaşma borcun ödəniş müddətinə uyğun təsnifatını təmin edir və müəssisənin likvidlik göstəricilərinin daha düzgün təhlilə şərait yaradır. Beləliklə, həm gəlirlilik, həm də vergi və müddət baxımından strukturlaşdırılmış debitor portfeli formalaşır.

Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditor borcları

Yeni situasiya: Müəssisə “Təchizatçı-2” MMC-dən 28,800 manat (ƏDV daxil) dəyərində mallar almışdır. Müqaviləyə əsasən, malların ödənişi 2 il sonra həyata keçiriləcəkdir.

Məbləğin yeni bölünməsi:

- *Malların dəyəri (ƏDV-siz):* 24,000 AZN
- *ƏDV (18%):* 4,320 AZN
- *Ümumi borc:* 28,320 AZN

Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları

№	Əməliyyatın məzmunu	Debet	Kredit	Məbləğ (AZN)
1	Malların alınması	205 "Malllar"	431 "Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları"	24 000
2	Alınan malların ƏDV-si	24 "Əvəzləşdirilən ƏDV"	431 "Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları"	4 320
3	Cari ilin borcunun uzunmüddətli borcdan ayrılması	431 "Malsatan və podratçılara uzunmüddətli kreditör borcları"	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları"	14 800
4	Cari borcun ödənilməsi – əsas məbləğ	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları"	223 "Bank hesablama hesabı"	12 000
5	Cari borcun ödənilməsi – ƏDV	531 "Malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditör borcları"	226 "ƏDV sub-üçöt hesabı"	2 800

Aparılan mühasibat təhlili göstərir ki, müəssisə malların alınması zamanı 24,000 AZN əsas dəyəri və 4,320 AZN ƏDV məbləğini uzunmüddətli kreditör borcu kimi tanımışdır. Bu, ödənişlərin növbəti 12 aydan sonrakı dövrdə həyata keçiriləcəyini göstərir və öhdəliklərin uzunmüddətli təsnifatına tam uyğundur. Müqavilə müddəti yaxınlaşdıqca borcun müəyyən hissəsinin 431 nömrəli hesabdən 531 nömrəli qısamüddətli kreditör borcları hesabına keçirilməsi (14,800 AZN) mühasibat standartlarının tələb etdiyi strukturlaşdırmanı təmin edir və balans məlumatlarının dəqiqliyini artırır.

Cari dövrdə müəssisə borcun bir hissəsini 12,000 AZN əsas məbləğ və 2,800 AZN ƏDV ödənişi ilə bağlamışdır. Bu əməliyyatlar likvid vəsaitlərin azalmasına təsir etsə də, kreditörlerle münasibətlərin sabitliyini və borc ödəmə intizamını qoruyur. Qısamüddətli borcun tam şəkildə ödənilməsi həm öhdəliklərin azaldılmasına, həm də maliyyə nizamlılığının təmin edilməsinə xidmət edir.

Ümumi qiymətləndirmə göstərir ki, uzunmüddətli öhdəliklərin bir hissəsinin qorunması müəssisənin maliyyə dayanıqlığını artırır, çünki ödənişlər zaman üzrə bölünərək pul axınının təzyiqini azaldır. ƏDV uçotu və borcların təsnifatı tam metodoloji tələblərə uyğun aparılmış, hesabat şəffaflığı və uçot dəqiqliyi təmin edilmişdir.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, debitor və kreditör borclarının uçotu və audit müəssisənin maliyyə idarəetmə sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Bu proseslər maliyyə axınlarının optimallaşdırılması, kapital dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və risklərin azaldılması baxımından fundamental əhəmiyyətə malikdir. Debitor borclarının effektiv idarə olunması müəssisənin likvidlik potensialını, pul vəsaitlərinin dövriyyə qabiliyyətini və kommersiya fəaliyyətinin sabitliyini təşviq edir. Kredit siyasətinin optimal müəyyən edilməsi, borc portfelinin analizi və gözlənilən kredit zərəri modelinə əsaslanan ehtiyatların yaradılması aktivlərin keyfiyyətinin qorunmasına və maliyyə itkilərinin minimuma endirilməsinə imkan yaradır.

Kreditör borclarının uçotu isə öhdəliklərin vaxtında tanınmasını, ödəniş intizamına riayət olunmasını və maliyyə sabitliyinin qorunmasını təmin edən mexanizmdir. Təchizatçılarla münasibətlərin səmərəli idarə olunması, büdcə və sosial öhdəliklər üzrə qanuni tələblərə riayət olunması və inventarizasiya tədbirlərinin aparılması müəssisənin reputasiyasını və maliyyə dayanıqlığını gücləndirir.

Auditor nəzarəti və təsdiqləmə prosedurları isə borclar və tələblərlə bağlı məlumatların doğru-

luğunu müəyyən edir, daxili nəzarət sisteminin səmərəliliyini qiymətləndirir və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını təmin edir. Audit prosesində risklərin düzgün müəyyənləşdirilməsi və onların səviyyəsinə uyğun audit strategiyalarının tətbiqi obyektiv qərarların verilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Audit.gov.az, Bakı, 2026.
2. Dövlət Vergi Xidməti. Digər təlimatlar: Telimat №1: / Azərbaycan Respublikasının Dövlət Vergi Xidməti. Bakı, 2026. (<https://vergiler.az/news/taxes/23662.html>)
3. Həsənov E. Maliyyə uçotunun nəzəri və praktiki əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2021, 320 s.
4. Quliyev S. Müəssisələrin maliyyə idarəetməsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 250 s.
5. Armendáriz B. & Morduch J. The Economics of Microfinance, J. Morduch. Cambridge (MA): MIT Press, 2010, 496 p.
6. Demirgüç-Kunt A. & Beck T. & Honohan P. Finance for All? Policies and Pitfalls in Expanding Access. Washington: World Bank, 2018, 246 p.
7. Kirwan S. Financial Inclusion / S. Kirwan. Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing, 2021, 136 p.
8. Ledgerwood J. The New Microfinance Handbook: A Financial Market System Perspective. Washington: World Bank, 2013, 504 p.
9. Macchiavello E. Microfinance and Financial Inclusion: The Challenge of Regulating Alternative Forms of Finance. London: Routledge, 2018, 322 p.
10. Monye O. Digital Financial Inclusion and Regulation. London: Routledge, 2023, 194 p.
11. Morduch J. & Ogden T. Financial Inclusion: What Everyone Needs to Know. New York: Oxford University Press, 2021, 208 p.
12. Salek J. Accounts Receivable Management: Best Practices. Hoboken (NJ): Wiley, 2014, 240 p.
13. Schaeffer M. Accounts Payable and Sarbanes–Oxley: Strengthening Your Internal Controls. Hoboken (NJ): Wiley, 2016, 230 p.
14. Sun X. Supply Chain Finance: Credit Empowers the Future. Singapore: Springer Nature Singapore, 2022, 200 p.

Резюме

Фарид Гусейнов

Учет и аудит дебиторской и кредиторской задолженности

Данное исследование посвящено бухгалтерскому учету и аудиту дебиторской и кредиторской задолженности в рамках современных стандартов финансовой отчетности и механизмов корпоративного управления. Основное внимание уделяется эффективному управлению дебиторской задолженностью, которое включает разработку и внедрение кредитной политики, оценку кредитоспособности клиентов, постоянный мониторинг выполнения сборов и применение модели ожидаемых кредитных убытков в соответствии с IFRS 9. В исследовании также рассматриваются принципы признания выручки, изложенные в IFRS 15, для обеспечения точного измерения, отражения и представления остатков дебиторской задолженности в финансовой отчетности, что способствует повышению надежности и прозрачности корпоративной отчетности.

Параллельно исследование анализирует бухгалтерский учет кредиторской задолженности, включая признание и управление договорными обязательствами перед поставщиками и подрядчиками, начисления по заработной плате, социальные взносы, налоговые обязательства, а также механизмы проверки, связанные с запасами и закупками. Подчеркивается важность внутренних контрольных систем, правильного ведения документации, дисциплины платежей и прозрачности расчетных процессов как критически важных компонентов для снижения операционных и финансовых рисков.

Аудиторский аспект исследования сосредоточен на оценке эффективности внутренних контрольных систем, выявлении и оценке аудиторских рисков, выполнении субстантивных и аналитических аудиторских процедур, а также применении методов внешнего подтверждения. Кроме того, рассматривается подготовка аудиторских отчетов, которые точно отражают финансовое положение организации.

Результаты исследования показывают, что точный учет и строгий аудит дебиторской и кредиторской задолженности являются основой для поддержания финансовой стабильности, обеспечения достаточной ликвидности, поддержания непрерывности операций и содействия долгосрочной устойчивости компании. В

целом исследование подчеркивает взаимосвязанную роль современных стандартов бухгалтерского учета, эффективного корпоративного управления и аудиторской практики в обеспечении надежного финансового управления и подотчетности.

Ключевые слова: должник, кредитор, аудит задолженности, МСФО, финансовый контроль

Summary

Farid Huseynov

Accounting and Audit of Receivables and Creditors

This study investigates the accounting and auditing of accounts receivable and accounts payable within the framework of contemporary financial reporting standards and corporate governance mechanisms. Emphasis is placed on the effective management of receivables, which encompasses the development and implementation of credit policies, evaluation of customer creditworthiness, continuous monitoring of collection performance, and the application of the expected credit loss model as prescribed under IFRS 9. The research also examines the principles of revenue recognition outlined in IFRS 15 to ensure accurate measurement, reporting, and presentation of receivable balances in financial statements, thereby enhancing the reliability and transparency of corporate reporting.

In parallel, the study analyzes the accounting procedures for accounts payable, including the recognition and management of contractual obligations with suppliers and contractors, payroll liabilities, social contributions, tax obligations, and verification mechanisms linked to inventory and procurement processes. Internal control systems, proper documentation standards, payment discipline, and transparency in settlement processes are emphasized as critical components to mitigate operational and financial risks.

The auditing aspect of the research focuses on assessing the effectiveness of internal control systems, identifying and evaluating audit risks, performing substantive and analytical audit procedures, and employing external confirmation techniques. Additionally, it examines the preparation of audit reports that accurately reflect the financial position of the organization.

The findings indicate that precise accounting and rigorous auditing of both receivables and payables are fundamental to maintaining financial stability, ensuring sufficient liquidity, supporting operational continuity, and promoting long-term corporate sustainability. Overall, the study highlights the intertwined role of modern accounting standards, effective corporate governance, and audit practices in fostering reliable financial management and accountability.

Key words: debtor, creditor, debt audit, IFRS, financial control.

Rəyçi: i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu

UOT 33

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5126>

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İNHİSARÇILIQ FƏALİYYƏTLƏRİNİ TƏNZİMLƏMƏSİNİN İQTİSADİ ARTIM NƏTİCƏLƏRİ VƏ MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Şamil ABDİNOV*

Daxil olub: 10 Dekabr 2025 | Qəbul edilib: Fevral 2025 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026
Received: 10 December 2025 | Accepted: 14 February 2025 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: *inhisarçılıq, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, monopolialar, makroiqtisadi göstəricilər, ümumi daxili məhsul (ÜDM)*

Giriş

İqtisadiyyatın inkişafı və davamlı artım ölkələrin gələcək rifahı və sosial stabilliyi üçün fundamental amillərdən biridir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin rolu bazarların səmərəli işləməsini təmin etmək və müxtəlif sahələrdə sərbəst rəqabət mühitinin yaradılmasına dəstək verməkdir. Bu məqsədlə dövlət bazardakı monopoliaların və inhisarçılığın qarşısını alır, iqtisadi mühitdə ədalətli rəqabətin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından bu mövzu xüsusilə aktualdır. Neft və qaz sektorunun dominant olduğu ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun stimullaşdırılmasına və digər sahələrdə inhisarçılığın qarşısının alınmasına xüsusi önəm verilməkdədir. Dövlətin antiinhisar tənzimləmələri iqtisadi artımın sürətini və keyfiyyətini yüksəltmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalə dövlətin inhisarçılıq fəaliyyətini tənzimləməsinin iqtisadi artıma təsirini, rəqabətin təmin edilməsinin əhəmiyyətini və bunun iqtisadi inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmağı hədəfləyir. Tədqiqat çərçivəsində iqtisadi artım və inhisarçılıq meyillərinin qarşılıqlı təsirini ölçmək məqsədilə statistik analizlər aparılacaq və MATLAB proqram təminatı vasitəsilə müvafiq iqtisadi göstəricilər təhlil ediləcəkdir.

1. Dövlətin inhisarçılıq fəaliyyətlərinə müdaxiləsinin ümumi təsiri

İnhisarçılıq (monopoliya) müəyyən bir sektorda yalnız bir və ya çox az sayda istehsalçının, yaxud xidmət təminatçısının fəaliyyət göstərməsi vəziyyətidir. Bu hal bazar iştirakçıları arasında sərbəst rəqabətə mane olur və qiymətlərin süni şəkildə yüksək saxlanılmasına şərait yaradır. İnhisarçılığın mənfi fəsadları sırasına resurslardan qeyri-səmərəli istifadə, məhsul və xidmət keyfiyyətinin aşağı düşməsi, bazara yeni iştirakçıların daxil olmasının məhdudlaşdırılması və istehlakçıların maraqlarının pozulması kimi hallar daxildir.

Dövlətin antiinhisar müdaxiləsi sərbəst bazar iqtisadiyyatının effektiv fəaliyyətini təmin etmək məqsədi daşıyır. Hökumət qanunvericilik və tənzimləyici siyasət mexanizmləri vasitəsilə monopoliaların formalaşmasının qarşısını alır və bazarda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması üçün zəmin yaradır. Bu cür tənzimləmə iqtisadi artımın sürətlənməsinə və ölkənin ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verir [1].

İnhisarçılığın mənfi fəsadlarını daha ətraflı nəzərdən keçirsək, görürük ki, bu fəaliyyətin genişləndiyi bazarlarda həm istehlakçılar, həm də iqtisadiyyatın digər iştirakçıları ciddi zərər çəkir. Monopolistlər bazara daxil olmaq istəyən yeni rəqibləri müxtəlif süni maneələrlə əngəlləyir və fəaliyyətlərini yalnız öz korporativ maraqları çərçivəsində qururlar. Bu, qiymətlərin süni şəkildə artırılma-

*magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: abdinov.shamill@gmail.com

sına, məhsul və xidmət keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, habelə innovasiyaların ləngiməsinə gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə, bazarın səmərəliliyi azalır, iqtisadiyyatın ümumi inkişaf tempi zəifləyir və sosial rifah səviyyəsi aşağı düşür.

İnhisarçılığın mənfi təsirləri fundamental olaraq aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

Qiymətlərin süni şəkildə yüksəlməsi: İnhisarçı şirkətlər dominant mövqelərini möhkəmləndirərkən və rəqabət mühiti zəiflədikcə, qiymətləri bazar konyunkturuna uyğun olmayan şəkildə yüksəldirlər. Bu, istehlakçı xərclərinin artmasına və onların alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. Sözügedən hal xüsusilə strateji əhəmiyyətli məhsul və xidmətlərdə (məsələn, kommunal xidmətlər, əsas ərzaq malları) daha kəskin müşahidə olunur və əhalinin gündəlik həyat şəraitini çətinləşdirir [4].

Keyfiyyətin aşağı düşməsi və innovasiya durğunluğu: İnhisarçı mövqeyə malik müəssisələr müştəri məmnuniyyətini təmin etmək və məhsul keyfiyyətini yüksəltmək istiqamətində real rəqabət təzyiqi hiss etmirlər. Bazarda alternativ təkliflərin olmaması istehlakçıları mövcud məhsul və ya xidmətləri qəbul etməyə məcbur qoyur. Nəticədə, istehsal prosesində təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyulmur ki, bu da məhsulun keyfiyyətinin tədricən aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu amil eyni zamanda texnoloji tərəqqini məhdudlaşdırır; belə ki, inhisarçılar yeni və daha effektiv həllər yaratmaq üçün əlavə investisiya qoyuluşunda maraqlı olmurlar [2, 3].

Bazara giriş maneələrinin süni şəkildə yaradılması: İnhisarçı firmalar dominant mövqelərini qorumaq üçün yeni rəqiblərin bazara daxil olmasını çətinləşdirən müxtəlif "giriş maneələri" formalaşdırırlar. Böyük şirkətlər çox vaxt dempinq (qiymətlərin kəskin aşağı salınması), eksklüziv satış kanallarının inhisara alınması və ya təchizat zənciri üzərində mütləq nəzarət kimi metodlarla yeni oyunçuları sıxışdırıb çıxarırlar. Bu cür qeyri-sağlam rəqabət şərtləri bazarda disbalans yaradır, sahibkarlıq təşəbbüslərini zəiflədir və yeni iş yerlərinin açılması imkanlarını məhdudlaşdırır.

Maddə 1. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi təsdiq edilsin.

Maddə 2. Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi qüvvəyə mindiyi gündən aşağıdakı qanunlar ləğv edilir:

2.1. "Anti-inhisar fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1993-cü il 4 mart tarixli 526 nömrəli Qanunu (Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1993, № 9, maddə 224, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1998, № 1, maddə 17; 2001, № 6, maddə 360, № 11, maddələr 676, 683, № 12, maddə 736; 2003, № 1, maddə 5; 2004, № 2, maddə 57, № 4, maddə 202; 2006, № 12, maddə 1005; 2008, № 2, maddə 49, № 5, maddə 348, № 6, maddə 462; 2010, № 11, maddə 939; 2015, № 4, maddə 369; 2016, № 4, maddə 637; 2019, № 1, maddə 25; 2021, № 7, maddə 701; 2022, № 5, maddə 430);

2.2. "Haqsız rəqabət haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 2 iyun tarixli 1049 nömrəli Qanunu (Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı, 1995, № 23-24, maddə 366; Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, № 11, maddələr 683, 686; 2004, № 2, maddə 57; 2015, № 4, maddə 370; 2017, № 7, maddə 1260; 2019, № 1, maddə 26; 2023, № 4, maddə 455);

2.3. "Təbii inhisarlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 15 dekabr tarixli 590-IQ nömrəli Qanunu (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 1999, № 3, maddə 155; 2006, № 12, maddə 1005; 2007, № 11, maddə 1053; 2008, № 6, maddə 462; 2013, № 11, maddə 1282; 2015, № 4, maddə 371; 2016, № 1, maddə 18).

Maddə 3. Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları bu Qanunla təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsinə uyğunlaşdırılanadək həmin Məcəlləyə zidd olmayan hissədə tətbiq edilir.

Maddə 4. Bu Qanun 2024-cü il iyulun 1-dən qüvvəyə minir [10].

İqtisadiyyatın səmərəsiz idarə edilməsi, inhisarçılıq bazarında rəqabət az olduğu üçün müəssisələr öz fəaliyyətlərini daha səmərəli şəkildə idarə etməyə maraq göstərmirlər. Bu, iqtisadiyyatda ümumi məhsuldarlığın azalmasına, resursların optimal istifadə olunmamasına və bazarların səmərəsiz şəkildə işləməsinə gətirib çıxarır. Son nəticədə, bu, həm də ölkənin ümumi iqtisadi artımını zəiflədir.

Sosial rifahın azalması əsasən İnhisarçılığın sosial təsirləri də çox ciddidir. Monopolistlər, bazarda azad seçim imkanı yaratmadığı üçün istehlakçıların seçimlərini məhdudlaşdırır və onların gə-

lirlərinin daha çoxunu alır. Bu, cəmiyyətdə gəlir bərabərsizliyinin artmasına və sosial ədalətsizliklərin yaranmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, sosial rifahın azalması, insanların həyat şəraitinin pisləşməsi ilə nəticələnir.

İnsan resurslarından istifadə səmərəliliyinin azalması: İnhisarçı bazarlarda rəqabətin zəif olması əmək bazarında da öz mənfi təzahürlərini göstərir. Belə mühitlərdə işçilər üçün əməkhaqqı və iş şəraiti baxımından seçim imkanları kifayət qədər məhduddur. İnhisarçı müəssisələr işçilərə bazar ortalamasından daha aşağı əməkhaqqı təklif edə bilirlər, çünki alternativ iş yerlərinin olmaması işçi qüvvəsinin mobilliyini məhdudlaşdırır. Bu vəziyyət personalın motivasiyasının aşağı düşməsinə, peşəkar inkişafın ləngiməsinə və ümumilikdə əmək bazarının qeyri-effektiv formalaşmasına gətirib çıxarır.

Sosial və ekoloji effektlər: İnhisarçıların fəaliyyətləri, eyni zamanda ekoloji məsələlərə də təsir göstərə bilər. Belə ki, şirkətlər rəqabət mühiti olmayan bir bazarda yalnız öz mənfəətlərini artırmağa fokuslanır və sosial və ekoloji məsuliyyətlərə qarşı daha az həssas olurlar. Bu, ətraf mühitin qorunmasında səhlənkarlığa və sosial layihələrə az yatırım etməyə səbəb ola bilər. Bütün bu mənfi təsirlər nəticəsində, inhisarçılıq iqtisadiyyatda əslində ciddi pozuntulara səbəb olur. Bu, yalnız istehlakçılar üçün deyil, həm də cəmiyyətin geniş kəsimi və ümumi iqtisadiyyat üçün təhlükəli vəziyyət yaradır. Bu səbəbdən, bazarlarda sağlam rəqabətin təmin edilməsi, dövlətin aktiv tənzimləyici rolunun artırılması və inhisarçılığın qarşısının alınması olduqca vacibdir [5].

Dövlətin antiinhisar tənzimləmələri iqtisadi artımın daha səmərəli və dayanıqlı xarakter almasını təmin edir. Dövlət bazarlarda rəqabəti gücləndirmək və monopolizmaların mənfi təsirlərini neytəlləşdirmək üçün müxtəlif tənzimləyici alətlərdən istifadə edir. Xüsusilə, antiinhisar qanunvericiliyi, bazar və qiymət tənzimləmələri, habelə ticarət rejimlərinin optimallaşdırılması dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici təsirinin əsas mexanizmləridir.

Dövlətin iqtisadi proseslərdəki aktiv iştirakı həm də yeni müəssisələrin bazara daxil olması üçün əlverişli mühit formalaşdırır. Yeni bazar iştirakçılarının fəaliyyətə başlaması rəqabətin stimullaşdırılmasına, innovativ həllərin tətbiqinə və iqtisadiyyatda texnoloji tərəqqinin sürətlənməsinə birbaşa töhfə verir. Yekun olaraq, dövlətin inhisarçılıq meyillərinə qarşı həyata keçirdiyi preventiv tədbirlər iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldərək uzunmüddətli və davamlı inkişafı təmin edir.

2. İnhisarçılıq və iqtisadi artımın əlaqəsi

İnhisarçılıq dərəcəsi ilə iqtisadi artım templəri arasında birbaşa və tərs mütənəsb əlaqə mövcuddur. İnhisarçı meyillərin üstünlük təşkil etdiyi iqtisadi mühitdə qiymətlərin süni şəkildə yüksəldilməsi və məhsul keyfiyyətinin aşağı salınması ümumi iqtisadi artımı ləngidir. Bu proses resursların qeyri-səmərəli bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə nəticələnərək makroiqtisadi effektivliyi azaldır. Əksinə, sağlam rəqabət mühitində istehsalçılar daha səmərəli fəaliyyət göstərməyə, keyfiyyəti yüksəltməyə və xərcləri optimallaşdırmağa məcbur olurlar ki, bu da iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır.

Rəqabət mühiti həm də investisiya axınlarının intensivləşməsi üçün fundamental zəmin yaradır. Sərbəst bazar şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələr bazarda mövqelərini qorumaq üçün daha innovativ məhsul və xidmətlər təklif etməyə çalışırlar. Bu dinamika daxili və xarici investisiyaların stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Dövlətin antiinhisar tənzimləmələri və rəqabətin təşviqi istiqamətindəki siyasəti xarici investorlar üçün bazarın cəlbediciliyini artırır. İnvestisiya qoyuluşlarının artması isə öz növbəsində iqtisadi artımı sürətləndirir, yeni məşğulluq imkanları yaradır və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə (diversifikasiyasına) birbaşa imkan verir.

İnhisarçılıq, iqtisadi artımın qarşısını almaqla yanaşı, bazarda qeyri-effektiv resurs istifadəsi və qeyri-səmərəli fəaliyyətlərlə də nəticələnir. Monopolistlər, sərbəst bazar prinsipinə əsaslanaraq, daha çox və daha keyfiyyətli məhsul istehsal etmərlər, əksinə, mövcud bazar şərtlərindən öz məqsədlərinə uyğun olaraq istifadə edirlər. Bu, texnoloji yeniliklərin geriləməsi, əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsi və nəticədə iqtisadiyyatın dayanıqsız inkişafı ilə nəticələnir. İnhisarçılığın mənfi təsirləri və iqtisadi artıma mane olması, cəmiyyətdəki resursların düzgün istifadəsi və səmərəli fəaliyyətlərin təmin edilməməsi ilə yanaşı, uzunmüddətli dövrdə iqtisadiyyatda ciddi geriləmələrə səbəb olur. Bu proseslərin əsas səbəbləri və nəticələri daha dərinləndirilməlidir [6].

İnhisarçı bazarlarda, mövcud rəqabət mühiti olmadığı üçün monopolistlər resursları optimal şəkildə istifadə etməyə maraq göstərmirlər. Çünki onlar daha çox gəlir əldə etmək üçün yalnız öz istədikləri qiymətləri müəyyən edirlər və bununla da istehsalın səmərəliliyini aşağı salırlar. Rəqabət yoxdur, buna görə də istehsalın texniki tərəfləri (avadanlıq, işçi qüvvəsi və ya proses optimallaşdırılması) mütəmadi olaraq yenilənmir. Beləliklə, texnoloji inkişafın və innovasiyaların tətbiqinə yönəlməmiş təşviqat azalır və məhsulun keyfiyyəti sürətlə düşür.

İnhisarçı şirkətlər bazar şərtlərini öz lehinə təhrif etdikləri üçün yenilik və texnoloji inkişaf istiqamətində təkan vermirlər. Yeni məhsulların və xidmətlərin inkişafı üçün ciddi stimullar olmadığından şirkətlər yalnız cari istehsal səviyyəsini qorumağa meyl edirlər. Çox vaxt monopolistlər, daha çox mənfəət əldə etmək üçün texnoloji inkişafı gecikdirir və ya tamamilə dayandırır. Bu da iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafını ləngidir və nəticə etibarilə ümumi iqtisadi artım zərər görür.

İnhisarçılıq şəraitində rəqabət mühiti mövcud olmadığı üçün işçilərin istehsal prosesinə dair təşviq və motivasiya mexanizmləri əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyir. İşçi qüvvəsinin məhsuldarlığı əksər hallarda monopolist subyektlər tərəfindən prioritet amil kimi nəzərə alınmır. Bunun əsas səbəbi işəgötürənin bazarda dominant mövqe tutması və əmək bazarının təbii təzyiqlərindən (alternativ iş imkanları, rəqabətli əməkhaqqı təklifləri) böyük ölçüdə azad olmasıdır. Bu vəziyyət əməkdaşların işə qarşı peşəkar marağının azalmasına və ümumi məhsuldarlığın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, işçilərin iş şəraiti və əməkhaqqı səviyyəsi bazar konyunkturundan geri qalır ki, bu da son nəticədə iqtisadiyyatın ümumi inkişaf dinamikasını əngəlləyən amilə çevrilir.

İnhisarçılıq yalnız qısa müddətli mənfəət artımına səbəb ola bilər, lakin uzunmüddətli dövrdə bu vəziyyət iqtisadiyyatda dayanıqsız və qeyri-bərabər inkişafı stimullaşdırır. Monopolistlərin üstünlük təşkil etdiyi bazarlarda investisiyalar çox vaxt qeyri-səmərəli istiqamətlərə yönəlir. Məsələn, şirkətlər resursları, tədqiqat və inkişaf sahəsində deyil, bazar monopoliyasını qorumağa sərf edirlər. Bu da ümumi iqtisadi inkişafı əngəlləyir, çünki iqtisadiyyat yalnız bir neçə şirkətin maraqlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir, bu da sistemin hərtərəfli inkişafını təmin etmir.

İnhisarçılıq şəraitində olan bazarlarda investorlar yeni və rəqabətli sahələrə sərmayə qoymaqda tərəddüd edə bilərlər, çünki mövcud monopolistlər tərəfindən bazarların zəbt olunması, yeni oyunçuların bazara girməsini çətinləşdirir. Bazarın qeyri-səmərəli fəaliyyət göstərməsi və gəlir əldə etməyin çətinləşməsi, investisiya axınının azalmasına səbəb olur. Nəticədə, iqtisadiyyatda yenilik və inkişaf sahələrində mövcud olan investisiya boşluqları genişlənir və bu da iqtisadi artımın ləngiməsinə səbəb olur [7].

İnhisarçılıq yalnız iqtisadi təsirlərlə məhdudlaşmır, həm də sosial ədalətsizliklərə gətirib çıxarır. Monopolistlər öz maraqlarını təmin etmək üçün qiymətləri yüksək saxlaya bilər və bu da daha az gəlirli təbəqələrin ehtiyaclarını ödəməkdə çətinlik çəkmələrinə səbəb olur. Bu vəziyyət sosial bərabərsizlikləri dərinləşdirir və orta sinfin azalmasına gətirib çıxara bilər. Eyni zamanda, işçi qüvvəsinin azaldığı və əmək haqqı səviyyələrinin aşağı düşdüyü bazarlarda sosial rifah da məhdudlaşır.

Monopolistlər bazarda hökmranlıq etdikcə, cəmiyyətin onlara olan etimadı azalır. İnsanlar bazarda azad rəqabətin olmaması və monopolistlərin öz maraqlarını qorumaq üçün bazar şərtlərini manipulyasiya etməsi səbəbindən bu qurumlara qarşı güvənsizlik hissi inkişaf edir. Bu isə sosial və iqtisadi sabitliyi təhlükə altına alır və uzun müddətli sosial sülhü təhdid edir.

İnhisarçılığın mənfi təsirləri yalnız bazar iştirakçılarına deyil, eyni zamanda bütün iqtisadiyyata və cəmiyyətə mənfi təsir göstərir. Qiymətlərin süni şəkildə artırılması, keyfiyyətin düşməsi, innovasiya və texnoloji inkişafın zəifləməsi, əmək məhsuldarlığının azaldılması və investisiya axınının məhdudlaşması kimi nəticələr iqtisadiyyatın ümumi inkişafını ciddi şəkildə təxirə salır. Həmçinin sosial bərabərsizlik və ətraf mühitə olan təsirlər də bu proseslərə daxil olur. Bu səbəbdən, inhisarçılığın qarşısının alınması və bazarlarda sağlam rəqabətin təşviqi, iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün zəruri addımlardır [7, 8].

3. Dövlətin inhisarçılıq fəaliyyətlərini tənzimləməsinin sektoral təsirləri

İnhisarçılıq fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi, müəyyən iqtisadi sahələrdə daha çox nəzərə çarpır. Bu sahələrə enerji, telekommunikasiya, nəqliyyat və digər strateji sahələr daxildir. Bu sahələrdə in-

hisarçılığın qarşısının alınması, sektorda səmərəli rəqabət mühitinin yaranmasına, xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə və iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə kömək edir.

Enerji sektoru, iqtisadiyyatın ən strateji sahələrindən biridir və monopoliyanın güclü olduğu sahələrdən biridir. Azərbaycanın enerji sektoru da ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Dövlətin enerji sektorundakı inhisarçılığa qarşı müdaxiləsi, qiymətlərin tənzimlənməsi və bazara yeni iştirakçıların daxil olması ilə bağlı tədbirlər, sektorun daha rəqabətli olmasına və qeyri-neft sektorunun inkişafına kömək edir. Həmçinin bu sahədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması da iqtisadi artımı sürətləndirir [2].

Telekommunikasiya və nəqliyyat sektoru da dövlətin inhisarçılıq fəaliyyətlərinə müdaxiləsinə tələb edən sahələrdən biridir. Bu sahələrdəki monopoliyalar, xidmətlərin keyfiyyətini aşağı salır, qiymətləri yüksək tutar və bazarda rəqabətin olmaması ilə nəticələnir. Dövlətin müdaxiləsi, bu sahələrdə xidmət keyfiyyətinin artmasına, qiymətlərin azalmasına və yeni texnologiyaların tətbiqinə şərait yaradır [3].

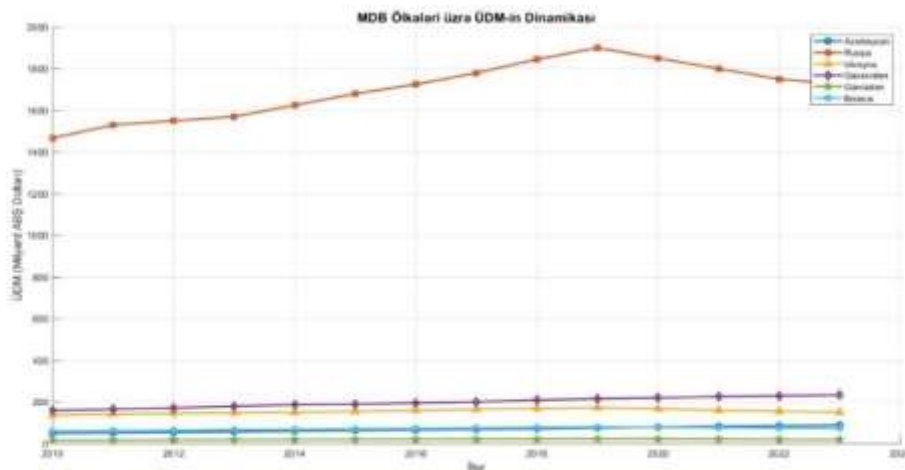
4. İqtisadi artımın MATLAB ilə təhlili

İqtisadi artımın və dövlətin inhisarçılıq fəaliyyətlərinə müdaxiləsinin təsirlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif statistik və riyazi modellərdən istifadə edilir. MATLAB proqramı, bu tip təhlilləri aparmaq üçün ən effektiv alətlərdən biridir. Bu fəsilə, MATLAB proqramı vasitəsilə dövlətin tənzimləyici siyasətinin iqtisadi artım üzərindəki təsirini qiymətləndirəcəyik.

Ümumi daxili məhsul və investisiya zaman üzrə təhlili: Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və investisiya arasındakı əlaqə, iqtisadi artımın əsas göstəricilərindən biridir. Bu əlaqənin təhlilini MATLAB ilə aparmaq, dövlətin iqtisadiyyat üzərindəki müdaxiləsinin təsirini ölçmək üçün vacibdir:

Qrafik 4.1.

MDB ölkələri üzrə ÜDM-nin son illər üzrə dinamikası

Nəticə

Dövlətin antiinhisar tənzimləmələri iqtisadi artım tempini yüksəldir və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin edir. İnhisarçılıq meyillərinin qarşısını almaqla dövlət sərbəst bazar mexanizmlərini gücləndirir, rəqabət mühitini canlandırır və bazar iqtisadiyyatının institusional əsaslarını inkişaf etdirir. Bu isə investisiya mühitinin cəlbədiciliyinin artmasına, yeni məşğulluq imkanlarının yaradılmasına və makroiqtisadi artımın sürətlənməsinə birbaşa töhfə verir.

MATLAB proqram təminatı vasitəsilə aparılan ekonometrik təhlillər göstərir ki, ÜDM ilə investisiyalar arasındakı müsbət korrelyasiya iqtisadi artımın fundamental hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Dövlətin inhisarçılıq fəaliyyətini tənzimləməsi bu qarşılıqlı əlaqənin effektivliyini artırır, iqtisadiyyatın diversifikasiyasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda dövlətin tənzimləyici rolunun optimallaşdırılması və antiinhisar tədbirlərinin ardıcıl davam etdirilməsi iqtisadi artımın keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsi üçün zəruri şərtidir.

Təvsiyələr: Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini davam etdirməsi və inhisarçılıq fəaliyyətlərini tənzimləməsi iqtisadiyyatın daha dayanıqlı və şaxələnmiş inkişafına təkan verir. Rəqabəti artırmaq və sərbəst bazar şəraitini gücləndirmək üçün əlavə tədbirlər görülməlidir. Bununla yanaşı, investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq və yeni iş yerləri yaratmaq iqtisadi artımın sürətlənməsinə kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002, 447 s.
2. Babayev Ə. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 1999, 205 s.
3. Bayramov Ə. İnhisarizm. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2005, 390 s.
4. Золотухина А. Проблемы инновационного и устойчивого развития регионов. Москва: КРАСАНД, 2010, 240 с.
5. Методические рекомендации по определению доминирующего положения хозяйствующего субъекта на товарном рынке: Приказ ГКАП от 3.06.94, 1994, № 67. (<https://docs.cntd.ru/document/9008512>)
6. Юданов А. Конкуренция: теория и практика. Учебно-методическое пособие. Москва: ГНОМ-ПРЕС, 1998, 384 с.
7. Иванов И. Глобализация и проблемы оптимальной стратегия развития, МЭ и МО. Москва: 2002, 102 с.
8. <https://e-qanun.az/framework/56172>

Резюме

Шамиль Абдинов

Экономические результаты и моделирование регулирования монополистической деятельности в Азербайджанской Республике

В данной статье комплексно рассматривается влияние государственного регулирования монополистической деятельности на экономический рост в Азербайджанской Республике. Основной целью исследования является оценка воздействия монополистических практик на макроэкономические показатели, в частности на динамику валового внутреннего продукта (ВВП), инвестиционные потоки и диверсификацию экономики. В условиях монополии искусственное завышение цен, снижение качества товаров и услуг, ослабление инновационной активности и неэффективное распределение ресурсов замедляют темпы экономического роста и ограничивают общественное благосостояние.

В статье анализируются правовые и институциональные основы государственной антимонопольной политики и обосновывается значение формирования конкурентной среды для повышения экономической эффективности. Особое внимание уделяется положительному влиянию усиления конкуренции в стратегически важных секторах, таких как энергетика, телекоммуникации и транспорт, на инвестиционный климат, производительность и внедрение технологических инноваций.

В рамках исследования на основе статистических данных применён эконометрический подход, а взаимосвязь между показателями ВВП и инвестициями проанализирована во временной динамике с использованием программного обеспечения MATLAB. Результаты моделирования показывают, что усиление конкурентной среды способствует росту инвестиционной активности и обеспечивает устойчивость долгосрочного экономического развития. В заключение установлено, что эффективное регулирование монополистической деятельности вносит существенный вклад в диверсификацию экономики, развитие ненефтяного сектора и повышение уровня общественного благосостояния. Последовательная и системная конкурентная политика выступает одним из ключевых условий устойчивого экономического развития Азербайджана.

Ключевые слова: Монополия, Диверсификация экономики, Монополии, Макроэкономические показатели, Валовой внутренний продукт (ВВП)

Summary

Shamil Abdinov

***Economic Results and Modeling of the Regulation of Monopoly Activities
in the Republic of Azerbaijan***

This article comprehensively examines the impact of state regulation of monopolistic activities on economic growth in the Republic of Azerbaijan. The main objective of the study is to assess the effects of monopoly practices on macroeconomic indicators, particularly the dynamics of Gross Domestic Product (GDP), investment flows, and economic diversification. Under monopolistic conditions, artificial price increases, deterioration in the quality of goods and services, weakened innovation activity, and inefficient allocation of resources reduce the pace of economic growth and limit social welfare.

The paper analyzes the legal and institutional foundations of the state's antimonopoly policy and substantiates the importance of establishing a competitive environment for improving economic efficiency. In particular, it highlights the positive impact of strengthening competition in strategically important sectors such as energy, telecommunications, and transportation on the investment climate, productivity, and the adoption of technological innovations. Within the framework of the research, an econometric approach was applied based on statistical data, and the relationship between GDP and investment indicators was analyzed over time using MATLAB software. The modeling results demonstrate that enhancing the competitive environment increases investment activity and ensures the sustainability of long-term economic growth.

In conclusion, the study finds that effective regulation of monopolistic activities contributes significantly to economic diversification, the development of the non-oil sector, and the improvement of social welfare. A consistent and systematic competition policy thus serves as one of the fundamental prerequisites for sustainable economic development in Azerbaijan.

Key words: *Monopoly, Economic Diversification, Monopolies, Macroeconomic Indicators, Gross Domestic Product (GDP)*

Rəyçi: *i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlu*

UOT 336

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5132>

KİÇİK VƏ ORTA BİZNESDƏ MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN TƏTBİQİ İMKANLARI

Pərvin VERDİYEVA*
Vəkil QƏNBƏRLİ**

Daxil olub: 9 Yanvar 2026 | Qəbul edilib: 26 Yanvar 2026 | Onlayn nəşr edilib 24 Mart 2026
Received: 9 January 2026 | Accepted: 26 January 2026 | Published online: 24 March 2026

Açar sözlər: KOB, maliyyə riskləri, risk idarəetməsi, dayanıqlılıq

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə kiçik və orta biznes (KOB) ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığında, məşğulluğun artırılmasında və innovativ inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Lakin bazar mühitinin qeyri-sabitliyi, makroiqtisadi dəyişkənliklər və maliyyə axınlarının qeyri-müəyyənliyi KOB-ların fəaliyyətində risklərin artmasına səbəb olur. Bu kontekstdə maliyyə risklərinin düzgün qiymətləndirilməsi və idarə olunması onların davamlı inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir.

KOB-ların fəaliyyətindəki əsas problemlərdən biri maliyyə risklərinin düzgün qiymətləndirilməməsi və idarə olunmamasıdır. Maliyyə riskləri müəssisənin gəlirliliyinə, likvidliyinə və maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərə bilən qeyri-müəyyənliklər toplusudur. Bunlara valyuta, faiz, kredit, likvidlik, investisiya və əməliyyat riskləri daxildir. KOB-lar, adətən, məhdud analitik imkanlara və risklərin idarəedilməsi mexanizmlərinə malik olduqları üçün bu risklərə qarşı daha həssasdırlar. Bu səbəbdən onların riskqiymətləndirmə sistemlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması iqtisadi dayanıqlılığın vacib şərtidir.

Avropa İttifaqı, ABŞ, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə KOB-lar üçün risklərin qiymətləndirilməsi üzrə xüsusi dövlət proqramları və dəstək institutları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Avropa Komissiyasının “SME Risk Management Framework” proqramı çərçivəsində KOB-lar üçün maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi metodikaları hazırlanmış və maliyyə nəzarəti sistemləri təkmilləşdirilmişdir. ABŞ-da Kiçik Biznes Administrasiyası (SBA) KOB-ların kredit və bazar risklərini azaldan təminat mexanizmləri tətbiq edir. Bu yanaşmaların əsas məqsədi kiçik biznesin dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək və maliyyə sabitliyini möhkəmləndirməkdir (3, s. 98).

Azərbaycan iqtisadiyyatında KOB sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. KOBİA tərəfindən həyata keçirilən dəstək tədbirləri sahibkarlığın maliyyə resurslarına çıxışını genişləndirmək və idarəetmə qabiliyyətini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Lakin hazırda KOB-larda maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi daha çox maliyyə hesabatlarının təhlili və gəlir-xərc nisbətinə əsaslanır, yəni sistemli və preventiv yanaşma tam formalaşmayıb. Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, risklərin erkən xəbərdarlıq indikatorları, daxili nəzarət modelləri və strateji risk xəritələri kimi alətlər hələ geniş tətbiq olunmur.

Beynəlxalq modellərin Azərbaycan realıqlarına uyğun tətbiqi KOB-lar üçün bir sıra üstünlüklər təmin edə bilər. Əvvəla, bu, maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi və gözlənilməz bazar dəyişikliklərinə qarşı davamlılığın artırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, risklərin qiymət-

* iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dos., Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: v.pervin@yahoo.com

**magistrant: Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: vekilqenberli06@gmail.com

ləndirilməsi üzrə beynəlxalq standartların tətbiqi KOB-ların kredit təşkilatları və investorlar qarşısında etibarlılığını artıracaq, bu isə maliyyə vəsaitlərinə çıxışı asanlaşdıracaqdır.

Bununla yanaşı, bu təcrübənin milli səviyyədə tətbiqi bir sıra hüquqi, institusional və texnoloji islahatları da tələb edir. Bu islahatlara risk idarəetməsi üzrə milli normativ bazanın formalaşdırılması, rəqəmsal nəzarət sistemlərinin qurulması və KOB-lar üçün metodoloji təlimlərin keçirilməsi daxildir. Həmçinin dövlət və özəl sektor arasında məlumat mübadiləsinin genişləndirilməsi və risklərin paylaşılması mexanizmlərinin yaradılması da vacib istiqamətlərdəndir.

Beləliklə, KOB-larda maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində beynəlxalq təcrübənin tətbiqi Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi və dayanıqlı inkişafı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu proses KOB-ların idarəetmə keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq iqtisadi sistemdə rəqabət qabiliyyətini də gücləndirə bilər. Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübənin KOB-larda tətbiqi yalnız risklərin ölçülməsi və idarə olunması ilə məhdudlaşmamalı, həm də strateji planlaşdırma və qərar qəbul etmə proseslərinə inteqrasiya edilməlidir. Bunun üçün KOB-ların maliyyə hesabatlılığı, daxili audit sistemləri və risk menecment strukturları təkmilləşdirilməlidir. Beynəlxalq modellərin lokal şəraitə uyğunlaşdırılması zamanı texnoloji alətlərin – rəqəmsal analitika, süni intellekt və “big data” texnologiyalarının istifadəsi risklərin proqnozlaşdırılmasında mühüm üstünlüklər yarada bilər. Bu istiqamətdə dövlət qurumları, bank sektoru və KOBİA arasında koordinasiyalı fəaliyyətin təmin olunması, risk məlumatlarının paylaşılması və təlim proqramlarının təşkili beynəlxalq təcrübənin uğurlu tətbiqinin əsas şərtlərindəndir.

1. Maliyyə riskləri və onların KOB-larda təsiri

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində KOB sektoru iqtisadi inkişafın, məşğulluğun və innovasiyaların əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. KOB-lar iqtisadiyyatın çevikliyini və rəqabət qabiliyyətini təmin edən mühüm institusional strukturlardan biridir. Lakin bu müəssisələrin fəaliyyəti, daim dəyişən iqtisadi mühitdə müxtəlif xarakterli risklərlə, xüsusilə də maliyyə riskləri ilə müşayiət olunur. Maliyyə riskləri KOB-ların maliyyə sabitliyinə, gəlirliliyinə və dayanıqlılığına birbaşa təsir edən əsas amillərdəndir.

Maliyyə riskləri dedikdə, müəssisənin maliyyə fəaliyyətində baş verə biləcək itkilər, gəlir azalması və ya maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməməsi ilə nəticələnən qeyri-müəyyənliklər nəzərdə tutulur. KOB-lar, adətən, maliyyə resurslarının məhdudluğu, kapital bazarlarına çıxış imkanlarının azlığı və risk idarəetmə mexanizmlərinin zəif inkişafı səbəbindən bu risklərə qarşı daha həssas olurlar. Bu baxımdan, maliyyə risklərinin vaxtında müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi onların davamlı inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır (5, s. 52).

KOB-ların qarşılaşdığı əsas maliyyə riskləri bir neçə istiqamətdə qruplaşdırıla bilər: likvidlik riski, kredit riski, valyuta riski, faiz riski və investisiya riski. Likvidlik riski müəssisənin cari öhdəliklərini vaxtında ödəmək üçün kifayət qədər pul vəsaitinə malik olmaması ilə əlaqədardır. Bu risk daha çox dövriyyə kapitalının çatışmazlığı, gecikmiş ödənişlər və qeyri-effektiv debitor siyasəti nəticəsində yaranır. Kredit riski isə müəssisənin borc öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya müştərilərin ödəniş qabiliyyətsizliyi ilə bağlı olur. KOB-lar çox vaxt bank kreditlərinə çıxış imkanlarının məhdud olması səbəbindən yüksək faiz dərəcələri ilə maliyyələşirlər ki, bu da onların maliyyə yükünü artırır.

Valyuta və faiz riskləri makroiqtisadi sabitliklə sıx bağlıdır. Xüsusilə idxal-ixrac əməliyyatları ilə məşğul olan KOB-lar üçün valyuta məzənnələrinin dəyişməsi mənfi təsirlərə birbaşa təsir göstərir. Faiz dərəcələrinin artması isə borclanma xərclərini yüksəldərək investisiya fəaliyyətini məhdudlaşdırır. İnvestisiya riskləri isə müəssisənin yeni layihələrə qoyduğu kapitalın gözlənilən gəliri təmin etməməsi ilə əlaqədardır. Bu, həm bazar tələbinin dəyişməsi, həm də idarəetmə qərarlarının səmərəsizliyi nəticəsində yaranı bilər.

Maliyyə risklərinin KOB-lara təsiri çoxşaxəlidir. İlk növbədə, bu risklər müəssisənin maliyyə sabitliyini zəiflədir və kapitalın itirilməsi təhlükəsini artırır. Risklər nəzarətsiz qaldıqda, KOB-lar likvidlik böhranı ilə üzləşə, öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyə və nəticədə fəaliyyətini dayandıra bilər.

Eyni zamanda, risklər müəssisənin investisiya cəlbədiciyliyi azaldır və maliyyə institutları ilə əlaqələrini çətinləşdirir. Belə vəziyyətlərdə banklar və investorlar KOB-lara qarşı daha sərt şərtlər tətbiq edirlər ki, bu da onların inkişaf imkanlarını məhdudlaşdırır (5, s. 49).

Bununla yanaşı, maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi KOB-lar üçün rəqabət üstünlüyü yarada bilər. Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi üçün müxtəlif metod və alətlər mövcuddur. Məsələn, maliyyə nisbətlərinin təhlili, proqnozlaşdırma modelləri, sığorta və hedcinq strategiyaları KOB-ların riskləri minimuma endirməsinə kömək edir. Eyni zamanda, dövlətin və maliyyə institutlarının KOB-lar üçün risklərin azaldılmasına yönəlmiş zəmanət fondları, vergi güzəştləri və düşük faizli kredit proqramları bu sahədə mühüm dəstək mexanizmləridir.

Nəticə etibarilə, maliyyə riskləri KOB-ların davamlı fəaliyyətinə və iqtisadi artıma əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdən biridir. Bu risklərin effektiv idarə olunması yalnız müəssisənin daxili idarəetmə qabiliyyətindən deyil, həm də ölkədəki makroiqtisadi sabitlik, maliyyə nəzarəti və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səviyyəsindən asılıdır. Buna görə də KOB-larda maliyyə risklərinin azaldılması məqsədilə strateji planlaşdırma, şəffaf hesabatlılıq və rəqəmsal nəzarət sistemlərinin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə görülməli tədbirlər həm mikro, həm də makro səviyyədə iqtisadi sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edəcəkdir.

2. Beynəlxalq təcrübədə maliyyə risklərinin idarəedilməsi

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi müasir dövrdə müəssisələrin davamlı inkişafının və maliyyə sabitliyinin əsas komponentlərindən biri hesab olunur. Qlobal iqtisadi sistemin mürəkkəbləşməsi, maliyyə bazarlarının integrasiyası və texnoloji yeniliklərin sürətlənməsi nəticəsində risklərin miqyası və təsir dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu səbəbdən, beynəlxalq təcrübədə maliyyə risklərinin idarə olunması sistemli, normativ və institusional çərçivədə həyata keçirilir.

Beynəlxalq təcrübədə KOB-ların maliyyə risklərinin idarə olunması çoxşaxəli sistemlərə əsaslanır. Ən tanınmış modellərdən biri Basel prinsipləri çərçivəsində formalaşmış risk idarəetmə yanaşmasıdır. Basel II və Basel III standartları bank sektorunda riskin kapital adekvatlığı ilə əlaqəsini müəyyənləşdirir və bu prinsiplər sonradan real sektorun da idarəetmə təcrübəsinə keçmişdir. Bundan əlavə, ISO 31000 beynəlxalq standartı risklərin müəyyənləşdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi və monitorinqi üçün ümumi çərçivə yaradır (3, s. 13). COSO ERM modeli isə təşkilat səviyyəsində risklərin strateji məqsədlərlə əlaqələndirilməsini təmin edir.

ABŞ-da maliyyə risklərinin idarə olunmasında əsas rol 2010-cu ildə qəbul edilmiş *“Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act”* qanununa məxsusdur (2, s. 396). Bu qanun sistemli risklərin qarşısının alınmasını, maliyyə bazarlarında şəffaflığın artırılmasını və maliyyə institutlarında risk idarəetmə komitələrinin yaradılmasını məcburi edir. Bundan əlavə, ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FES) bank sektorunda risklərin ölçülməsi üçün Basel III standartlarına uyğun kapital adekvatlığı tələblərini tətbiq edir.

Avropa İttifaqı ölkələrində KOB-ların risk idarəetməsinə dövlət səviyyəsində dəstək verilir (6, s. 79). Məsələn, Almaniyada fəaliyyət göstərən KfW Bank qrupu KOB-lar üçün zəmanət fondları və kredit sığortası proqramları təqdim edir. Fransada isə Bpifrance agentliyi innovativ KOB-ların risklərini azaltmaq üçün dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmləri tətbiq edir. ABŞ-da Kiçik Biznes Administrasiyası (SBA) tərəfindən həyata keçirilən proqramlar KOB-ların maliyyə dayanıqlığını artırmaq məqsədi daşıyır. Bu proqramlar çərçivəsində kiçik bizneslər üçün zəmanətli kreditlər, sığorta və texniki məsləhət xidmətləri göstərilir.

Asiya ölkələrində, xüsusilə Yaponiya və Cənubi Koreyada KOB-ların risk idarəetməsi innovativ texnologiyalar və rəqəmsal həllər üzərində qurulub. Yaponiyada KOB-lar üçün dövlət dəstəyi sisteminə risklərin proqnozlaşdırılması məqsədilə data-analitika alətləri daxil edilib. Cənubi Koreyada isə kiçik bizneslərin maliyyə sabitliyi üçün dövlət tərəfindən qurulan sığorta fondları aktiv şəkildə fəaliyyət göstərir. Bu təcrübələr göstərir ki, risklərin idarə olunmasında texnologiya, məlumat analitikası və dövlət siyasəti arasında sinerji yaratmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, risklərin idarə edilməsində mədəni və institusional faktorlar da mühüm rol oynayır. Qərbi ölkələrində risk idarəçiliyi daha çox "proaktiv" yanaşma ilə, yəni risklər baş verməzdən əvvəl qarşısının alınmasına yönəldilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə çox zaman "reaktiv" yanaşma üstünlük təşkil edir — yəni risklər baş verdikdən sonra tədbir görülür. Bu fərq, əsasən, idarəetmə təcrübəsinə, maliyyə bazarlarının dərinliyinə və tənzimləyici orqanların səmərəlilik səviyyəsinə görə yaranır.

Beynəlxalq təcrübənin ümumiləşdirilməsi göstərir ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsinin effektivliyi üçün aşağıdakı şərtlər vacibdir:

1. Risk idarəetmə siyasətinin müəssisənin strateji planlaşdırmasına inteqrasiyası;
2. Daxili nəzarət və audit sistemlərinin gücləndirilməsi;
3. Məlumatların şəffaf toplanması və təhlili üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə;
4. Dövlət və tənzimləyici orqanların beynəlxalq standartlara uyğun hüquqi-normativ bazasının formalaşdırılması.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə risklərinin idarə edilməsi yalnız texniki və ya maliyyə məsələsi deyil, həm də idarəetmə mədəniyyəti və institusional etimad məsələsidir. Qlobal miqyasda uğurlu modellərin tətbiqi milli səviyyədə şəffaflıq, məsuliyyət və texnoloji innovasiyaların inkişafı ilə birgə həyata keçirildikdə daha səmərəli nəticələr verir. Azərbaycan kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün bu təcrübələrdən istifadə edərək risk idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirmək, iqtisadi sabitliyin və maliyyə dayanıqlığının möhkəmlənməsinə mühüm töhfə verə bilər.

3. Azərbaycanda beynəlxalq təcrübənin tətbiqi imkanları

Qlobal iqtisadi inteqrasiya və beynəlxalq maliyyə əlaqələrinin genişlənməsi şəraitində dövlətlərin iqtisadi idarəetmə sistemlərində səmərəli beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi zərurəti artmaqdadır. Xüsusilə maliyyə risklərinin idarə edilməsi, dövlət dəstəyi və maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Beynəlxalq təcrübənin milli sistemə uyğun şəkildə tətbiqi iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirir, şəffaflığı artırır və resurslardan daha rəşional istifadəni təmin edir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın struktur islahatları və dövlət idarəçiliyinin modernləşdirilməsi istiqamətində son illərdə mühüm addımlar atılmışdır. Bununla belə, beynəlxalq təcrübənin tam tətbiqi üçün institusional və normativ mühitin uyğunlaşdırılması, eləcə də idarəetmə mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Qabaqcıl ölkələrin, xüsusilə Avropa İttifaqı, ABŞ və Asiya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə risklərinin effektiv idarə edilməsi yalnız hüquqi bazanın deyil, həm də şəffaf hesabatlılığın və rəqəmsal nəzarətin inkişafı ilə mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında KOB-ların (kiçik və orta biznes) rolu ildən-ilə artır. KOB-lar ümumi məşğulluğun və ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Son illərdə ölkədə bu subyektlərin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə bir sıra islahatlar həyata keçirilmişdir (1, s. 43). KOBİA-nın yaradılması, dövlət zəmanətli kreditlər, vergi güzəştləri və "KOB evləri" vasitəsilə sahibkarlara texniki və maliyyə dəstəyi göstərilməsi bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardır. Lakin maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi sahəsində hələ də bir sıra problemlər qalmaqdadır. Əsas çətinliklərdən biri KOB-ların maliyyə hesabatlılığının zəifliyi və risk menecmenti üzrə kadr potensialının məhdudluğuudur.

Azərbaycan üçün beynəlxalq təcrübənin tətbiqi bir neçə əsas istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

1. *Normativ-hüquqi uyğunlaşma*: Beynəlxalq maliyyə nəzarəti standartlarının — xüsusilə ISO 31000 (risklərin idarə edilməsi), COSO ERM (inteqrasiya olunmuş risk idarəetməsi) və Basel III (bank sektorunda kapital və likvidlik standartları) prinsiplərinin tətbiqi ölkədə risklərin sistemli idarə olunmasına şərait yaradar.

2. *Institusional islahatların dərinləşdirilməsi*: Maliyyə Nazirliyi, Mərkəzi Bank, KOBİA və Hesablama Palatası kimi qurumların fəaliyyət koordinasiyası gücləndirilməlidir. Qərbi ölkələrində olduğu kimi, müstəqil audit komitələri, daxili nəzarət bölmələri və rəqəmsal monitoring sistemlərinin yaradılması dövlət dəstəyi mexanizmlərinin səmərəliliyini artırır.

3. *Rəqəmsallaşma və məlumat analitikası*: Avropa ölkələrində və Sinqapurda tətbiq olunan real zamanlı (*real-time*) risk monitoring platformaları maliyyə risklərini operativ izləməyə imkan verir. Azərbaycanın “Rəqəmsal hökumət” və “Elektron audit” təşəbbüsləri bu potensialı reallaşdırmaq üçün əsas bazadır.

4. *Maliyyə savadlılığı və korporativ idarəetmə*: KOB və dövlət müəssisələrinin rəhbərləri üçün risk idarəetməsi və maliyyə planlaşdırması üzrə xüsusi təlim proqramlarının təşkili beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir.

5. *Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq*: Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Asiya İnkişaf Bankı ilə texniki yardım və məsləhət xidmətləri sahəsində əlaqələrin genişləndirilməsi institusional potensialı artırır.

Bütün bu istiqamətlərdə beynəlxalq təcrübənin tətbiqi Azərbaycanın iqtisadi siyasətinin əsas hədəflərinə – maliyyə dayanıqlığına, resursların səmərəli bölgüsünə və şəffaf idarəetməyə xidmət edəcəkdir. Lakin bu təcrübələrin tam adaptasiyası üçün yerli hüquqi, institusional və sosial mühitin xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Nəticə etibarilə, beynəlxalq standartların milli praktikaya integrasiyası Azərbaycan iqtisadiyyatının global rəqabətədavamlılığını artırmaqla yanaşı, uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin təmin olunmasına həlledici töhfə verəcəkdir.

Nəticə

Nəticə etibarilə, maliyyə risklərinin effektiv idarə olunması KOB-ların uzunmüddətli inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, risklərin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi və müasir idarəetmə modellərinin tətbiqi müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artırır. Azərbaycanın bu istiqamətdə atacağı addımlar iqtisadi sabitliyi və dayanıqlılığını gücləndirəcək, KOB sektorunun beynəlxalq bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirəcəkdir.

Bu baxımdan, risklərin idarə edilməsində innovativ yanaşmaların və rəqəmsal alətlərin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, KOB-ların maliyyə sabitliyini təmin etməklə yanaşı, onların investisiya cəlbediciliyini də artırır. Eyni zamanda, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və risklərin sığortalanması sistemlərinin gücləndirilməsi bu prosesin səmərəliliyini daha da artırır. Beləliklə, effektiv risk idarəetmə strategiyalarının formalaşdırılması Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olunmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev E. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında risklərin idarə edilməsi mexanizmləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2021, 198 s.
2. Akhigbe A., Martin A. D. & Whyte, A. M. Dodd-Frank and Risk In The Financial Services Industry. Review of Quantitative Finance and Accounting, 2016, 47(2), p. 395–415.
3. Basel Committee on Banking Supervision. Principles for the Sound Management of Operational Risk // Bank for International Settlements (BIS), 2011, 27 p.
4. International Organization for Standardization (ISO). ISO 31000:2018 – Risk Management: Guidelines / Geneva: ISO Publishing, 2018, 16 p.
5. Kaplan, R.S., Mikes, A. Managing Risk: A New Framework / R.S.Kaplan, A.Mikes. Harvard Business Review, 2012, Vol. 90, No. 6, p. 48-60.
6. Воронин, А.В. Управление финансовыми рисками в малом и среднем бизнесе: современные подходы и инструменты. Москва: Финансы и Статистика, 2019, 243 с.

Резюме

Вакил Гянбарли

*Возможности применения международного опыта в оценке
финансовых рисков в малом и среднем бизнесе*

В статье комплексно рассматриваются вопросы оценки и управления финансовыми рисками в малом и среднем бизнесе. Основная цель исследования – определить возможности применения моделей управления рисками, сформированных в международной практике, глобальных стандартов, таких как Базельские принципы, ISO 31000 и COSO ERM, – путем их адаптации к экономическим условиям Азербайджана. В этом контексте излагаются теоретические основы и практическое применение методологических подходов к выявлению, измерению, мониторингу и снижению рисков.

В исследовании анализируется влияние кредитного риска, риска ликвидности, процентного риска и валютного риска на деятельность МСП, а также сравнивается опыт разных стран - США, Европейского союза и стран Азии. Результаты показывают, что эффективное управление финансовыми рисками зависит не только от аналитических моделей и технических инструментов, но и от зрелости институциональной среды, государственной политики и культуры риска предпринимателей. Для укрепления финансовой устойчивости МСП в условиях Азербайджана необходимо расширение государственных гарантийных фондов, механизмов страхования рисков, систем внутреннего контроля и аудита, а также программ обучения и повышения осведомленности по управлению рисками. Применение международного опыта не только повышает устойчивость отдельных предприятий, но и вносит значительный вклад в финансовую безопасность, конкурентоспособность и инновационный потенциал экономической системы в целом. Возможности применения международного опыта в Азербайджане могут быть реализованы главным образом путем адаптации современных стандартов в области управления финансовыми рисками к национальному законодательству, институциональным структурам и среде деятельности МСП. Проведение постоянных реформ в этом направлении ускорит развитие системы управления рисками в стране, еще больше укрепив устойчивость и конкурентоспособность сектора МСП. Таким образом, для успешного применения международного опыта важно ускорить процессы цифровой трансформации, собрать данные в централизованных базах данных и использовать современные технологии и инструменты предиктивного моделирования для анализа.

Ключевые слова: МСП, финансовые риски, управление рисками, устойчивое развитие

Summary

Vakil Ganbarli

*Possibilities of application of international experience
in assessing financial risks in small and medium businesses*

This article provides a detailed and comprehensive examination of the management and assessment of financial risks in small and medium-sized enterprises (SMEs), which are considered one of the main pillars of economic growth and stability. The aim of the research is to analyze how international financial risk management models, developed under global standards such as Basel principles, ISO 31000, and COSO ERM, can be effectively adapted and applied within the economic framework of Azerbaijan. The study explores the theoretical foundations of these standards, their methodological structure, and the mechanisms that ensure their integration into the decision-making processes of business entities.

The article identifies and evaluates the major categories of financial risks – credit, liquidity, interest rate, and currency – and investigates their impact on SME performance. By comparing international experiences from the United States, the European Union, and East Asia, the research emphasizes that effective risk management depends not only on quantitative and analytical tools but also on the institutional framework, the maturity of financial markets, and the existence of a well-developed risk management culture among entrepreneurs. Within the Azerbaijani context, the paper highlights the importance of strengthening the infrastructure of financial security through the expansion of state guarantee funds, the introduction of insurance mechanisms, and the development of specialized educational programs on risk management. Implementing the best international practices will contribute to enhancing the financial sustainability of SMEs, improving transparency, reducing systemic vulnerabilities, and ultimately strengthening the competitiveness of the national economy. The application of international experience in Azerbaijan can primarily be achieved through the adaptation of modern financial risk management standards (Basel, ISO 31000, COSO ERM) to national legislation, institutional frameworks, and the operational environment of SMEs. Continuous reforms in this direction will accelerate the development of the national risk management system, enhancing the resilience and competitiveness of the SME sector.

Key words: SMEs, financial risks, risk management, sustainability

Rəyçi: i.e.d., prof. Həsənli Yadulla Həmdulla oğlu

UOT 336

<https://doi.org/10.30546/25194011.2026.15.1.5138>

MALİYYƏ HESABATLARININ VERİFİKASIYA VƏ VALIDASIYASINDA SÜNİ İNTELLEKT ALQORİTMLƏRİ

Zeynəb HÜSEYNZADƏ*

Daxil olub: 13 Fevral 2026 | Qəbul edilib: 24 Fevral 2026 | Onlayn nəşr edilib: 24 Mart 2026.

Received: 13 February 2026 | Accepted: 24 February 2026 | Published online: 24 March 2026.

Açar sözlər: *süni intellekt, verifikasiya, validasiya, IFRS, maliyyə nəzarəti*

Giriş

Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə hesabatlarının verifikasiyası və validasiyası müəssisələrin informasiyaya əsaslanan idarəetmə mexanizmlərinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu proses həm maliyyə məlumatlarının etibarlılığının təmin edilməsində, həm də korporativ şəffaflığın yüksəldilməsində həlledici rol oynayır. Rəqəmsal transformasiya proseslərinin sürətlənməsi, mürəkkəbləşən əməliyyat mühiti və böyük həcmli maliyyə məlumatlarının real vaxt rejimində emalı tələbi ənənəvi audit və yoxlama üsullarının effektivliyini məhdudlaşdırmış, nəticədə süni intellekt əsaslı verifikasiya və validasiya modellərinin tətbiqini zəruri etmişdir.

Süni intellekt texnologiyaları maliyyə məlumatlarının analitik təhlilində yüksək dəqiqlik, sürət və obyektivlik təmin edir. Anomaliyaların aşkarlanması, MHBS (IFRS) tələblərinə uyğunluğun avtomatik monitorinqi, tranzaksiyaların doğruluğunun qiymətləndirilməsi və risklərin dinamik identifikasiyası kimi funksiyalar hesabatların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Xüsusilə maşın öyrənməsi (*machine learning*), dərin öyrənmə (*deep learning*), NLP (*təbii dilin emalı*) və blokçeyn (*blockchain*) kimi texnologiyaların tətbiqi verifikasiya və validasiya proseslərini daha strukturlaşdırılmış, standartlaşdırılmış və proqnozlaşdırıla bilən edir.

Mövzunun elmi və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, süni intellekt alqoritmlərinə əsaslanan yoxlama mexanizmləri maliyyə hesabatlarının etibarlılığını artırmaqla yanaşı, idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini yüksəldir, audit proseslərinin səmərəliliyini artırır və müəssisənin maliyyə dayanıqlığını gücləndirir. Bu çərçivədə AI (SI) əsaslı analizlərin tətbiqi risklərin qabaqlayıcı qiymətləndirilməsinə, şəffaflığın genişləndirilməsinə və korporativ idarəetmənin rəqabət mühitində dayanıqlığının təmin edilməsinə real töhfə verir.

1. Maliyyə hesabatlarının verifikasiyasında anomaliya aşkarlanması

AI əsaslı verifikasiya və validasiya modelləri müasir maliyyə hesabatlılığının institusional etibarlılığını təmin edən fundamental texnoloji alətlərdən biri kimi formalaşmışdır. Bu modellər maliyyə məlumatlarının dəqiqliyinin, şəffaflığının və audit səmərəliliyinin artırılması məqsədilə sisteməlik şəkildə strukturlaşdırılmış çoxmərhələli analitik mexanizmlər yaradır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, hesabatların verifikasiyası və validasiyası artıq yalnız normativ qaydaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır və proses daha çox koqnitiv, öyrənən və adaptiv alqoritmlərin kompleks integrasiyası əsasında həyata keçirilir (3, s. 18). Bu yanaşma maliyyə məlumatlarının xarakterinə uyğun olaraq yüksəkölçülü strukturlaşdırılmış rəqəmsal məlumatların, qeyri-struktur maliyyə mətnlərinin və normativ bazanın tələblərinin paralel şəkildə analizini tələb edir. Bu səbəblə, verifikasiya və validasiya sistemləri üç əsas model qrupu üzrə nəzərdən keçirilir və onların hər biri öz funksional memarlığı ilə maliyyə hesabat-

* magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: huseynzadzeynb11@gmail.com.

lılığında risklərin aşkarlanması, uyğunsuzluqların müəyyən edilməsi və hesabatların normativ çərçivələrlə uyğunluğunun təmin edilməsi baxımından geniş tətbiq spektri təqdim edir.

Anomaliya aşkarlama modelləri maliyyə məlumatlarında struktura zidd davranışların və manipulyativ əməliyyatların dəqiq identifikasiyası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu modellər statistik paylanmalardan kənara çıxan nümunələrin aşkarlanması prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Bu yanaşmanın təməlində məlumatların fundamental xüsusiyyətlərinin çoxölçülü məkanlarda təhlili dayanır və modellər normativ maliyyə dinamikası ilə faktiki göstəricilər arasında yaranan fərqlərin analitik interpretasiyasını həyata keçirir.

Isolation Forest alqoritmı məlumat məkanını rekursiv şəkildə bölərək normal və anormal müşahidələr arasındakı struktur fərqlərini ayırır. Bu proses nəticəsində xüsusi olaraq maliyyə fırıldaqçılığının təzahür formalarına xas olan kəskin sıçrayışlar, gözlənilməyən dəyişmə trayektoriyaları və qeyri-proporsional hərəkətlər yüksək dəqiqliklə müəyyən edilir (9, s. 25). One-Class SVM modeli məlumatların sərhəd strukturunu təyin edərək hesabatlarda normativ davranışa uyğun olmayan nöqtələri kənara çıxarır və beləliklə, təşkilat daxilində mühasibat qeydlərində baş verən sistemik uyğunsuzluqların aşkarlanmasını təmin edir. Local Outlier Factor metodunda müşahidələrin lokal sıxlıq strukturu ölçülür və bu ölçü vasitəsilə maliyyə axınlarında dublikat əməliyyatlar, yanlış təsnifatlandırma və uyğunsuz məbləğ qeydləri dəqiq şəkildə təhlil olunur. Gaussian Mixture Models isə maliyyə məlumatlarının müxtəlif paylanma strukturlarına bölünməsinə təmin edir və nəticədə hesabatlarda qeyri-təbii klasterlərin və maliyyə manipulyasiyası ilə əlaqəli nümunələrin aşkarlanması mümkün olur (1, s. 54). Bu modellərin tətbiqi gəlir, xərc, aktiv və öhdəlik göstəricilərində yaranan qeyri-adi hərəkətlərin identifikasiyası, MHBS (IFRS) və GAAP tələblərinin pozulduğu situasiyaların aşkarlanması və əməliyyatların daxili ardıcılığının verifikasiya edilməsi kimi funksiyalarla zənginləşir.

Qayda-əsaslı və hibrid ekspert sistemləri maliyyə hesabatlılığında normativ tələblərin və süni intellekt modellərinin paralel tətbiqi ilə formalaşan çoxsəviyyəli verifikasiya çərçivəsi yaradır. Bu yanaşma mühasibat uçotunun hüquqi və institusional aspektlərini avtomatlaşdırılmış qərarvermə prosesində birləşdirir. Bu model növünün əsas xüsusiyyəti MHBS (IFRS), MUBS (IAS) və GAAP kimi beynəlxalq standartların kodlaşdırılmış şəkildə alqoritmik bazaya inteqrasiya olunmasıdır. Nəticədə, mühasibat əməliyyatlarının hər biri həm normativ qaydalara uyğunluq baxımından, həm də alqoritmik analitik meyarlara əsasən qiymətləndirilir. Hibrid sistemlərdə qayda motoru mühasibat uçotu standartlarının mətnini formal loqika strukturlarına çevirir, AI komponenti isə əməliyyatların faktiki kontekstini təhlil edərək qərarvermə prosesini adaptiv şəkildə zənginləşdirir. Bu yanaşma xüsusilə jurnal qeydlərinin verifikasiyasında, IFRS 9 üzrə maliyyə alətlərinin ölçülməsi və tanınması meyarlarının yoxlanılmasında, IAS 2 əsasında ehtiyatların qiymətləndirilməsi əməliyyatlarının struktur testində və IAS 16 ilə bağlı əsas vəsaitlər üzrə amortizasiya və dəyərsizləşmə qeydlərinin uyğunluq analizində yüksək dəqiqlik təmin edir (6, s. 100). Hibrid sistemlərin ən mühüm üstünlüyü normativ çərçivənin səliqəli tətbiqini AI-in genişlənən öyrənmə imkanları ilə əlaqələndirməsi və beləliklə, insan auditinin üzərindəki kognitiv yükü azaltmasıdır.

NLP-əsaslı sənəd validasiya modelləri maliyyə hesabatlarının mətn komponentinin semantik təhlili əsasında risklərin, uyğunsuz ifadələrin və manipulyativ dil konstruksiyalarının aşkarlanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu modellər böyük həcmli qeyri-struktur məlumatların yüksək dəqiqliklə işlənməsi üçün xüsusi memarlığa malikdir. BERT və FinBERT kimi transformator arxitekturasına əsaslanan modellər maliyyə terminologiyasının səs-küy səviyyəsi yüksək olan mətnlərdə semantik əlaqələrini müəyyən edir. Bu modellər hesabatlarda rəhbərlik bəyanatlarının, auditor qeydlərinin, risk açıqlamalarının və korporativ öhdəliklərə dair məlumatların analitik interpretasiyasını həyata keçirir. Mətn təsnifatı modelləri sənədlərdə potensial manipulyasiya göstəricilərinə malik ifadələri müəyyən edir və bu proses nəticəsində earnings management praktikasına xas olan dil nümunələri aşkarlanır (3, s. 77). Eyni zamanda, Entity-Recognition (Varlıqların tanınması) modelləri hüquqi mətnlərdə konkret normativ istinadların, öhdəlik komponentlərinin və audit tələblərinin identifikasiyasını təmin edir. Bu texnoloji yanaşma maliyyə sənədlərində semantik uyğunsuzluqların dəqiq şəkildə aşkar edilməsinə və hesabatların hüquqi-normativ çərçivə ilə uyğunluğunun obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

2. Verifikasiya və validasiya üçün AI-əsaslı ml, dl və blockchain modelləri

AI-əsaslı verifikasiya və validasiya sistemlərinin ən inkişaf etmiş mərhələlərindən biri əməliyyat səviyyəsində Machine Learning yanaşmalarının, dərin öyrənmə modellərinin və Blockchain ilə integrasiya olunmuş verifikasiya mexanizmlərinin tətbiqi ilə formalaşır. Bu mərhələdə maliyyə məlumatlarının doğruluğunun və hesabatların bütövlüyünün qiymətləndirilməsi ənənəvi audit metodologiyasından kənara çıxaraq yüksək hesablama gücünə malik alqoritmik çərçivələrin istifadəsi ilə həyata keçirilir. Bu çərçivələr tranzaksiya axınlarının texniki təhlilindən maliyyə sistemlərinin kompleks dinamikasının modelləşdirilməsinə qədər geniş diapazonda analitik imkanlar yaradır və nəticə olaraq hesabatların verifikasiyası tam obyektiv, təkrarlana bilən və dərin semantik təhlilə əsaslanan bir prosesə çevrilir.

Əməliyyat səviyyəsində Machine Learning validasiya modelləri tranzaksiya məlumatlarının mikrostrukturunu yüksək dəqiqliklə təhlil etməyi və əməliyyatların düzgünlüyünü obyektiv şəkildə qiymətləndirməyi təmin edir. Bu model qrupu Random Forest və XGBoost kimi ansambl alqoritmlərinin tətbiqi ilə maliyyə əməliyyatlarını təsnif edir və normativ davranış strukturu ilə uyğunsuz olan əməliyyatları aşkar edir. Bu alqoritmlər məlumat məkanında çoxsaylı qərar ağaclarının formalaşmasını təmin edir və bu ağacların ümumiləşdirilmiş nəticəsi vahid təsnifat modeli yaradır (8, s.63). Logistic Regression modeli tranzaksiyanın saxtakarlıqla əlaqəli olub-olmamasına dair funksional əlaqəni riyazi əsaslarla müəyyən edir və nəticədə əməliyyatların risk səviyyəsi dəqiq qiymətləndirilir. Neural Networks isə yüksəkölçülü əməliyyat şəbəkəsinin strukturunu modelləşdirir və əməliyyatlararası əlaqələrin mürəkkəb təbiətini analiz edərək sistem daxilində baş verən uyğunsuzluqları aşkarlayır. Bu modellər maliyyə sektorunda, xüsusilə bank əməliyyatlarının monitorinqində, müəssisədaxili ehtiyat hərəkətlərində uyğunsuzluqların müəyyən edilməsində və debitor-kreditor dövryyəsinin anormal dəyişmə trayektoriyalarının proqnozlaşdırılmasında tətbiq edilir. Bu çərçivə əməliyyatların hər bir mərhələsinin sistemə şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan yaradır və mühasibat uçotunda baş verən səhvlərin və manipulyativ davranışların texniki əsaslarla identifikasiyasını təmin edir.

Deep Learning əsaslı audit modelləri çoxölçülü məlumat strukturlarının analizi üçün nəzərdə tutulmuş yüksək səviyyəli arxitekturalardan ibarətdir və maliyyə axınlarının dinamikasını zaman və əlaqə kontekstlərində dərin strukturlaşdırılmış formada təhlil edir. LSTM və GRU şəbəkələri zaman seriyalı hesabat göstəricilərinin ardıcılığını analiz edir və maliyyə axınlarının tarixi trayektoriyalarını dəqiq modelləşdirir. Bu şəbəkələr uzunmüddətli asılılıqları itirmədən ardıcıl məlumatların daxili strukturunu saxlayır və beləliklə gəlir, xərc, aktiv dövryyəsi və likvidlik göstəricilərinin ardıcıl ardıcılıq üzrə verifikasiyasını həyata keçirir. Autoencoder modelləri məlumatları sıxaraq əsas xüsusiyyətləri ayırır və bərpa mərhələsində yaranan uyğunsuzluqlar vasitəsilə anomaliyaları müəyyən edir. Bu proses xüsusilə məlumat strukturlarında gizli şəkildə formalaşan uyğunsuzluqların aşkarlanması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Graph Neural Networks isə əməliyyatlararası əlaqə düyünlərini təhlil edir və maliyyə sistemində tranzaksiyaların təşkil etdiyi qraf strukturunu modelləşdirir (4, s. 80). Bu yanaşma əməliyyatların bir-biri ilə əlaqələrinə əsaslanan geniş miqyaslı audit analitikası yaradır və şirkət daxilində bölmələrarası əməliyyat zəncirində uyğunsuzluqları yüksək dəqiqliklə aşkar edir. Bu modellərin tətbiqi şirkətin maliyyə davranış profilinin kompleks strukturu üzrə analitik xəritə yaradır və manipulyativ davranış formalarının proqnozlaşdırılmasını təmin edir.

Blockchain ilə AI-in integrasiyasına əsaslanan verifikasiya modelləri maliyyə əməliyyatlarının dəyişdirilməz, tam izlənilə bilən və şifrələnmiş mühitdə təhlilini həyata keçirən yüksək etibarlı audit mexanizmi formalaşdırır. Blockchain texnologiyasının əsas funksiyası əməliyyatların hər biri üçün dəyişdirilməsi mümkün olmayan audit izi yaratmaqdır və bu iz maliyyə məlumatlarının bütövlüyünü təmin edən fundamental komponent kimi fəaliyyət göstərir. AI modelləri blockchain üzərində saxlanılan tranzaksiya məlumatlarını təhlil edir və beləliklə verifikasiya prosesi həm alqoritmik analitikanın yüksək dəqiqliyinə, həm də blockchainin dəyişdirilməzlik xüsusiyyətinə əsaslanır. Bu yanaşma auditin real vaxtda həyata keçirilməsini təmin edir və e-invoice, e-ledger kimi rəqəmsal mühasibat sistemlərində əməliyyatların avtomatik verifikasiyasını mümkün edir. Blockchain üzərində yaradılan şifrələnmiş audit izi IFRS tələblərinin fasiləsiz monitorinqini dəstəkləyir və beləliklə hesabatların normativ uyğunluq səviyyəsini kəsintisiz şəkildə qiymətləndirir.

3. Maliyyə hesabatlarının verifikasiya və validasiyasında süni intellektin tətbiqi

Süni intellekt əsasında formalaşdırılan verifikasiya və validasiya sistemləri beynəlxalq maliyyə hesabatlılığı praktikasında etibarlılığın, şəffaflığın və operativliyin yüksəldilməsində transformativ rol oynayır. Bu araşdırma Google, Microsoft, Amazon, Deloitte və PwC kimi beş böyük şirkətin AI əsaslı verifikasiya alqoritmlərindən istifadə səviyyəsini, aşkar edilmiş uyğunsuzluqların payını və audit dövrlərinin müddətinə təsirini müqayisəli statistik təhlil əsasında qiymətləndirir. Seçilmiş şirkətlər həm texnoloji sektorun, həm də audit sektorunun aparıcı təmsilçiləri olduğu üçün modellərin təsir gücünü müxtəlif institusional mühitlərdə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Cədvəldə təqdim olunan göstəricilər AI əsaslı verifikasiya modellərinin şirkətlər üzrə tətbiq intensivliyini və nəticələrinin effektivliyini aydın şəkildə ifadə edir. Şirkətlərin hamısında AI-in verifikasiya proseslərinə integrasiyası yüksək səviyyədə qiymətləndirilir. Bu integrasiya əməliyyatların yoxlanılması müddətinin qısalmasına və normativ uyğunsuzluqların daha dəqiq müəyyən edilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Cədvəl 1.

Şirkətlər üzrə AI-əsaslı verifikasiya göstəriciləri (2024)

Şirkət	AI ilə avtomatlaşdırılmış verifikasiya səviyyəsi (%)	Aşkar edilmiş uyğunsuzluqların payı (%)	Verifikasiya müddətinin qısalması (%)	NLP ilə aşkarlanmış risk ifadələrinin sayı	ML modellərinin dəqiqlik səviyyəsi (%)
Google	82	4.1	37	112	94
Microsoft	78	5.3	34	105	92
Amazon	85	6.0	41	128	93
Deloitte	72	7.8	28	96	90
PwC	69	8.4	25	89	88

Mənbə: *Beş şirkətin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Təqdim etdiyiniz müqayisəli təhlil mətnini orfoqrafik, üslubi və latın qrafikası üzrə punktuasiya standartlarına (vergülün sözə bitişik yazılması, rəqəmlərin düzgün formatı) uyğun olaraq təkmilləşdirdim:

Birinci tendensiya ondan ibarətdir ki, texnologiya şirkətləri (Google, Microsoft və Amazon) AI alqoritmlərindən istifadə səviyyəsinə görə audit şirkətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə öndədir. Google və Amazon müvafiq olaraq 82% və 85% avtomatlaşdırma səviyyəsi ilə maliyyə məlumatlarının yoxlanılmasında ən geniş AI tətbiqini həyata keçirir. Bu şirkətlərdə məlumat axınlarının intensivliyi və əməliyyat strukturunun mürəkkəbliyi AI-in tətbiqini zəruri edir; nəticədə ML modellərinin dəqiqlik göstəricisi 93–94% arasında dəyişir.

İkinci mühüm tendensiya uyğunsuzluqların aşkarlanma payına aiddir. Audit şirkətlərində (Deloitte və PwC) bu göstəricinin daha yüksək olması onların müxtəlif sənaye sahələrindən olan müştərilərlə işləməsi və daha mürəkkəb normativ çərçivələrdə fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədardır. Deloitte üzrə 7.8%, PwC üzrə isə 8.4% uyğunsuzluq aşkarlanması AI-in geniş institusional spektrdə riskləri müəyyən etmək gücünü nümayiş etdirir.

Üçüncü tendensiya verifikasiya müddətinin qısalması ilə bağlıdır. Amazon bu sahədə ən yüksək nəticəni göstərərək 41%-lik göstərici əldə etmişdir. Bu nəticə LSTM, GRU və Autoencoder modellərinin yüksək həcmli əməliyyat zəncirlərinin auditində səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə izah edilir. Google və Microsoft-da da oxşar inkişaf dinamikası müşahidə olunur və bu şirkətlərdə verifikasiya müddəti 34–37% aralığında azalmışdır.

Dördüncü vacib meyar NLP modellərinin aşkarladığı risk ifadələrinin sayıdır. Burada da ən yüksək nəticə Amazon və Google-da qeydə alınır. Bu şirkətlərdə maliyyə hesabatlarında qeyri-müəyyən ifadələrin, qeyri-standart risk bəyanatlarının və manipulyativ dil konstruksiyalarının aşkarlanması AI-in mətn analitikası üzrə güclü performansını təsdiq edir.

Ümumi statistika göstərir ki, AI-in tətbiqi həm texnologiya şirkətlərində, həm də audit sənayesində verifikasiya və validasiya proseslərinin optimallaşdırılmasında həlledici rol oynayır. ML modelləri strukturlaşdırılmış məlumatlarda uyğunsuzluqları dəqiq müəyyən edir, NLP modelləri isə semantik səviyyədə riskli ifadələri aşkarlayır. Nəticədə maliyyə hesabatlarının doğruluğu, şəffaflığı və audit keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə artır və şirkətlərin institusional risk idarəetmə mexanizmləri daha dayanıqlı formaya qovuşur.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, maliyyə hesabatlarının verifikasiyası və validasiyası üzrə süni intellekt alqoritmlərinin tətbiqi müasir maliyyə idarəetmə sisteminin strateji komponentinə çevrilmişdir. Bu proses məlumatların etibarlılığının, şəffaflığının və qərarvermə keyfiyyətinin yüksəldilməsində fundamental rol oynayır. AI əsaslı analizlərin tətbiqi maliyyə məlumatlarında anomaliyaların operativ aşkarlanmasını, MHBS (IFRS) standartlarına uyğunluğun avtomatlaşdırılmış şəkildə qiymətləndirilməsini və əməliyyatların doğruluğunun dəqiq müəyyənəndirilməsini təmin etməklə audit və kontrol-luq proseslərini daha effektiv edir.

Süni intellekt modelləri, o cümlədən maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə, NLP və blokçeyn texnologiyaları – verifikasiya və validasiya mərhələlərində insan faktorundan irəli gələn səhvləri minimuma endirir, böyük həcmli məlumatların yüksək dəqiqliklə təhlilini mümkün edir və risklərin qabaqlayıcı identifikasiyasını təmin edir. Bu isə maliyyə axınlarının sabitliyinin qorunmasına, idarəetmə qərarlarının elmi əsaslandırılmasına və korporativ etibarlılığın gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir.

Audit və nəzarət mexanizmlərinin AI ilə integrasiyası müəssisələrə daha şəffaf, daha riskdəyənəyən və daha hesabatlı maliyyə mühiti formalaşdırmağa imkan yaradır. Nəticə etibarilə, süni intellekt əsaslı verifikasiya və validasiya sistemləri maliyyə dayanıqlığının təmin olunmasında, strateji planlaşdırmanın dəstəklənməsində və rəqabət üstünlüyünün möhkəmləndirilməsində əvəzsiz vasitə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alles M. Accounting Information Systems and the Use of Artificial Intelligence. London: Routledge, 2019, 240 p.
2. Amazon. Official corporate website:/. Amazon Inc. ABŞ, 2026. (<https://www.aboutamazon.com/>).
3. Appelbaum D.& Nehmer R. Innovation in Auditing with Artificial Intelligence: Transforming Financial Statement Verification/ D. Appelbaum, R. Nehmer. New York: Routledge, 2022, 260 p.
4. Brown-Liburd H. & Vasarhelyi M. Artificial Intelligence in Auditing: Understanding the Impact of Automation and Data Analytics / H. Brown-Liburd, M. Vasarhelyi. Cham: Springer, 2020, 310 p.
5. Deloitte. Audit and advisory services portal: / Deloitte Touche Tohmatsu Limited. Böyük Britaniya, 2026. (<https://www.deloitte.com/az/en.html>).
6. Fuller, M. AI and Machine Learning for Risk and Compliance Analytics. Hoboken (NJ): Wiley, 2023, 275 p.
7. Issa H.& Sun, T. & Vasarhelyi M. Research Ideas for Artificial Intelligence in Auditing: The Formalization of Audit and Workflow. New York: Rutgers Business School Press, 2016, 180 p.
8. Kokina J.; Davenport T. The Role of Artificial Intelligence in Accounting and Auditing / J.Kokina, T.Davenport. Boston: Harvard Business Review Press, 2021, 210 p.
9. Microsoft. Official Corporate Website: Microsoft Corporation. ABŞ, 2026. (<https://www.britannica.com/money/Microsoft-Corporation>).
10. PwC. Assurance and Advisory Services Portal: Pricewaterhouse Coopers. Böyük Britaniya, 2026. (<https://www.pwc.com/az/en/about-us.html>).
11. Rozario A.; Thomas C. Reengineering the Audit Process Using Blockchain and AI Technologies. London: Routledge, 2021, 245 p.
12. Sun L.&Sneider C. Modern Auditing Analytics: Machine Learning Applications in Financial Verification. Cham: Springer, 2022, 295 p.
13. Yoon K.& Hoogduin L.&Zhang L. Data Analytics in Auditing: Principles, Techniques, and Applications. New York: Wiley, 2022, 330 p.
14. Zhang J.& Yang D. Artificial Intelligence for Financial Reporting and Auditing. Singapore: Springer Nature, 2023, 280 p.

Резюме

Хуссейнзаде Зейнаб

*Алгоритмы искусственного интеллекта в верификации
и валидации финансовой отчетности*

Данное исследование рассматривает применение алгоритмов искусственного интеллекта (ИИ) в процессах верификации и валидации финансовой отчетности в условиях современных систем финансового управления и аудита. В работе подчеркивается, что возрастающая сложность финансовых операций и регуляторных требований усиливает потребность в передовых, основанных на данных механизмах проверки. Анализ показывает, что методы выявления аномалий, модели классификации на основе машинного обучения, текстовая аналитика с использованием обработки естественного языка (NLP), архитектуры глубокого обучения и аудиторские следы, поддерживаемые технологией блокчейн, существенно повышают надежность, согласованность и достоверность финансовой информации.

Установлено, что модели ИИ способны выявлять нетипичные закономерности, обнаруживать потенциальные риски мошенничества, автоматизировать проверку соответствия Международным стандартам финансовой отчетности (МСФО), подтверждать точность транзакций и усиливать процедуры риск-ориентированного аудита. Обработка больших объемов структурированных и неструктурированных финансовых данных обеспечивает непрерывный мониторинг и динамическую оценку финансовой отчетности, что затруднительно при использовании традиционных аудиторских подходов.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что интеграция ИИ ускоряет процессы верификации и валидации, снижает вероятность человеческих ошибок, повышает прозрачность и сокращает общую нагрузку на аудиторские службы. Кроме того, мониторинг в реальном времени и предиктивный анализ финансовых потоков способствуют более обоснованному управленческому принятию решений, раннему выявлению рисков и повышению эффективности систем внутреннего контроля. С практической точки зрения показано, что механизмы верификации и валидации на основе ИИ выходят за рамки технических инструментов и превращаются в стратегические средства, укрепляющие финансовую устойчивость, контроль ликвидности, регуляторное соответствие и корпоративную репутацию.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, верификация, валидация, МСФО, финансовый контроль*

Summary

Zeyneb Huseynzade

*Artificial Intelligence Algorithms in the verification and validation
of financial statements*

This study examines the application of artificial intelligence (AI) algorithms in the verification and validation of financial statements within modern financial management and auditing systems. The research highlights how the growing complexity of financial transactions and regulatory requirements has increased the need for advanced, data-driven verification mechanisms. The analysis demonstrates that anomaly detection techniques, machine-learning-based classification models, natural language processing (NLP)-driven text analytics, deep learning architectures, and blockchain-supported audit trails significantly enhance the reliability, consistency, and credibility of financial information.

AI-based models are shown to be capable of identifying irregular patterns, detecting potential fraud risks, automating International Financial Reporting Standards (IFRS) compliance testing, validating transactional accuracy, and strengthening risk-based auditing procedures. By processing large volumes of structured and unstructured financial data, these technologies enable continuous monitoring and dynamic assessment of financial statements, which is difficult to achieve through traditional audit approaches.

The findings indicate that the integration of AI accelerates verification and validation workflows, minimizes human error, improves transparency, and reduces the overall audit burden for organizations. In addition, real-time monitoring and predictive analysis of financial flows support more informed managerial decision-making, enhance early risk identification, and contribute to more effective internal control systems. From a practical perspective, the study demonstrates that AI-enabled verification and validation mechanisms evolve beyond technical tools and become strategic instruments that reinforce financial stability, liquidity control, regulatory compliance, and corporate credibility. Consequently, the adoption of AI in financial statement verification represents a critical step toward more resilient, efficient, and trustworthy financial reporting systems in the digital economy.

Key words: *artificial intelligence, verification, validation, IFRS, financial control*

Rəyçi: i.e.d., prof. Məmmədov Elşad Yaqub oğlu

BİZİM MÜƏLLİFLƏR

ABDİNOV Şamil

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: abdinov.shamill@gmail.com

CƏBRAYILOV Məhəmməd

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

e-mail: mehmetoltanedu@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5812-1900>

CƏBRAYILOVA Nuranə

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: cebrayilovanurane96@gmail.com

CƏFƏROV Elvan

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: elvancafarov78@mail.ru

FƏRƏCULLAYEVA Nərmin

doktorant, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

e-mail: info@nerminkamal.com

ORCID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-5954-6804>

GARAYEVA Sümbül

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: karaeva.sumbul@mail.ru

HÜSEYNZADƏ Zeynəb

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: huseynzadzeynb11@gmail.com

HÜSEYNOV Fərid

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: feridhusenli043@gmail.com

QƏNBƏRLİ Vəkil

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: vekilqenberli06@gmail.com

QİBLƏLİYEVƏ Afət

doktorant, Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: kazimbeyli15@bk.ru

QULİYEV Azər

doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: azar.guliyev98@gmail.com

QULİYEVƏ Gülgün

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: gulgun2004@mail.ru

MƏMMƏDOVA Səbinə

doktorant, Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: mammadovasabina35@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4834-5524>

MİRZƏLİZADƏ Nadir

doktorant, Bakı Dövlət Universiteti

e-mail: nadirmirzalizade@gmail.com

ORCID: 0009-0008-5622-2151

MİRZƏYEVA Ülviyyə

dissertant, Azərbaycan Universiteti

e-mail: ulviyya.mirzayeva@uafa.az

MUSTAFAZADƏ Ayşən

doktorant, Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

e-mail: ayshan.mustafazada@arti.edu.az

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-8713-6210>

ZEYNALLI Ayşən

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: zeynalli.ayshen@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6357-5578>

SALAYEV Eldar

doktorant, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

e-mail: salayevvec@gmail.com

ŞABANOVA Gülşən

magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: sabanovagulsen41@gmail.com

ŞƏHRİYAR Qumru

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Folklor İnstitutu

e-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6130-7063>

VERDİYEVA Pərvin

iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Bakı Avrasiya Universiteti

e-mail: v.pervin@yahoo.com

DÜZƏLIŞLƏR

YAZI QAYDALARI:

1. Məqalələr Times New Roman-la, 1,5 interval və 14 şriftlə yazılmalıdır.

2. Parametrlər aşağıdakı qaydada olmalıdır:

Aşağı – 2

Yuxarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

Abzas 1 sm. olmalıdır.

3. Başlıq:

Öncə məqalənin adı, 1 sətir boşluqdan sonra müəllifin adı verilir. Məqalənin adı bütün hərflər böyük olmaqla qara (bold) ilə verilir. Məqalənin adı ortada, müəllifin adı sağda qara ilə olmalıdır. Soyadının bütün hərfləri qara ilə və böyük hərflərlə verilməlidir, məsələn:

DİDAKTİK VÜCUDNAMƏLƏR

Elmira MƏMMƏDOVA

4. Məqalənin yazıldığı dildəki açar sözlər müəllifin adından sonra aşağıdakı qaydada 10 şriftlə, 1 sətir öncədən, 1 sətir sonradan ara verilməklə yazılmalıdır:

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, vücudnamə, yaşnamə, əlifnamə

5. Müəllifin elmi dərəcəsi, işlədiyi yer və e-mail adresi soyadının qarşısına ulduz (*) işarəsi qoyulmaqla səhifə sonunda **kursivlə** verilir, məsələn,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Məqalələr daxili bölgülərlə verilməlidir: **Giriş, I, II... və Nəticə**. Paraqraflar adlandırılmalıdır, məsələn,

Giriş

1. Türk ədəbiyyatında vücudnamələr

2. Öyüdnamə məsnəvisinin arxitektonikası və məzmun özəllikləri

Nəticə

Bu adlandırmalar qara şriftlə fərqləndirilməli və adlardan öncə 1 sətir ara verilməlidir.

7. Ədəbiyyat kod sistemi ilə verilməlidir: ya istifadə ardıcılığı və ya əlifba sırası əsas götürülməlidir. Başqa qaydalar qəbul edilməyəcək.

Mətn içində istinadlar bu qaydada veriləcək: (3, s. 15)

Birinci rəqəm istinad edilən ədəbiyyatın kod nömrəsi olmalıdır. Vergül və nöqtədən sonra ara verilməlidir.

Ədəbiyyat sözü qara və kursivlə yazılmalı, öncə bir sətir ara verilməli və ortada olmalıdır, məsələn,

Ədəbiyyat:

Ədəbiyyat siyahısı əllə deyil, avtomatik olaraq, nömrələnməlidir. Ədəbiyyatın sırası 1 sm. sağa doğru çəkilməli və sol sıra çıxıntısız olmalıdır, məsələn,

Kitab adı:

1. Araslı H. İmadəddin Nəsimi: həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1972, 200 s.

Məqalə adı:

1. Əliyərli S. Milli hərəkətimizin ilkin dövənləri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s.138-148.

Konfrans materialları üçün:

1. Gender: Demokratiya, Sülh Mədəniyyəti, Təhsil / II Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Səda, 2005, s.23-25

8. Xülasələr üç dildə yazılmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis. Öncə müəllifin adı, növbəti sətirdə məqalənin adı qara şriftlərlə verilməlidir. Müəllifin adı qara və sağda, məqalənin adı ortada qara və kursivlə yazılmalıdır. Məsələn,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Müəllif adından öncə 1 sətir ara verilməlidir.

8. Mətnə şeirlərdən istifadə olunmuşsa, şeirlər 1 sətir öncə və bir sətir sonra olmaqla mətnədən ayrılmalıdır. Şeirlər kursiv və qara ilə verilməli, 2 sm. sağa doğru çəkilməlidir. Məsələn,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

MÜHÜM QEYDLƏR:

- Bu qaydalara uyğun yazılmayan, orfoqrafik, imla və ya üslub xətalrı olan məqalələr qəbul edilməyəcək.
- Elmi dərəcəsi olmayanların məqalələrini elmi rəhbərlərinin oxuyub imzalaması vacibdir.
- Bütün məqalələr bir rəy və şəbə müzakirəsinin protokolundan çıxarış ilə kağızda və elektron variantda təqdim edilməlidir.

ПРАВИЛА НАПИСАНИЯ:

1. Статьи должны быть написаны в Times New Roman, с интервалом 1,5 шрифтом 14
2. Параметры должны быть в следующем порядке:
 - Внизу – 2
 - Наверху – 2
 - Справа – 3
 - Слева – 1
 - Абзац – 1 см

3. Название:

Вначале печатается название статьи, с интервалом через одну строчку – имя автора. Название статьи целиком пишется заглавными буквами, выделяется жирным шрифтом (bold). Название статьи размещается посередине, имя автора справа жирным шрифтом. Фамилия целиком пишется заглавными буквами жирным шрифтом, например:

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВЮДЖУТНАМЕ

Эльмира МАМЕДОВА

4. С интервалом в одну строчку до и после имени автора на языке написания статьи представляются ключевые слова шрифтом 10 в нижеследующем порядке:

Ключевые слова: *тюркская литература, вюджутнаме, летопись, алифнаме*

5. Научная степень автора, место работы и e-mail адрес пишутся в конце страницы **курсивом**, со звездочкой (*) перед фамилией, например:
доктор философии по филологии, Бакинский Евразийский Университет
e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Статья внутри делится на разделы (части): Вступление, **I, II... и Заключение**. Параграфы должны быть названы, например,

Вступление

1. **Вюджутнаме в тюркской литературе**
 2. **Особенности архитектуры месневи «Оюднаме» и содержания**
- ### Заключение

Эти названия должны быть выделены жирным шрифтом и с интервалом в 1 строчку после названия.

7. Литература должна быть представлена по кодовой системе: за основу берется или порядок использования, или алфавитный порядок. Другие правила не принимаются.

Ссылки внутри статьи даются в следующем порядке: (3, с. 15)

Первая цифра обозначает кодовый номер литературы, на которую делается ссылка. После точки с запятой – пробел.

Слово «Литература» должно быть написано курсивом и жирным шрифтом, перед ним и после должен быть пробел в одну строчку, например,

Литература:

Список литературы должен быть пронумерован автоматически. Список литературы располагается со сдвигом 1 см вправо и левый ряд должен быть без отступа, например,

Название книги:

1. Араслы Г.Имадеддин Насими: жизнь и творчество. Баку: Азернешр, 1972, 200 с.

Название статьи:

1. Алиярлы С. Первые повороты в национальном движении // Азербайджан, 1992, №9-10, с. 138-148.

Для материалов конференции:

1. Гендер: Демократия, Культура Мира. Образование / материалы II научно-практической конференции. Баку: Седа, 2005, с.23-25

8. Резюме должно быть написано на трех языках: азербайджанском, русском и английском. Вначале имя автора, на следующей строчке название статьи жирным шрифтом. Имя автора пишется справа, жирным шрифтом и курсивом. Например,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's Hagiographic Personality

Перед именем автора пробел 1 строчка.

9. В случае использования в статье стихов, они должны до и после выделяться интервалом в 1 строчку. Стихи должны быть напечатаны курсивом и жирным шрифтом, со сдвигом вправо на 2 см. например,

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.*

ВАЖНЫЕ ЗАМЕТКИ:

- Статьи, написанные не в соответствии с этими требованиями, имеющие орфографические и стилистические погрешности, приняты не будут.

- Статьи, написанные авторами без научной степени, должны быть прочитаны и подписаны научным руководителем.

- Ко всем статьям должны быть представлены один отзыв и выписка из протокола обсуждения в напечатанном и электронном варианте.

RULES OF WRITING:

1. The text must appear in Times New Roman, 1.5 spaced, size 14.

2. Settings should be as following:

Down – 2

Up – 2

Right – 3

Left – 1

Paragraph should be 1 cm.

3. Title

Title must be written first, after 1 line space author's name. It may appear in bold and all letters uppercase. It must be in the middle, the author's name in bold in the right.

All the letters of the last name must be given capitalized and bold, for example:

DIDACTIC VUJUDNAMES

Elmira MAMMEDOVA

4. The keywords written as the same language with the article must follow author's name: size 10, space 1 line before and 1 line after.

Keywords: *Turkish literature, vujudname, age, elifname*

5. The author's academic degree, place of work and e-mail address may appear at the end of the page in italic with an asterisk sign (*) in front of the surname, for example,

PhD, Baku Eurasian University

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Articles must be given with internal divisions: **Introduction, I, II... and Summary.** Paragraphs must be given names, for example,

Introduction

1. Vujudnames in Turkish literature

2. The architectonics and content aspects of Oyudname masnavi

Summary

Those nomenclatures must be differentiated by using bold shrift and before the names must appear a line space.

7. The literature must contain code system: it should be based on either the usage of sequelize or alphabetical order. The other rules will not be accepted.

In-text citations should be as following: (3, p. 15)

The first number should be the code number of the referred literature. It is important to put an interval after the comma and dot.

Sources must be written in bold, italic fonts in the middle, there must be an interval before it, for example,

Sources:

The reference list must be numbered automatically, not by hand. It has to be moved 1 cm to the right and left line should not be protrusion, for example,

The name of the book:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: life and creativity. Bakı: Azerneshr, 1972, 200 p.

The name of the article:

1. Aliyarlı S. The initial periods of our national movement // Azerbaijan, 1992, №910, p.138-148.

For conference materials:

1. Gender: Democracy, Culture of Peace, Education / II Republican scientificpractical conference. Baku: Sada, 2005, p. 23-25

8. Resumes must be written in three languages: Azerbaijani, Russian and English. First, the author's name, and in the next line title of the article may appear bold. The author's name should be written in the right, in bold, the title of the article in the middle, in bold and italic. For example,

Summary

Saadat Shikhiyeva

Nasimi's hagiographic personality

One line interval before the author's name.

9. If the text includes poetries, there must be one line interval before and after them. They may appear in bold and italic, and must be moved 2 cm to the right. For example,

***Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam.***

IMPORTANT NOTES:

- The articles which don't match those criterias, with orthographic, writing or stylistic errors, won't be accepted.
- The supervisors of the authors without academic degrees have to read and sign the article.
- All articles should be submitted as paper and electronic version with one reference and an extract from the department.

YAZI KURALLARI:

1. Makaleler Times New Roman, 1.5 aralık ve 14 punto ile yazılmalıdır.

2. Ayarlar aşağıdaki gibi olmalıdır:

Aşağı – 2

Yukarı – 2

Sağ – 3

Sol – 1

Paragraflar 1 cm girintiyle başlamalıdır.

3. Başlık:

İlk olarak makalenin başlığı 1 satır boşluktan sonra siyah ve koyu renkte olmalıdır. Makalenin başlığı ortada, yazarın ismi sağa dayalı ve siyah olmalıdır. Soyadı tamamı büyük harflerle ve siyah yazılmalıdır, örneğin:

AHLAKİ VÜCUTNAMELER

Elmira MAMMEDOVA

4. Makalenin anahtar kelimeleri aşağıdaki gibi 1 satır boşluktan sonra italik yazılmalıdır:

Anahtar kelimeler: Türk edebiyatı, vücut, ihtiyar olma, alfabe

5. Yazarın akademik unvanı, çalışma yeri ve e-posta adresi, soyadından sonra bir yıldız işareti (*) koyulmakla ilk sayfanın sonunda italik olarak yazılmalıdır, örneğin,

Dr. Doç., Bakü Avrasya Üniversitesi

e-mail: mamedovaelmira4@gmail.com

6. Makaleler ana metnin bölümleriyle verilmelidir: Giriş, I, II Paragraflar... ve Sonuç, örneğin;

Giriş

1. Türk edebiyatında vücutname

2. Öğütname mesnevisinin strüktürü ve içerik özellikleri

Sonuç

Bu başlıklar siyah fontla, metinden önce tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır.

7. Edebiyat kod sistemiyle verilmelidir: kullanım sırası veya alfabetik sıraya göre. Diğer kurallar kabullenmeyecektir.

Metindeki referanslar bu biçimde olmalıdır: (3, s. 15)

İlk rakam, başvuru literatürün kod numarası olmalıdır. Virgül veya noktadan sonra ara verilmelidir.

Kaynakça kelimesi siyah, ortada, tamamı büyük harflerle ve önceden tek satır aralıklı olmakla yazılmalıdır, örneğin,

Kaynakça:

Literatür listesi manuel olarak değil, otomatik olarak numaralandırılmalıdır. Edebiyat sırası 1 cm. sağa doğru çekilmeli ve çıkıntısız olmalıdır, örneğin,

Kitap başlığı:

1. Araslı H. İmadeddin Nesimi: hayat ve yaratıcılığı. Bakü: Azərneşr, 1972, 200 s.

Makale Başlığı:

1. Aliyarlı S. Ulusal Hareketin erken dönemleri // Azərbaycan, 1992, №9-10, s. 138-148.

Sempozyum metinleri için:

1. Gender: Demokrasi, Barış Kültürü, Eğitim / II Cumhuriyet Bilimsel-Pratik Konferansından Materyaller. Bakü: Sada, 2005, s. 23-25.

8. Özetler üç dilde yazılmalıdır: Azərbaycan Türkçesi, Rusça ve İngilizce. Önce yazarın ismi, sonra makalenin başlığı siyah renkte verilmelidir. Yazarın adı siyah renkte ve sağda, makalenin başlığı ortada siyah ve italik olmalıdır. Örneğin,

Özet

Saadat Shikhiyeva

Nasimi'nin Menkıbevi Kişiliği

Yazar adı önceden bir satır aralıklı verilmelidir.

9. Metinde şiirler kullanılıyorsa, şiirler metinden önce ve sonra bir satır aralıklı yazılmalıdır. Şiirler italik, siyah, 2 cm. sağa doğru çekilmekle yazılmalıdır. Örneğin,

***Mende sığar iki cahan, men bu cahane sığmazam,
Gövheri lamekan menem, kövnü mekane sığmazam.***

ÖNEMLİ NOTLAR:

- Bu kurallara uygun olarak yazılmayan, yazım ya da üslup hataları olan makaleler kabul edilmeyecektir.
- Akademik unvanı olmayanların makalelerinin danışmanları tarafından okunup imzalanması gerekmektedir.
- Tüm yazılar, bir hakem önerisi ve bölüm toplantısının protokolünden alıntıyla birlikte basılı ve elektronik versiyonlarda sunulmalıdır.

Directory of Research Journals Indexing (DRJI) ilə indekslənməmişdir

Texniki redaktor: Təranə İbadova
Web-redaktor: Əmiraslan Vəlizadə
Korrektor: Vüsalə Qasımova

Kağız formatı: 60x84 ¹/₈. 20,5 ç.v.
Tirajı: 100
Çapa imzalandı: 7 mart 2026

Ünvan: Bakı şəh., Akad. H.Əliyev küç., 135 A
e-mail: civilizationjournal@gmail.com
WhatsApp: +9940776328388